Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İletişim Bilimleri Anabilim Dalı

1989 BULGARİSTAN-TÜRKİYE GÖÇÜ: "YENİDEN DOĞUŞ SÜRECİ" BELLEK VE MİLLİYETÇİLİK İLİŞKİSİ

Fatme Fevzi Mehmed

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2015

1989 BULGARİSTAN-TÜRKİYE GÖÇÜ: "YENİDEN DOĞUŞ SÜRECİ"

BELLEK VE MİLLİYETÇİLİK İLİŞKİSİ

Fatme Fevzi Mehmed

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İletişim Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2015

KABUL VE ONAY

Fatme Fevzi Mehmed tarafından hazırlanan "1989 Bulgaristan-Türkiye Göçü: 'Yeniden Doğuş Süreci', Bellek ve Milliyetçilik İlişkisi" başlıklı bu çalışma, 28.09.2015 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Suavi Aydın (Başkan)

Yard. Doç. Dr. Gülsüm Depeli (Danışman)

Yard. Doç. Dr. Engin Sarı

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Berrin Koyuncu Lorasdağı
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☑ Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

28.09.2015

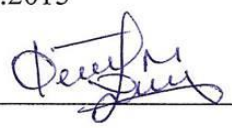

Fatme Fevzi Mehmed

TEŞEKKÜRLER

Her koşulda yanımda olan, duygu ve düşünce dünyamı anlamakla birlikte kucaklayan aileme.

Çalışma konumu kabul edip süreç boyunca sabırla yanımda olan; farklı düşünce ve duygu kapılarından içeri girmemi mümkün kılan; araştırma deneyimimi unutmanın karşısına hatırlama aynasını çıkartarak tarif edilmez bir hikaye ve deneyime dönüştüren biricik tez danışmanım ve sevgili hocam Gülsüm Depeli'ye.

Neden bu bölümde olduğumu sorarak asıl bana dairi ortaya çıkarmamda yardımcı olan sevgili hocam Aksu Bora'ya.

Karışık şemalarıma "tek değilsin" diyen hocam Hatice Şule Oğuz'a.

Sözlü tarih ve "ses"in benim dünyamdaki "mırıltılar" ile bağdaştığını fark etmeme vesile olan pek değerli Burcu Şimşek hocama ve tüm Dijital Hikaye Anlatımı Atölyesi ekibine.

Düşünürken üretmeyi, üretirken hissetmeyi ve gülümsemeyi unutmamayı salık veren Evrim, Bihter, Burcu ve Nagehan'a.

Bu bölüme geldiğim ilk günden bu yana karşılaştığım tüm güzel insanlara.

Hızır gibi yetişen, dur durak bilmeden bana inanan, kahve molalarının gerekliliğini öğreten, "tez sürecini en rahat atlatan kadınsın" diyerek beni gülümseten, kentlerin belleklerimizdeki yerinin insanlarla ilintili olduğunu hatırlatan, ilk günden bu yana hikayeleri heyecanla dinleyen, değerli hissettiren, desteği ile iç ısıtan ve akademinin başka alanlarını hayatıma alma vesilesi olan canım dostum Akın'a.

Kendi koşuşturmacası içerisinde sesimi ve dünyamı merak eden, daima yanımda olan ve "başka türlüsü de mümkün"ü bana hissetiren kızçem Beyza'ya.

Telaş ile karışık merak ve endişelerimi hissederek destekçim olan Ezgi, Nigar, Duygu, Berrin ve Mehmet'e.

Alana sızmamı sağlayan Sevinç, Fikirnaz, Sinan, Elif Şahin, Gülşen, Birol, Kyamuran Rasim, Mehmed Ramadan ve karşılaştığım onlarca göçmen arkadaşa.

Bu çalışmayı yürütebilmemde çok büyük katkıları olan sayın Zahit Yılmaz ve sayın Ercan Kaçıkoç'a.

Son olarak her iki ülkede karşılaştığım pek değerli onlarca "ses"e ve o seslere dur durak bilmeden karışan farklı coğrafyaların aynı insanlarına.

ÖZET

MEHMED, Fatme Fevzi. *1989 Bulgaristan-Türkiye Göçü: "Yeniden Doğuş Süreci", Bellek ve Milliyetçilik İlişkisi,* Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015.

Bulgaristan'da 1984-1989 yılları arasında yaşanan "Yeniden Doğuş Süreci"ni anla(t)maya çalışan bu tez, o dönemi deneyimleyen kişilerin belleklerinden süzülen anlatılara dayanarak yazıldı. Sözlü tarih çalışmalarının izinde, genellemelere başvurmamak, makro anlatılardan ziyade mikro deneyimlere ve tanıklıklara güç vermek amacından yola çıkan çalışmada, hatıralar ve deneyimin tortularının kişilerin anlatılarında gizli olduğu yaklaşımı önemli oldu.

Yaşananları tarihi yaşayanların "ses"inden dinlemeyi amaçlayan bu çalışmada 26 kişi ile yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen "sesler" birbirine kulak verdi, ortaya çıkan anlatısal bütünün hatırlamayı ve unutmayı birlikte kavraması amaçlandı. Tezin alan araştırması iki ayrı coğrafyada yürütüldü. 1989 yılındaki zorunlu göç ile Bulgaristan'dan Türkiye'ye gönderilenlerin yaşamına Ankaralı göçmenler özelinde bakan çalışmada, anlatılar bütünlüğünü oluşturmak için ayrıca Bulgaristan Kırcaali bölgesinde de görüşmeler yapıldı. Çalışmada bir yandan sınır, ulus-devlet ve milliyetçilik bağlamlarının zorunlu göçü getirmesi tarihsel olarak analiz edildi, diğer yandan göçmenlik, geride kalmak, göç etmek/edememek ve çok-mekanlılık deneyimleri, "Yeniden Doğuş Süreci"nin öncesi, kendisi ve sonrası bağlamında betimsel olarak izlendi.

Sahadan sesler doğrultusunda çalışmada, alan öznelerinin olayları hatırlama ve anlatma dizgelerine, görüşmecilerin milliyetçilik ve Türklük ile ilişkilenme biçimlerine, "Yeniden Doğuş Süreci" ile Komünist dönem anlatılarının belleklerinde nasıl ve neden ayrıştığına dikkat yöneltildi. Asla unutulmayacak olanlar ile birlikte unutulmak istenenler de tezde yerini aldı. Ayrıca görüşmecilerin geçmişin güncel siyasette nasıl hatırlandığı, kurulduğu ve yeniden kullanıldığına dair görüşleri de analize dahil edildi. Görünen odur ki, alanın öznelerinin belleklerindeki terazi geçmişi, unutmanın mümkünsüzlüğü ile ölçmektedir.

Anahtar Sözcükler: "Yeniden Doğuş Süreci", Ulus-Devlet, Milliyetçilik, Zorunlu Göç, Bellek.

ABSTRACT

MEHMED, Fatme Fevzi, *1989 Bulgaria-Turkey Migration: "Revival Process", Memory and Nationalism in Consideration*, Master Thesis, Ankara, 2015.

This thesis, trying to comprehend and narrate "Revival Process" that was experienced between 1984 and 1989, has been written through by basing on the narrations that floated over the memories of the people who experienced the process. In the way of oral history, this study aims at not applying generalizations, empowering experiences and witnesses instead of macro-narratives. The approach that the residues of memories and experiences are hidden in the narratives of the people is held essential.

In this study aiming at listening what has been experienced through the "voice" of the ones who lived the history, the "voices" that are obtained by the interviewing 26 people, have given an ear to each other; and the arisen narrative whole aspires to comprehend both remembering and forgetting. Field research of the thesis is planned in two separate ways. The study examines the lives of people who were sent by the forced immigration of 1989, from Bulgaria to Turkey, Ankara. Followingly, interviews have also been done in Bulgaria's Kircaali region to form the unity of narration. On the one hand, how the relation of border, national state and nationalism evolves into forced immigrations have been analyzed historically; on the other hand, immigrating experience, being an immigrant, staying behind, not being able to immigrate and multisidedness have been descriptively examined with regard to before and after "Revival Process" and that process itself.

In the guidance of the voices from the field, the attention is paid to the subjects' remembrances and the systems of narration, the ways of association of the interviewers with nationalism and being Turkish; and how and why the narratives are separated in two ways: Communism and "Revival Process". Moreover, the ideas of interviewers on how the past is remembered, set and reused are added into the analysis. It appears that, the scales in the minds of the subjects of the field, measures the past with the impossibility of forgetting.

Key Words: "Revival Process", National State, Nationalism, Forced Migration, Memory.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY ..... **i**
BİLDİRİMLER ..... **ii**
TEŞEKKÜRLER ..... **iii**
ÖZET ..... **v**
ABSTRACT ..... **vi**
İÇİNDEKİLER ..... **vii**

GİRİŞ **1**
1. BÖLÜM: KURAMSAL ÇERÇEVE **7**
1.1. TARİHSEL ANLATIYA DAİR **7**
1.1.1. 1980 Öncesi Yıllarda Bulgaristan'a Dair 7
1.1.2. Milliyetçilik Ve Ulus-Devlete Dair 10
1.1.3. "Yeniden Doğuş Süreci" / "Възродителен Процес" 15
1.1.4. 1980 Sonrası: "Geçiş"/"Преходът" 18
1.2. GÖÇ **24**
1.2.1. Göçün Tanımı 24
1.2.2. Zorunlu Göç Ve 1989 Göçü: "Büyük Gezi"/"Голямата Екскурзия" 25
1.2.3. Göçmen: "İç"te Olmak, "Dış"ta Kalmak 28
1.3. BELLEK **31**
1.3.1. Bellek Kavramı 31
1.3.2. Bellek Kavramına Farklı Yaklaşımlar 32
1.3.2.1. "Bireysel Bellek", "Toplumsal Bellek" Ve "Sosyal Bellek" 32
1.3.2.2. Mekan, Tarih Ve Bellek 34
1.3.2.3. "İletişimsel Bellek" Ve "Kültürel Bellek" 39
1.3.2.4. Unutmak Ve Hatırlamak 42
2. BÖLÜM: YÖNTEM **45**
2.1. METODOLOJİK BİR TARTIŞMA: SÖZLÜ TARİH **45**
2.1.1. Sesten Söze 45
2.1.2. Sözlü Tarih 47

2.1.3. Bellek: Hatırlayış Ve Unutuş 49
2.1.4. Metodolojik Milliyetçilik 52
2.2. ALANA DAİR 53
2.2.1. Görüşmecilere Dair 58
3. BÖLÜM: ANALİZ 64
3.1. ALAN ANALİZE DOĞRU 64
3.1.1. Hikayeler: Hikayelerini Benimle Paylaşanlara Dair 67
3.1.1.1. Hikayenin Bir Ucu: Ankara, Türkiye 67
3.1.1.2. Hikayenin Diğer Ucu: Kırcaali, Bulgaristan 88
3.2. 1984 ÖNCESİ HAYATA, REJİME VE GÜNDELİĞE DAİR 110
3.2.1. 1984 Yılına Doğru: Değişimin Ayak Sesleri 110
3.2.2. Komünizm Hatıraları 114
3.2.3. Memleket Ve Anavatan'a Dair: Birbirine Karışan İpler 119
3.2.4. "Yeniden Doğuş Süreci" Yaşanmamış Olsaydı Hayat Nasıl Olurdu? 122
3.3. 1984-1989 YILLARI: "YENİDEN DOĞUŞ SÜRECİ" 124
3.3.1. Yasaklar Ve Yasakların Esnediği, Delindiği Anlar 125
3.3.1.1. Kimlik Politikaları:"Yeni Bulgarlar"ın Gündelik Hayatı 129
3.3.1.2. Korku Politikası: Protestolar, Yürüyüşler, Hapishane Ve Belene 134
3.3.2. Sınırların Kırılırken Yeniden İnşası Üzerine 141
3.3.2.1. İç Ve Dış/ "Orada" Ve "Burada" 141
3.3.2.2. Sınırötesi Bir Mekana Taşınmak: Geçmiş 146
3.3.2.3. Ulus-Devletin Sınırlarını Aşan Sınırlar 148
3.3.3. "Devlet Bir Mapushane" 149
3.3.4. 1989 Bulgaristan Zorunlu Göçüne Doğru: Çokmekanlılık 156
3.3.4.1. "Büyük Gezi"nin Tasarlanması 156
3.3.4.2. Zorunlu Göç: İlk Gönderilenler Ve Geri Dönenler 159
3.3.5. Mekan Ve Bellek 164
3.3.5.1. Ankara'da Olmak 164
3.3.5.2. Mestanlı [Momçilgrad] Kırcaali'de Olmak 167
3.3.5.3. Nostalji Ve "Hayali Vatan"'ın İzinden Giderken Bugüne Dair 170
3.3.6. Bellek Ve Fotoğraf 175
3.4. 1989 SONRASI GÜNÜMÜZE KADAR GELEN İZLER 182
3.4.1. 1989 Sonrası Bulgaristan'da Ekonomi, Siyaset Ve Gündelik Hayat 183

3.4.2. Anıtlar, Anma Törenleri, Mekanlar Ve Kültürel Bellek 188
3.4.3. "Yeniden Doğuş Süreci"nin Günümüz Bulgaristan Siyasetinde Yeri 196
3.4.4. Geçmişle Barışma(ma)k..... 198
SONUÇ.....201
KAYNAKÇA 211
EK 1: GÖRÜŞMECİLERE DAİR BİLGİLER.....217
EK 2: ORJİNALLİK RAPORU 218
EK 3: ETİK KURUL İZİN MUAFİYET FORMU.....220
ÖZGEÇMİŞ.....222

GİRİŞ

“ Sınırın iki tarafına da basarak, ayağın biri burada,

öteki ise daima bir başka yerdedir.” [1]

Göç anlatılarının vazgeçilmezi olan sınır kavramı, başı sonu olmadan orada öylece duran çizgi ve hikayelerin özeti gibidir. 1990 sonrası değişen ekonomik ve politik koşulları göz önünde bulundurduğumuzda yapılacak her değerlendirmenin tarihi bir ayağının gerekliliği ile karşılaşırız. Kırılma noktaları, dönüşümler, küreselleşmenin hız kazanması ve insanların bir yerden bir diğerine farklı nedenlerle göç deneyimleri, makro anlatının içinde mikroya, insana dair olan hikayelerde gizlidir. Bu düşünce sırasında ilerlediğimizde hareketi başlatan nedir? Göç kararı alınır mı yoksa o karara mı uyulur? Göçün karmaşıklığına aradan yılların geçmiş olması eklenince ne tür anlatılar çıkar karşımıza? Göçü yaşayanların göçe dair düşünce, duygu ve anlatıları tarih sayfaları ile uzlaşır mı yoksa çatışır mı?

Bu sorular ışığında, araştırma 1984-1989 yılları arasında “Yeniden Doğuş Süreci”nde Bulgaristan’dan Türkiye’ye göçmüş olan ve hala Bulgaristan Kırcaali’de yaşamakta olan insanların anlatılarının izini sürdü. Bu doğrultuda çalışmada göç kavramının bellek kavramı ile ilişkilendiği noktalar önem kazandı.

Göçü konu edinen akademik çalışmalarda ağırlıkla yaşanan olaylara, insanların hareketlerine, hareket sebeplerine ve hayatlarındaki değişime odaklanılır. Bu araştırmanın amacı göçün içinde “hareket” edenlerin yaşadıklarına “dışarıdan” değil “içeriden” bakmak, göçü yaşayanların anlatılarını dinlemektir. Diğer bir deyişle, tarih ile yüzleşmenin ve belki de daha önce hiç anlatılmamış olan anlatıların tarihte yerini almasının gerektiği savındayım.

Tarih sayfalarında Bulgaristan’dan Türkiye’ye birden fazla göçle karşılaşmaktayız. Bu göç hareketlerinin en son dalgası ise 1984-1989 yılları arasında *Bulgar Komünist Partisi*

---

[1] Edgard Morin’den aktaran Chambers, I. (2014) *Göç, Kültür, Kimlik.* Türkmen, İ. & Beşikçi, M. (çev.) Ayrıntı: İstanbul

(BKP) yönetiminde, ayrıca Todor Jivkov yönetimi olarak da bilinen dönemin sonucunda 1989 yılında gerçekleşti. Türkiye, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da görülen en yoğun göç akımını yaşadı, Avrupa yaklaşık üç aylık bir süre içerisinde sayısız göçmen kabul etmek durumunda kaldı. Bu dönemde 64.295 aileye mensup 226.863 kişi serbest göçmen olarak nitelendirilerek Türkiye'ye geldiler. Bu tarihten itibaren 1995 yılına kadar da aralıklı olarak gelen serbest göçmenlerin sayısı 27.224 ailede 73.957 kişiye ulaşmıştır (Kekinoğlu, 1985, s. 138). İlerleyen yıllarda küreselleşme kavramı ve onun farklı yüzleriyle tanışacak olmamıza rağmen, bu dönemin koşullarında Balkan coğrafyasında yaşananlarda ulus-devlet perspektifinin güçlenmesine şahit olduk. Kimlik politikalarının milliyetçilik, din ve kültür üzerinden ilerlemesi; "tek millet, tek devlet" yaklaşımı ile Todor Jivkov'un Bulgarca isimleri kabul etmemesi ve din değişikliği için "istemeyen gitsin" (Toğrol, 1989, s. 34) demesiyle birlikte 1989 Bulgaristan göçü bir kimlik politikasına dönüştü, asimilasyoncu saldırının örneğini verdi.

Saybaşılı'nın (2011, s. 15) altını çizdiği gibi göç "başka birinin gördüğü düşteki bir olaya benzer". Görülen bu "düş"ün birden fazla nedeni olabilir. Burada ele almış olduğumuz konu bağlamında ise başkasının düşündeki zorunlu göç incelendi. Nereden gelir zorunluluk? Bulgaristan'ın ve Türkiye'in sınırlarını açmaları, sınır kapılarından turistik vizelerle geçen insanların isim, dini inançlar, gelenekler, dil, genel olarak kimliklerinden vazgeçmeme durumlarında, zorunlu olarak gerçekleştirmeleri gereken bir yolculuk olmuştur bu.

Öte yandan, Türkiye'ye göçenlerin yanında göçmeyenler, Bulgaristan'da kalanlar da var. 9 Kasım 1989 tarihinde Berlin Duvarı'nın yıkılması, Doğu Bloğu'nun çöküşü ve bunlara paralel olarak Bulgaristan'da siyasi düzende yaşanan değişiklikler, Türkiye'ye göç etmiş kişilerin bazılarının geri dönmelerine neden oldu. Günümüzde Bulgaristan'daki azınlıklara baktığımızda en büyük etnik grubu Türklerin oluşturması ve ülkenin siyasi hayatında etkin rol oynamaları önemlidir. Ülkenin pazar ekonomisine geçiş sürecinde yaşananlar, ekonomik krizler ve başarısızlıkla sonuçlanan çözüm süreçleri ülkenin siyasal ve sosyal hayatını etkiliyor. Bu duruma ek olarak milliyetçi partilerin kurulması ve bu durumdan etkilenen gündelik hayatı milliyetçilik kavramı eşliğinde değerlendirmek olağandır. Ulus-devletin beslenmesine neden olan milliyetçilik kavramı günümüzdeki siyasi hayatın içerisinde "Yeniden Doğuş

Süreci"nin bellekte yeniden inşasına gerekçe olarak da irdelenmeli ve tartışmaya açılmalıdır.

Bellek çalışmalarının ve tarihin hangi düzlemlerde geçiştiğine baktığımızda göreceğimiz geçişme mikro ve makro anlatının özelliklerinde gizlidir. Diğer bir deyişle tarih genele odaklanırken bellek çalışmaları kişiyi ve anlatıyı önemser. Tarih onu yaşayanları unutur ve bütüne odaklanmamızı şart koşar. Halbuki bu çalışmada amaç tarihin gözünden kaçan öznenin, göçü deneyimleyen kişilerin belleğine başvurmak oldu. Bulgaristan göçünü yaşayan kişilerin belleğinin izinde, "Yeniden Doğuş Süreci"nin nasıl hatırlandığı ve nasıl unutulduğu bulgulanmaya çalışıldı. Araştırma hem Türkiye hem de Bulgaristan'da yürütülen iki ayrı alan çalışmasına dayanıyor.

Niteliksel bir yaklaşımı benimseyen bu çalışma Ankara ve Kırcaali'de yaşayan kişiler üzeriden yer yer kıyaslamalar yer yer de birleşen sesler üzerinden ilerledi. Alanın öznelerinin paylaştığı her deneyimin, anlatının bütününü (tarihi) daha iyi yorumlayabilmek için değerli olduğuna inanıyorum. Bu deneyim alanı kısmen beni de kapsıyor. Bu doğrultuda amacım, kendi hayatımın merkezi dertleri arasında olan "sınırda hayalet olma" durumuna dair bu kişilerin anlatılarına başvurarak, hep içimi kemiren "yanlış bir şeyler var bu tarihte" düşüncesini daha farklı platformlara taşıyabilmek ve aktarabilmektir. Egemenin tarihindeki bu "yanlışı" ve eksikliği tarihi yaşayanların anlatıları ile sorgulamak ve tartışmaya açmaktır.

Bu çalışma 1989 sonrası yaşanan etnik göçlerin politik ve ekonomik makro bağlamlarını analiz etmeyi tercih etmedi. Makro anlatının içinde kişilerin es geçilen deneyim, duygu ve düşünce dünyalarına ışık tutarak mikro anlatılara odaklandı. Diğer bir deyişle tez Bulgaristan örneğinde göçün yapısal mekanizmalarına değil, özellikle göçü yaşayanların deneyimlerine ve sözlü anlatılarına dikkat yöneltti.

Bu şekilde çerçevelenmiş olan çalışmanın kuramsal dayanakları birinci bölümün konusudur. İlk bölümün birinci başlığında tarih ve dönemin konjonktürüne dair tartışmalara yer verildi. 1980 sonrası yaşananların ve göç, "Yeniden Doğuş Süreci" gibi konuların günümüzde olan irdelenmeye çalışıldı. Birinci bölümün ikinci ana başlığı olarak ise göç çalışmalarına, ulus-devletin kurulması esnasındaki göç dalgalarına ve

konumuz özelinde zorunlu göçe değinildi. Ayrıca göçerin ve göçmenliğin nasıl bir deneyim/olgu olduğunun arayışı sürdü ve hala sürmekte.

Son olarak birinci bölümün üçüncü ana başlığı bellek ile ilgilidir. Bellek kavramına dair yürütülen çalışmalar ve farklı yaklaşımların olduğunun altının çizilerek, bellek tarihin ayrışıp birleştiği noktalara dikkat çekmeye çalışıldı. Diğer yandan ise belleğin kişisel olduğu kadar toplumsal bir yanının olduğunu kabul ederek alanda Halbwachs, Nora, Ricoeur ve Assmann gibi kişilerin yaklaşımlarına yer verildi. Unutmak ve hatırlamanın politik yönüne dair düşünceler geliştirildi. Ayrıca unutma ve hatırlama ile ilgili soruların bizi tek cevaba götürmediğinin bilincinde olduğumu ifade etmek isterim. Nitekim alan da bu düşüncemi doğruladı.

Çalışmanın ikinci bölümünde araştırmanın yöntembilimsel dayanakları aktarıldı, verilerin elde edilmesinde kullanılan araştırma tekniklerine yer verildi. Nitel bir çalışma olarak tasarlanan çalışmada seslerin sözlere ve tarihe dönüştüğü sözlü tarih yöntemi benimsendi. Bu bölümde ayrıca alanla olan karşılaşmalarımın özgüllüğüne ve her iki şehirde "içeriden" kabul edilmem neticesinde görüşmelerin seyrindeki farklılaşmalara da değinmeye çalıştım.

Üçüncü bölüm alan analizine ayrıldı. Analizi Ankara ve Kırcaali'de görüştüğüm kişilerin hikayelerini, seslerini yansıtmaya çalışarak yapılandırdım. Anlatılardan beslenen analiz tarihsel bir sıralama izledi. 1984 öncesi Bulgaristan'daki hayata ve komünizmin hatıralarına bakıldı. Ayrıca memleket ve anavatan kavramlarının birbirine dolanan uçlarını araştırırken, kendimizi "Yeniden Doğuş Süreci"nin yaşandığı 1984-1989 yılları arasında bulduk. Üçüncü bölümün bu alt başlığında sürecin nasıl ilerlediğine, yasakların gündelik hayatta yarattığı değişikliklere ve yasaklara karşı geliştirilen direniş formlarına bakıldı. Diğer yandan ise anlatılar üzerinden, yaşanan baskıya, hapishane ve kamp süreçlerine, göçe dair deneyim ve hatıraların bellekten süzülüşüne dolaylı da olsa tanık olundu. Ayrıca sınır kavramına ve bu kavramın ulus-devlet ile güçlendiğine değinildi. Ancak yer yer ulus devletin gücünü aşan sınırların varlığının altı çizildi. Tarihsel dönemi izleyen anlatılar zinciri analizin de aynı şekilde kurulmasına neden oldu. Egemenin tarihini eleştirirken yine onun kronolojisini kullanıyor olmak çelişki olarak gördüğüm noktalardan biri olsa da, çalışmanın seyri bu

şekilde ilerlemek durumundaydı. Üçüncü bölümün üçüncü alt başlığında sırasıyla devletin gözetleme özelliğine ve araçlarına, zorunlu göçün nasıl gerçekleştiğine, çok mekanlı alan dinamiklerine, karşılaşma ve karşılaştırmalara değinildi. Bu bölümün son altbaşlığı ise fotoğrafın bellek ve sözlü tarih anlatısına eklemlenerek hatırlamayı nasıl beslediğine ve ondan nasıl beslendiğine dair. Bu kısımda 1989 sonrasından günümüze kadar gelen izlere, komünist sistemden serbest piyasa ekonomisine geçişteki sıkıntılara, anıt ve anma törenlerine, belleğin siyasetin içerisindeki yerine kısaca değinildi.

1989 Bulgaristan göçü yabancı ve Türkçe literatürde farklı yanları ile ele alınarak çalışılan bir konu. Sosyal bilimlerin alan yelpazesi içinde halihazırda bir çok yüksek lisans, doktora çalışması yürütülüyor, kitaplar yazılıp, belgeseller çekiliyor. Yapılan çalışmaların tamamı hem göç kavramının araştırılma ve irdelenmesinin önemini, hem de yaşananların birden fazla açısının olduğunu bizlere kanıtlar niteliktedir. Tarihsel süreç ve Bulgaristan'daki Türk ve/veya Müslümanlara dair çalışmaları yürüten isimler arasında Toğrol (1989), Konukman (1990), Oran (2002), Mevsim & Kutlay (2013) gibi araştırmacılar bulunuyor. Ayrıca belgesel ve sözlü tarih alanında Rıfat Yağcı (2013), Edirneli (2005), Avar (2004-2005), Nedeva & Getov (2010), Öztürk (2008) gibi kişilerin çalışmaları yer alıyor. Bu konuda yapılan araştırmaların sadece yukarıda belirtilenlerle sınırlı olmadığını, Bulgaristan zorunlu göçünün araştırmacılar için hala ilgi çekici bir konu olduğunu ifade etmeliyiz. Ayrıca tasarlanan bu çalışmaya hem kaynak hem de alan olarak yakın olan tez çalışmaları bulunuyor. Kaderli-Yapıcı (2008) ve Özkan'ın (2010) tamamlanmış çalışmalarının sözlü kültür ve bellek alanında yürütülmüş olmaları ayrıca değerli ve önemlidir. 9 Kasım 1989 tarihinden sonra "Yeniden Doğuş Süreci" ve göçe dair Bulgaristan'da çıkan yayınlar, yapılan araştırmalar ve dönemin mimarlarının yazdıkları kitaplar farklı şekillerde değerlendirilebilir. Bazı yayınlar "Yeniden Doğuş Süreci"nin "doğruluğunu" kanıtlamak adına yapılırken, bazı yayınlar ise özür niteliği taşımaktadır. 1989 sonrası geçmişi onu yaşayanların sesinden aktarmak sık karşılaştığımız bir durum değil. "Yeniden Doğuş Süreci"nin hemen ardından Dülgerov (1996), Asenov (1996), Hristov (1999, 2008, 2009) gibi isimler geçmişe farklı açılardan bakmaktadırlar. Bazı yayınlar vicdan muhasebesi tınısı taşırken bazıları da siyasi angajmanı hissettiren özelliğe sahiptir.

Bu çalışmanın alanda yürütülen çalışmalardan farkı "Yeniden Doğuş Süreci"nin üzerinden yıllar geçtikten sonra onu yaşayanların belleklerine başvurularak yürütülmesi ve yaşanan bu sürecin günümüzdeki önemine eğilmesidir. Alan araştırmasının iki farklı ulus-devlet sınırı içerisinde yürütülmesi ve çalışmada bugünde yeniden kurulan bir geçmiş anlatısının peşine düşülmüş olması, sözlü tarih alanına katkıda bulunmayı hedeflemesi, bu çalışmanın bugüne kadar yürütülmüş çalışmalardan farklı bir noktaya yerleştirilmesine nedendir.

Araştırmayı tamamladıktan sonra, araştırmanın tüm aşamalarına hatta alanın "seslerine" uzun bir süre sonra yeniden geri dönüp bakma şansım oldu. Anlatılardaki içeriği dönemin gazete sayfalarına sızan/sızmayan "Yeniden Doğuş Süreci" haberleri ile karşılaştırdım. Gazetelerde resmi tarihi destekleyen söylemlerin dışına çıkan herhangi bir haber bulmamış olmak beni şaşırtmadı. Bilakis, o haberler, bu çalışmanın yöneldiği "başka" anlatıların, mikro hikayelerin önemli bir odak noktası olduğunu bir kez daha doğruladı. Onlar dönemin tanıklarıydı.

Sonuç bölümünde ise görüştüğüm kişilerin seslerini, deneyim ve hikayelerini yanıma aldım ve birden fazla alanda duyulmalarını ümit ederek ilerledim. Ayrıca yapılacak olan yeni araştırmalar ve geçmişi merak eden kişiler için, çatlaktan sızan su olma isteği ile çalışmanın verileri bir bütün halinde özetlendi, yeni sorular eşliğinde gözden geçirildi.

1. BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. TARİHSEL ANLATIYA DAİR

Geçmişte yaşanan olayların, göç sürecinin ve günümüzde bellekte kalanların izlerini sürebilmek için, hatırlayış ve unutuş üzerinden çerçevelenmiş bu çalışmada evvela dönemin resmini görmek adına tarihin sayfalarına başvuruldu. Son yıllarda hararetli tartışmalara neden olan Bulgaristan ve ülkenin vatandaşı olan farklı etnik azınlıkların arasındaki diyalog, bu çalışmada tarihsel süreç içerisindeki yaşanmışlıkların sistemli bir şekilde ele alınması için önemli görüldü.

1.1.1. 1980 Öncesi Yıllarda Bulgaristan'a Dair

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Bulgaristan'da rejim değişikliği yaşandı, komünist döneme geçiş ve kendi içerisinde farklı katmanlara ayrılan bir süreç başladı. Bu yıllarda Bulgaristan'dan Türkiye'ye ilk göçmenler, orada baskı altında olduklarını ifade ederek geldiler. Şimşir'in (1986, s. 212-223) aktardığına göre 1947 ve 1950 yılları arasında 1-2 bin arası insan göç etti. O dönemde Bulgar hükümeti, Türkiye'ye bir nota vererek Bulgaristan Türklerinden 250.000 kişinin üç ay içinde Türkiye'ye göçmen olarak alınmasını talep etti. Bunun üzerine gergin olan Türk-Bulgar ilişkileri daha da kötüleşti ve karşılıklı bir nota düellosuna girildi. Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçler belirli yıl aralıkları ile devam etti. Aynı zamanda Bulgaristan içinde ise daha farklı bir politika izlenmekteydi, azınlıkların Bulgar ulusunun bir parçası olarak "eritilmesi" ve yavaş adımlar ile "tek millet tek devlet" modeline erişilmesi planlanıyordu.

Bonço Asenov (1996), 1944 yılında iktidar olan *Bulgaristan Komünist Partisi'nin (BKP)* Bulgaristan Müslümanlarına ve Türklerine karşı "yavaş" olduğunu ve "kalıcı çözümler üretmeyen bir politika" izlediğini ifade etmektedir. "Yeniden Doğuş Süreci"nin mimarları arasında yer alan Asenov geri dönüp değerlendirmeler yapmayı ve akademiye katkıda bulunmayı kendine görev bilen kişiler arasında. Yazar *"Yeniden*

Doğuş Süreci ve Milli İstihbarat" (1996) adlı çalışmasında 1950 yılında Parti üyeleri ve Stalin arasında geçen bir görüşmeden bahseder. "29 Haziran 1949 tarihli görüşmede Stalin'in ofisinde birkaç konu hakkında bilgi alışverişinde bulunmak hedeflenmişti. 'Türklerin gönderilmesi' bu konular arasındaydı" (Asenov, 1996, s. 21). Aynı kaynakta Asenov Türkiye sınırına yakın yaşayan Türk ve/veya Müslüman toplulukların durumuna dair Stalin'in "Türklerden kurtulmalıyız, gerçekten göndermek için yol ve yöntemler bulmalıyız. Bu element ümit vaadetmemekte" sözlerini aktarır (s. 21). Bu görüşme sonrası daha önce de bahsettiğimiz Bulgaristan'dan Türkiye'ye doğru yaşanan 1950/51 göçü gerçekleşir. Asenov bu göçün 30 Ekim 1951 tarihine kadar devam ettiğini daha da devam edeceğini söyler. Ama "Türkiye daha fazla göçmeni kabul etmedi. Aslında kabul etmeme nedeni formaliteydi, çünkü gönderilenler arasında Türklerle birlikte Çingeneler de vardı. Asıl neden ise Türkiye'nin 'beşinci kolonisini' kaybetmek istemeyen bir politika izlemesiydi" der (Asenov, 1996, s. 21). Bu göç gönderilmek istenen kişi sayısına ulaşamadığı için, sürecin devamında ülke içerisinde "yerinden etme" ve köylerin boşaltılması politikası uygulanır. "1950'li yıllarda Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç edenlerin yanı sıra ülke içerisinde de yerinden edilen ve Bulgar köy ve kasabalarına dağıtılan göçmenler vardı; Müslüman, Pomak köyleri bulunmaktaydı. Resmi kayıtlara göre bu göç zamanında 10.000 kişinin yerinden edildiği ifade ediliyor" (Gruev ve Kalyonski, 2008, s. 37). Bu dönem itibariyle 1970'li yıllara kadar Asenov'un ve dönemin iktidarının ifadesi olan "ekonomik ve kültürel olarak geri kalmış" Türk nüfusu için partinin giyim kuşam, eğitim, iş ve sosyal hayatta yapılması gereken değişikliklere dair planları mevcuttur. Bulgaristan'da yaşayan Türk ve Müslüman azınlıkların kılık kıyafetlerinin değişimine dair çalışmalar 1938 yılında başlayıp yavaş yavaş isimlerin değiştirilmesine kadar gelir (Marinov, 1944, s. 83). Ayrıca Türklerin yaşadıkları bölgelerde eğitim dili adım adım Türkçeden Bulgarcaya geçirilir. "BKP'nin Türklere karşı olan politikası, özellikle din adamlarının sayısının azaltılması ve okullardaki dilin Bulgarcaya dönüştürülmesi Türkiye yanlısı kişilerin milli duygularını ve tepkilerini doğurdu" (Asenov, 1996, s. 25). 1960'lı yıllarda yaşanan bu durum için Asenov "her zaman canlı olan göç psikolojisi yeniden uyandırılmış oldu" demektedir. Sistematik bir şekilde ilerleyen yasaklar ve değişiklikler iki ülke arasında yakın akraba göçü olarak bilinen göç anlaşmalarının yapılmasına neden olur. Yakın akraba kategorisine giren tüm kişilerin Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç ettiği ana kadar devam

eden bu göç neredeyse 10 yıl sürer. *Rabotniçesko Delo* gazetesinin 28 Şubat 1982 tarihli sayısına göre 1982 yılında Bulgaristan'ı ziyaret eden Kenan Evren, Todor Jivkov ile yaptığı görüşmede daha önce yapılmış tüm göç anlaşmalarının sona erdiğini açıklıyor. Bu açıklamadan sonra ise *BKP'*nin adım adım değişen politikasından bahsedebiliriz.

1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında "birleşmiş sosyalist ulus" dönemine geçiş yaşandı ve rejimin söylemi sosyal sınıf ağırlıklı olmaktan çıkıp milli özellik kazandı. Söylemsel değişikliğin ileri süreçlerinde milli kimliğin temele oturturulup ulus-devletin kurulması, güçlenmesi ve milli çıkarlar için zeminin hazırlanmasına şahit olundu.

Bulgar-Slav milli kimliğinin inşası için gerekli olan "tek tip", Pomak, Türk ve Müslüman Çingenelerin varlığıyla, onların kılık kıyafet, dil, din, geleneklerinin farklılığıyla sekteye uğruyordu. Bir anda her alanda değişim sağlayamayacağını kabul eden Todor Jivkov'un başkanlık ettiği *BKP* stratejik bir şekilde ilerledi. Öncelikle Hükümet "yeni kıyafetler" içerisinde Pomak ve Türklerin Hıristiyanlardan hala farklı göründüklerini ifade etti. Bu durumun "kültür devrimi" olarak kabul edilen bir süreç ile sert bir şekilde düzenlenmesine yöneldi (Gruev ve Kalyonski, 2008, s. 35). Bu bakışa göre, farklılıklara sebep olan dil ve din faktörleri değişmediği sürece istenilen değişikliklerin tamamına erişmek imkânsızdı. Ayrıca tüm bu gelişmeler esnasında dışarıdan tehdit olarak yansıtılan ve kabul edilen bir Türkiye etkisi vardı. Yaratılmak istenilen "tek tip"leşme ile koşut olarak, Asenov, Bulgaristan milletine karşı Türk milliyetçiliğinin artması konusunda, Osmanlı İmparatorluğu'ndan dönemin Türkiye'sine kadar bir değerlendirmede bulunur. "Eğer Türkiye olmasaydı, Bulgaristan'da 'Türk sorunu' olmayacaktı" (1996, s. 31-32), der. 1970'li yıllarda "karışık aileler"in isimlerinin değişimi ile başlayıp 1984 yılında tamamen "tek tipleştirerek", Bulgar ve Slav kimliğinden farklı olan kimliklerin eritilmesini onaylar.

Yukarıda sözü geçen iskan politikalarının, etnik ve dini kimliğe göre göç etme kararlarının devlet tarafından alınması şüphesiz sadece Bulgaristan'a özgü bir politika şekli değildir. Yirminci yüzyılda ulus-devlet politikasının yükselişte oluşu yaşanan göçleri ulusal kimlikler çerçevesinde meşrulaştırarak pekiştirdi. Bulgaristan ve Balkanlar'dan Türkiye'ye gelen göçmenlerin kendilerini ait hissettikleri ulusal kimlik homojen ulus-devlet yapısını göçten önce yaşadıkları ülkeler için de, göçmen olarak

geldikleri Türkiye için de pekiştirdi. Aynı döneme denk gelen bir etnik homojenleştirme, iskân politikaları Türkiye sınırları içerisinde de geçerliydi. İçduygu ulus-devlet inşası sürecinin temel atma evresi olarak 1923-1950 yıllarını görebileceğimizden ve bu süreçte Türkiye'de nüfus hareketleri anlamında iki temel olgunun varlığından bahseder. "Birinci olarak, Müslüman olmayan nüfusun yurtdışına göçü ve ikinci olarak, özellikle modern Türkiye sınırları dışında kalmış ve önceden Osmanlı toprakları olan ülkelerdeki Türk ve Müslüman nüfusun Türkiye'ye göçünün sağlanması" (İçduygu, 2010, s. 25-26). Ayrıca bu yıllarda Müslüman olmayan nüfusun Türkiye'den göçünün hızlandığını ifade eder İçduygu ve dönemin başında 225 bin olan nüfusun dönemin sonunda 150 binin altında oluşuyla temellendirir (s. 27).

Bu bağlamda ulus-devletin tanımı, inşa süreçleri ve bu olgunun göç süreçleri üzerindeki etkisi biraz daha açılmalıdır. Ayrıca ulus-devletin beslediği diğer kavramları göz önünde bulundurarak ilerlemekte yarar vardır.

1.1.2. Milliyetçilik Ve Ulus-Devlete Dair

Söze Anderson'un *Hayali Cemaatler'*deki hayali kısmı ile başlamak ve ulusun hayali olduğunu ifade etmek doğru olacaktır. Bu kurgusal, hayali toplumsallık doğrultusunda, milliyet, milliyetçilik, etnisite gibi kavramların her birinin günümüzde ulus-devlet ve siyaset alanı içerisinde hala önemli yerleri bulunuyor. Farklı disiplinlerin tanımlama ve kullanma şekli değişiklik gösterebilir; yine de ulus her alan için "hayal edilmiş olma"[2] özelliğini korur. Hayale kapılmak, soyut bir olgunun somut gerekçelerle tanımlanmasının imkansızlığı gibi gelir. Diğer bir deyişle aslında ulusu tanımlarken kendimizi de içerisinde gördüğümüz, somut olmasını dilediğimiz bir durumu tanımlarız. Bu durumda hayal etmiş olabileceğimizi kavramamız zordur. Makro anlatının içerisinde her ulus yüce olarak kurulmuştur ve eskiye dayanan bir meşruiyet anlatısına sahiptir, kimliklerin bu büyük anlatıdan etkilenmemesi neredeyse imkânsızdır.

Modern ulus devletin kategorik olarak ele aldığı kimlikler vardır. Milliyet bu merkezi kimliklerden birisi olma özelliğine sahiptir. Anderson'un (2014, s. 26) ifade ettiği gibi

---

[2] "Hayal edilebilme" Benedict Anderson'dan ödünç alınmıştır.

“modern milliyetçilik kimliği inşa edilmeden önce dini kimlikler de bu şekilde kuruluyor ve kontrol aracı oluyordu”. Soğuk Savaş yılları ve hemen sonrası ile ilgileniyor olmamız ulus-devletin güçlenmenyi sürdürdüğü bir döneme denk düşüyor. Küreselleşmenin etkisi ile farklı formlara bürünen kimlik politikalarının etnisite üzerinden ilerlemesi, milliyetçilik ve etnisite arasında bir bağın olup olmadığını irdelememize nedendir.

Etnisite, akrabalık ve milliyetçilik kavramlarının aynı çerçeveye nasıl sığdıklarını irdelediğimizde etnisiteyi milliyetçiliğin kök aldığı nokta olarak gören kişilerin yanı sıra, milliyetçiliği modern dönemin bir parçası olarak görenlerin olduğunu da ifade etmeliyiz. Smith (1986, 1991) etnisitenin milliyetçiliğin kökenlerini temsil ettiğini iddia eder. Diğer yandan Gellner, milliyetçiliğin verili olduğunu zanneden birimlerin uyanıp kendini ortaya koyması olmadığını savunur. Gellner gibi Hobsbawm (1990), Anderson (1991), Kedourie (1994) gibi isimler de milliyetçiliğin bir olgu olarak yeni doğmadığını, daha önceden olduğunu ve kaynağının daha önceden olan kimlik ve geleneklerden geldiğini savunurlar. Gellner (Akt: Calhoun, 2012, s. 68), “Arkaik bir dünyadan kalma kültürleri, tarihsel ve diğer bağları hammadde olarak muhakkak kullansa bile, milliyetçilik, şu anda hüküm süren şartlara uygun yeni birimlerin bir kristalleşmesidir”, der. Bu bakış açısı geçmişte de ideolojinin varlığını daha özelde milliyetçiliğin varlığını pekiştirir. Bu ideoloji günümüz modern ulusluk iddiası ile soy ve akrabalık üzerinden ilerler.

Etnisite, akrabalık ve milliyetçilik kavramlarını bir bütünün parçaları olarak kabul etmek sakıncalıdır. Sözü geçen her kavramın olağan ve meşru kabul edilmesi ileride bahsedeceğimiz “metodolojik milliyetçiliğin” tuzağına düşmemize neden olacaktır.

Calhoun (1997) *Milliyetçilik* kitabında milliyetçiliğin öneminin sadece kriz ve çatışma anlarında gizli olmadığını aslında modern çağda kolektif kimliğe dair niteliğiyle sadece politikanın kavramı değil aynı zamanda kültürel ve kişisel kimliğin de bir parçası olduğunu söyler.

Milliyetçilik, kimlik politikalarını ve ulus-devletin inşası sürecini tartışırken önemli olduğu kadar, tarih ile bütünleşmemizi sağlama özelliğinden dolayı, duygular alanında bir güce sahiptir. Bu güç için John Breuilly (1996) “siyaset biçimi” der. Hobsbawm

(2010) "icat edilen gelenekler"den söz ederken Kedourie'ye (1994) göre milliyetçilik bir doktrindir. Kavram Smith'e göre "ideolojik hareket", Gellner (1995) için "siyasilik", Calhoun (1993) için ise Foucault'dan beslenerek "söylemdir".

Milli duygu kimi zaman göç kararı alma gerekçesi olabilir. Bir diğerini tanımlama özelliğini içinde taşıyabilir ve ortak bir bilinç etrafında, kimliksel aidiyetle bütünleşerek ulus-devleti pekiştirme gücüne sahiptir. "Ulus-devlet şeklinde örgütlenen siyasi iktidarın en büyük dayanağı meşruiyet ilkesi olan ulus kavramının içeriğidir. Milliyetçilik ulus-devleti inşa edecek bir yapıya zemin hazırlar. Milliyetçiliğin, ulus-devlete köken miti sağlaması karşılıklı ilişkideki belirleyiciliğini ortaya koymaktadır" (Karakaş, 2000, s. 45).

Milliyetçilik ulus kavramına göre daha yeni ve ağırlıklı olarak modernitenin kullanımıdır. Milliyetçilik kavramının uçsuz bucaksız olduğunun, makro ve mikro düzeylerde ele alınışı açısından faklılıkların kaçınılmaz olduğunun, her alanın kendi tanımını yaptığının altını çizmekte yarar var. Genel kabul görmüş, tek doğru olarak verebileceğimiz bir milliyetçilik tanımı bulunmamakta.

Modern dünyada tıpkı kadının ya da erkeğin bir cinsiyete "sahip olması" gibi, herkes bir milliyete "sahip olabilir, olmalıdır ve olacaktır" (Anderson, 2014, s. 19). Başka bir deyişle insanların tek ulusun, ırkın, dinin, cinsel yönelimin ve toplumsal cinsiyetin parçası olmaları modern toplumun varsayımıdır.

Kimlik politikalarının temel taşları arasında sıralanabilecek ulus ve milliyetçilik kavramları her zaman yeni tanım ve yorumlara açıktır. Anderson (2014, s. 20) "hayal edilmiş bir siyasal topluluk-kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaatir", der. En büyük büyüsü "rastlantıyı yazgıya dönüştürmek" olan milliyetçilik, din, dil, etnisite, ekonomi ve siyaset gibi alanların içinden geçerken hem etkilenir hem etkiler.

Aidiyet ve kimlik çoğu zaman düşünceden çok duyguya hitap eder. Düşünce ve ideoloji çerçevesinde ele alınan milliyetçilik ise duygulardan beslenerek aidiyet ve kimlik gibi kavramlarla bütünleşir. Milliyetçilik kavramı Anderson'un (2012) da altını çizdiği gibi komünizm, liberalizm, faşizm gibi olgularla anılması yerine din, akrabalık, etnisite ile

anılır. Eğer aidiyet ve kimlik kavramlarının ulus ile nasıl bağdaştığını düşünecek olursak, insanın kendini "yerinde", "yurdunda", "yuvasında" yani güvende hissetmesi ile ilgili bir bağlantı kurabiliriz. "Yuva" üzerinden kurulan bağlantı Heidegger'e aittir ve insanın ait olduğu yerde olma hissi milliyetçiliği tek başına oluşturup beslemese de kavramın güçlenmesine gerekçedir. Kabul görmek kendini güvende hissetmek çoğu zaman ulusa bağlı olma durumunu açıklamaya yardımcı olur. Yoksa her dönemin kendine has bir milliyetçilik dalgasını bünyesinde bulundurması ve hakim olduğu yerlerde "tutunma" nedeni nasıl açıklanırdı? Soruların cevapları ancak özgül araştırmalarda, her çalışmanın kendi bağlamı içerisinde ve insanlara kulak vermede gizlidir. Bu çalışmada milliyetçilik ve ulus-devlet kavramları geçmişte ve günümüzdeki siyasi yapının bu kavramlar ile nasıl beslendiğini, örüldüğünü anlayabilmemize yardımcı olacaklardır.

Ulus-devletin güçlenmesi sürecinde yaşanan göçler, etnik temelli nüfus değiş tokuşları (mübadeleler), asimilasyon politikaları, çatışmalar ve makro yapının içinde göz önündeyken, görünmez olan insanların hikayeleri de bir yanıyla milliyetçilik kavramı ile bir bağ içerisindedir. Bu tez sözü edilen bağı Bulgaristan göçü üzerinden izlemeye ve konu etmeye çalıştı. Bulgaristan'ın komünist dönemi özelinde düşündüğümüzde, 1989 göçünden de önce, ülkede Türk ve/veya Müslüman kimliklere yönelik yürütülen politikanın köklerini eskiden aldığını, meselenin Osmanlı'nın son dönemlerine kadar dayandığını görürüz. Nitekim bilindiği üzere ulus-devletler sürecinde tek bir milli kimliğin oluşturulması adına yürütülen politikalar, Bulgaristan'ın tarihselliğinde de farklı aşamalardan geçti. Son olarak burada konu edildiği üzere zorunlu göçe kadar geldi. Bu göçün zamanlaması önemlidir; tarihsel olarak Sovyet Rusya rejiminin çöküşü ile birlikte Doğu Blok'unun yıkılışı, neoliberal küresel kapitalizm dönemecine giriş ile çakışır. Göçün dinamikleri içinde bir yandan yeni bir ekonomik paylaşım ve emek taksimi, diğer yandan yeni etnik göçler vardı. Bulgaristan'dan ağırlıkla Türkiye'ye yönelen etnik göçün, küresel tablodaki yeri dışında, elbette Bulgaristan'ın kendi tarihi ile de koşut özgüllükleri vardır. Fakat öte yandan 1990'ların başından itibaren benzer nitelikte başka etnik çatışmalar ve etnik göçler de yaşandı. Bu doğrultuda ex-Yugoslavya örneği de akla gelebilir; hem etnik göçler anlamında hem de diyasporik bir saçılma olarak tüm Avrupa'ya yayılan göçler anlamında. 1990 sonrası bir etnik göç örneği de Almanya'da yaşandı. Almanya 1991 itibarıyla, II. Dünya savaşı sonrasında

ülke dışında yerleşen Almanları göç ile geri kabul etti (Aussiedler) (konu ile ilgili bkz. (Jennissen, 2004); (Kaya, 2002)).

Bulgaristan örneğinde yaşanan göçe tekrar dönelim. Soğuk Savaş döneminde yaşanan göçlerin ulus-devlet, sınırlar ve milliyet kavramları ile aynı çatı altında yer alması, asimilasyon politikalarının yavaş yavaş söylemsel olarak değişime uğraması bir değişimin ayak sesleridir. Bu ayak sesleri dünyayı tek kutuplu, küresel ve çokkültürlü bir yapıya doğru sürükledi. 1989 yılı sonrası olguların algılanması ve yorumlanması değişti, yenileriyle karşı karşıya kalındı.

Connor'un, (1994, s. 133) "milliyetçiliği kitle fenomeni olarak kabul edip, elit fenomeni olduğunu göz ardı eden çalışmalar yanılmaktadır" saptamasına da kulak verelim. Çünkü milliyetçilik halkın içinden doğru yükseliyormuş, gündelik hayatın bir parçasıymış gibi görünür ancak dinamikleri çok daha derinlerde, ülke politikalarında ve çıkarlarda gizlidir. Çoğu zaman kırsalda yaşayan, hiç ya da çok az okuma yazma bilen, kendi duyguları ve kimliği hakkında tamamen ya da kısmen sessiz kalandır kitle ve "çoğu zaman elitlerin milliyetçilik anlayışı kitlelere ulaşmaz" (Connor, 1994, s. 133). Bu anlamda 1989 Bulgaristan göçünde toplu bir şekilde göç eden kişileri göçe teşvik eden milli kimlik miydi? Analiz kısmında bu soruya kısmi bir cevap vermeye çalışılıyor. Şimdilik tarihin sayfalarından ve o dönemin söylemlerinden arda kalanların kimlik politikalarında nasıl bir önem taşıdığına göz atarak devam edelim.

Milliyetçilik 1989 ve sonrasında özellikle Doğu Blok'u ülkeleri deneyiminde başka bir bileşenle birlikte düşünülmek zorundaydı. Milliyet ve dine karşı nötr bir kurgu ile tasarlanan bu toplumsallıklar yeni konjongtürde milliyetçi tutumlar alıyordu. Bu tez ilgili tartışmaya çok detaylı giremeyecek, Gruev ve Kalyonski'nin tespitini paylaşmakla yetinecektir. Katı ideolojik çerçevenin kırılmasıyla birlikte Lenin ve Stalin'in milli sorularla ilgili görüşleri "geleneksel milliyetçilik" formlarına bürünerek Bulgaristan'da kendine yer buldu (Gruev ve Kalyonski, 2008, s. 27).

> Milliyetçiliğin tehlikeli bir hastalık olduğunu söylüyorlar. Fakat milliyetçilik var, milliyetçilik var. Milliyetçilik parti çıkarları, milli çıkarlar, komünizmin çıkarları,

> enternasyonalizmle ilintili olduğunda zarar vermez. Tehlikeli milliyetçilik Çavuşesko'nun ve bilinen diğerlerininkidir.[3]

Milliyetçilik kavramının tanımlanarak ilerlendiği bir durumda devletin bu gibi önlemleri almasının doğal olduğu fikrine yaklaşabilir insan. Çünkü atılan her adım, farklı milli kimliklere dair alınan her karar "proleter enternasyonalizm" adı altında yapılmakta. Bu doğrultuda Bulgaristan'da olan nedir peki?

> Buradan beslenen bu yeni durum yavaş ve sistemli bir çalışma ile birbirinden farklı küçük Müslüman gruplarını 'Bulgar sosyalist milleti'nin bir parçası yapmayı hedefler. Aynı zamanda bu hedef isim değişikliğinin temel bulduğu noktaydı (Büchsenschütz, 2000, s. 97).

Bu çalışmada milliyetçilik, etnisite ve ulus-devlet ilişkilerine kapsamlı bir yer verildi. Bunun altında yatan temel neden "Yeniden Doğuş Süreci"nde zorunlu göçe evrilen nedenleri anla(t)mak olduğu kadar, görüşmecilerin anlatılarının içine sızmış olan milli duygu ve söylemleri kavrayabilme çabasında gizlidir. Gayet tabii, milliyetçilik üzerine farklı çalışmalar, geçmişten günümüze yapıldı ve yapılıyor. Bu çalışmada "Yeniden Doğuş Süreci"nin bellek alanına sözlü tarih bağlamında hatırlayış ve unutuş üzerinden bıraktığı izlerin peşi sürülürken milliyetçilik ve bellek arasındaki bağa ve kopukluğa da bakılmaya çalışıldı. Milliyetçilik ve ulus-devlet kavramları ile anlatıların dizgeleri kesiştiği oranda bu bölümdeki tartışmaya yer vermek uygun görüldü.

1.1.3. "Yeniden Doğuş Süreci"[4] / "Възродителен Процес"

"İsimlerle ilgili olan sorun karmaşık ve zordur, bu yüzden acele edilmemelidir. Acele etmek insanların kafalarını karıştırıyor… Hiçbir şekilde isimler ilk adım olmamalıdır."[5] Todor Jivkov'un bu sözleri ve isim değişikliği kampanyasının yürütülmeye başlandığı tarih arasında birkaç ay bulunmakta.

---

[3] Jivkov, T. ve Brejnev, L. arasında geçen konuşma, Stenografi notları 20 Eylül 1973.

[4] İsim değişikliği, din, dil ve geleneklerle ilgili yasakların yaşandığı döneme bazı Türkçe çeviri kaynaklarda "Yeniden Doğuş Süreci" denilirken, kimilerinde ise "Soya Dönüş"ü kullanılıyor. Bu çalışma bağlamında "Yeniden Doğuş Süreci"nin kullanılması uygun bulundu.

[5] Постановление N 43 на ЦК на БКП и Министерския съвет за по-нататъшно социално-икономическо и културно развитие на Смолянски окръг, прието на 15.12.1969г. Отделен отпечатък. (alıntının çevirisi araştırmacıya aittir).

İlk olarak Rodop dağlarında bulunan köy ve kasabalardan başlayan isim değiştirme politikasının ebeveynlerden birinin Bulgar olması şartıyla gerçekleştiği söylenir. Ancak zaman içerisinde Pomakların[6] yaşadığı tüm bölgeleri kapsar ve yavaş yavaş söylemsel olarak farklılaşmaya başlar. Gruev ve Kalyonski'nin (2008, s. 64) ifade ettiği gibi "isim değiştirme kampanyasının mühendisleri ideolojik olarak 'tarihi adaleti düzeltme' girişimindedir". Diğer bir deyişle, bu yaklaşıma göre "Yeniden Doğuş Süreci" yanlışı düzeltiyordu. Yüzyıllar önce Osmanlı İmparatorluğu döneminde, şu anda Türk-Arap kökenli isimlerin taşıyıcıları Bulgar'dı ve asimilasyon sonrası Müslüman ve/veya Türk oldu. Bulgar milletinin kurulması için dönemin toplum mühendisleri isimlerin değişiminin şart olduğu kararına vardı. İsim değiştirme politkasının "öteki" durumundakileri "yeni Bulgarlar" durumuna taşıdığı gerçeği ise o dönemden bugünlere uzanan bir durum.

İsmin büyük bir temsiliyet yetisi bulunmaktadır. Dönemin Bulgaristan'ında tek devlet karşısında bütünden ayrışan bir ulusal kimlik istenmemektedir. İlk zamanlarda geçici olarak algılanan bu değişiklik kampanyası tüm Bulgaristan'ı sardı ve Türk ve Müslüman topluluklar tarafından iktidarın beklemediği direnişlerle karşılandı. Pomak ve Türk köylerinde Türkçe konuşmanın ve dini geleneklerin yasaklanmasına (sünnet, düğün, cenaze törenleri, mevlit vb. gibi), kılık kıyafetteki yasaklara, Türkiye ile iletişim kurma yasağına ve en son nokta olarak zorla verilen Bulgar-Slav isimlerine karşı açlık grevleri ve protestolar başladı. Bu protestolar esnasında hayatını kaybedenler olduğu gibi içlerinde Türk milliyetçiliği yapma suçuyla siyasi suçlu olarak kamplara alınan kişiler de mevcuttur. Ülke içerisinde belirli bir süre için zorunlu göç ve hizmet durumu bu koşullarda doğdu. Yine bu dönemde Belene kampı Bulgaristan'da yaşayan tüm Türk ve Müslüman grupların bildiği ve korktuğu, siyasi tutukluların bulunduğu bir kamp olma özelliği taşımaktadır.

> Dönemin yönetimi ad değişiklikleri yapılmadan bir gece önce köy ve kasabalarda yaşayan, direnişi destekleme potansiyeli olan aydın, aktif ve sözü geçen Türkleri gece yarılarında evlerinden toplayarak işkence kamplarına göndermiştir. Böylece, halkın direnişi kırılmak ve tehdit unsuru kurulmak istenmiştir (Yapıcı, 2008).

[6] Pomaklar: Müslüman olup, Müslüman isimleri taşıyan, Pomakça ve Bulgarca konuşan, genellikle Bulgaristan'ın Rodop dağlarında yaşayan bir topluluktur.

“Yeniden Doğuş Süreci” sakin bir şekilde ilerlemedi, protestolar ve farklı direniş türleri ile koşut olarak tarihe geçen saldırılar, bomba bırakma olayları bulunmaktadır. “1985 yılında ise Burgas-Sofya arasında trende bomba patlaması yaşandı ve yedi kişi hayatını kaybetti” (Gruev ve Kalyonski, 2008, s. 138). “Yeniden Doğuş Sürecine” karşı kan ile noktalanan tek girişim bu değildir. Ayrıca Todor Jivkov “Yeniden Doğuş Sürecine” dair anlatılarında, bu gibi olayları örnek göstererek aslında artan bir Türk milliyetçiliğine karşı isimlerin değiştirildiğini ifade eder. “1984-1989 yılları arasındaki olaylar şiddet, aşağılama, umutsuzluk, önceden önlenmiş direnişler ile örülüydü ve genelde her ses çıkarış devletin ezici gücü karşısındaki sessizlikle noktalanıyordu” (Gruev ve Kalyonski, 2008, s. 140). Bu koşullar altında geçen isim değişikliği kampanyası aşağılayıcı bir karaktere bürünmüştür. İsimler çoğunlukla devletin görevlileri tarafından Türk ismini andıran bir isim ile değiştiriliyor ve bir daha eski ismin kullanılması yasaklanıyordu. Gruev ve Kalyonski (2008, s. 140) isim değişikliğinin baskıcı yanının altını çizmekle birlikte, köylere tankların, askerlerin gelişini “devletin tüm baskı araçlarını getirişi” olarak yorumlar. “Genelde sorunsuz ve hemen gerçekleşen isim değişikliğinden sonra köy/kasaba meydanında halay çekilir yeni ismi verenler (vızrojdentsi/възрожденци) ile ismi alanların (vızrodeni/възродени) yan yana zorunlu halay çekmeleri gerekirdi”.

Terör, Türk milliyetçiliği, toprak bölünmesi, küçük Kıbrıs olma gibi korku ve söylemlerini Bulgar toplumu içerisinde baskı ve “Yeniden Doğuş Süreci”ni meşrulaştırma politikası olarak kullanan dönemin siyasetçileri, partinin bir toplantısı esnasında Jivkov’un şu kelimelerine şahit olurlar:

> Kararlı bir adım atıldı, isimleri değiştirdik ama biz Türk sorununu henüz çözmedik. 15-20 yıl geçecek ve bu unutulacak. İşte o zaman dine karşı daha kararlı adımlar atmamız gerekecek. İslama karşı çıkmalıyız çünkü aile yapısı olarak bir arada tutma gibi bir garipliği var. Türk erkeği nereye giderse gitsin evine karısının yanına dönüyor, biz bunu kaybetmemeliyiz ama İslami özelliğinden kurtarmalıyız. Bizim yaptıklarımıza Türk devleti hiçbir şey diyemez, çıkarları doğrultusunda değil, çünkü onların tüm askeri güçleri şu anda Kürt ve Ermenilere karşı savaşıyor. Biz savaşmıyoruz, sadece isim değiştiriyoruz. Herkes ismini değiştirebilir (Yeniden Doğuş Süreci'nin Gerçekleri. Politbüro BKP Arşivleri, 2003).

İlk defa 1985 yılında bir parti toplantısı sırasında dile getirilen bu süreç “Yeniden Doğuş Süreci” olarak ifade edildi. Aynı yılla birlikte isimlerin değiştirilmesi; Türkiye’de yaşayan yakın ve akrabalar ile olan iletişimin engellenmesi; Türkçe

konuşmanın yasaklanması; Türkçe radyo ve televizyonun yasaklanması; geleneksel giyim kuşamın yasaklanması; kutlama ve törenlerin denetlenerek Türk kültürü ve İslam dinine ait noktalar taşıdıkları taktirde cezaların verilmesi; yüzlerce insanın nereye götürüldükleri bilinmeden toplama kamplarına götürülmeleri gibi olumsuz adımlar Bulgaristan'da yaşayan Türklerin direnişine neden oldu. Bu direnişin görünürlük kazanarak ses getirmesi ise "Mayıs Olayları" adı altında tarihte yer alan Mayıs 1989 yılında Bulgaristan'daki Türklerin açlık grevi, yürüyüşler ve mitingler düzenleyerek insani hak ve özgürlüklerini talep etmeleriyle gerçekleşti.

Berlin Duvarı'nın yıkılmasından önce Bulgaristan'da kırılan bir hattan bahsedebiliriz. Kırılmanın oluştuğu "Yeniden Doğuş Süreci" bir yandan Bulgaristan ve Türkiye'nin ulus-devlet kavramını güçlendirmesinde rol oynarken, diğer yandan Komünizmin çöküşünün ayak sesleriydi. Jivkov kendi partisinde *(BKP)* istenmeyen bir figür olmaya başlarken Sovyet Birliği alınan kararları desteklemediğini bildirdi. "Mayıs olayları" devlet yönetiminin aldığı karar ile zorunlu göçe dönüştü. "Büyük Gezi" adı altında bilinen, turistik vizeler ile gönderilen göçmenler evlerini, tüm mal varlıklarını ülkede bırakıp belirli süre içerisinde yerlerini terk etmek zorunda bırakıldı. "Büyük Gezi" hakkında detaylı bilginin göç bölümü altında yer bulduğunu belirterek 1989 yılından bu yana Bulgaristan'da değişen politik sistem ve hayata dair bir kısıma doğru ilerlemek konumuz itibariyle gerekli ve önemlidir.

1.1.4. 1980 Sonrası: "Geçiş"/"Преходът"

Daha önce de belirtiğimiz gibi "Mayıs Olayları" ve zorunlu göç bir değişimin habercisiydi. 9 Kasım 1989 tarihi dünya tarihini, siyaseti, ekonomiyi kısacası hayatı geri dönüşü olmayacak bir şekilde değiştirdi. "Büyük Gezi"nin yaşanması sadece bir sistemin çöküşünün habercisi değil aynı zamanda asimilasyon politikalarının başarısı hakkında bizleri yeniden düşünmeye teşvik etti.

> 3 Haziran ile 21 Ağustos 1989 tarihleri arasında 360 000'e yakın kişi Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etti ve Jivkov iktidardan indirilmeden önce ve indirildikten sonra 40 000 kişi geri döndü. Ayrıca 1990 yılının sonuna kadar Bulgaristan'a geri dönenlerin sayısı 150 000 kişiydi. Geri dönenler olduğu gibi bu dönemde hala, Türkiye sınırlarını kapatmış olsa da, sınırı geçmeye çalışan ve geçen insanlar vardı (Gruev ve Kalyonski, 2008, s. 193).

Yeni sisteme geçiş eskinin çatışmalarının eskide kaldığı anlamına gelmez, çünkü dünden bugüne sadece sözde bir değişiklik ya da gelişmeden bahsedebiliriz. Yaşananlardan sonra, komünist rejimden serbest pazar ekonomisine geçişin sancılı yıllarında sıra ekonomik ve siyasi değişimlerle birlikte azınlıkların hakları, zorunlu göç edenlerin hakları ve temsilleri gibi konuların açılmasına neden oldu. Aslında dünya ölçeğinde bir değişim yaşanıyordu. Değişen söylemler ve çokkültürlülük kavramının Bulgaristan ve tüm Sovyet Birliği sonrası oluşan ülkelerde de yer bulması, küreselleşmeyi ve neoliberalizmin yeni kapitalizmini getirdi.

29 Aralık 1989 yılında Bulgaristan, Türk ve Müslümanların isimlerini geri verme kararı aldı. Jivkov'un iktidardan indirildi. Petır Mladenov ve Andrey Lukav'un yönetimiyle birlikte pazar ekonomisine geçiş için Amerika ile görüşmeler yapıldı ve değişiklik projesine danışmanlık yapacak isimler Bulgaristan'ı ziyaret edip kararlar aldı. Bu geçişin 1990 yılından sonra başlamış olduğu gerçektir. "Geçiş"in tamamlanıp tamamlanmadığına dönük tartışmalar ise sürmektedir ve başka araştırmalara konu olacak kadar kapsamlıdır. Tüm bu süreç sistemli bir şekilde aksaklığa uğradığı için günümüzde sorunlu parlamenter seçimler ve sorunlu ekonomi ile karşı karşıyayız. Bunlara ek olarak siyasette geçmiş (komünizm) "güzellemesi" yapılması ve siyasi söylemde o dönemde yaşanan "Yeniden Doğuş Süreci"nin kullanılması bugün geçmişe farklı merceklerle yaklaşmamıza neden oluyor.

Ekonomide ve siyasetteki değişikliklere ek olarak 4 Ocak 1990 yılında Ahmed Doğan'ın önderliğinde *Dvijenie za Prava i Svobodi (DPS)*, Türkçe adı ile *Hak ve Özgürlükler Hareketi (HÖH)* partisi kuruldu. Bu partinin kurulması günümüzde Bulgaristan siyasi hayatında, azınlık politikalarında ve göçmenlerle ilgili konularda kilit bir noktadır. Öte yandan yaşanan değişimlerin ne derece köklü olduğu tartışma konusudur. Sadece günümüzdeki durumu daha iyi kavramamız adına bilmeliyiz ki aslında eski komünist dönemde *BKP* üyeleri; dönemin devletinde ajan olan kişiler yeni sisteme geçildiğinde farklı partilerde siyasete yön vermeyi sürdürdüler ve sürdürüyorlar.

Siyasi figürlerin değişmemesi, yeni ekonomik sistemin kurulmasındaki sorunlar, komünist dönemin alışkanlıklarından sonra "Geçiş" sürecinde yaşanan gündelik ve sosyal zorluklar, işsizliğin Bulgaristan'ın bir gerçeği oluşu, "Geçiş" sürecinin hala

sancılı bir şekilde sürdüğünün göstergesidir. Bu tablo doğrultusunda azınlık politikalarını ele aldığımızda ise 1989 Bulgaristan göçü geçmişte yapılmış bir hata niteliği taşımakta. Bunu kabul eden Bulgaristan devleti zorunlu göç eden vatandaşları arasından isimlerini geri almak isteyenlerin bunu yapabileceğini ifade eden bir karar aldı. Ayrıca azınlıkların hakları, özgürlükleri ve onlara dair politika konusunda çalışmalar yürüten partiler farklı açılardan 1989 göçünü ele almakta. Bulgaristan'ın 2007'de Avrupa Birliği üyesi olması ile birlikte komünist dönemden sonraki "Geçiş"in bir sonraki aşamasına geçildiğini ifade edebiliriz. AB üyesi olmak azınlıklar konusunda hassasiyetin artmasına neden olduğu gibi organize suç ve yolsuzluk başlıklarında Bulgaristan'ın sorunlu ülke olarak değerlendirilmesine neden oldu. Tüm bu süreçte Bulgaristan, krizlerin çoğalmasına paralel artan bir milliyetçilik ile karşı karşıya kaldı. Haziran 2005 yılında *"Ataka"* partisi kuruldu. Bu günden sonra siyasilerin söylemleri ve medyada Türk ve Müslüman kimlikleri, "Yeniden Doğuş Süreci", Türk ve Müslümanların oy kullanma pratikleri, Türkiye'deki 1989 Bulgaristan göçmenleri, Türk ve/veya Müslümanların *HÖH*'e karşı tutumları ve Bulgaristan'ın siyasi hayatındaki yerleri gibi konular gündeme yerleşti. 2005 yılından 2014 yılına kadar milliyetçi parti başlığı altında ele alabileceğimiz 3 parti daha kuruldu. Bu partiler seçim programlarında ve medyada sıklıkla kolektif belleğe seslenen söylemlerde bulundular. Söylemler Türk ve Bulgar kimlik ve bellekleri üzerinden üretildiği için kesişme, geçişme ve çatışmaları besledi.

1989 Bulgaristan göçmenlerinin çoğunun çifte vatandaş olması ve Bulgaristan'da oy kullanma haklarının bulunması, ayrıca genel seçimlerde en fazla seçim sandığının Türkiye'de açılması gibi konular Bulgaristan'ın siyasi gündeminde önemli yer alıyor. Durumun çalışma açısında önemi ise göç etmiş bu kişilerin kullandığı oyun Bulgaristan siyasi hayatındaki dengeleri belirleyici bir özelliğe sahip olmasıdır. Siyasetçiler farklı grupların belleklerine seslenirken geçmiş deneyim ve karşılaşmaları söylemlerinde kullanıyor. *Trud* gazetesinin haberine göre *"Bılgariya Bez Tsenzura"* partisinin başkanı Nikolay Barekov 1-6 Kasım 2014 tarihlerinde Bulgaristan'ın Türkiye ile olan sınır kapısının kapatılmasını talep etti. Gerekçe olarak o tarihlerde yapılacak olan genel seçimlere katılmak için gelecek göçmenlerin organize bir şekilde Bulgaristan'a gelip oy kullanacakları varsayımını öne sürdü. Aynı seçim kampanyası süresinde "Bulgaristan'da Türk yoktur" söylemini birden fazla siyasiden duymuş olmanın yanı

sıra medyaya yansıyan yüzüne haber, sosyal medya grupları ve bloglardan erişebiliyoruz. *"VMRO"* ve *"Patriotiçen Front"* partilerinin bu söylemi her zaman dile getirdiklerinin altını çizmeliyiz. Ayrıca Valeri Simeonov'un liderliğindeki *"Patriotiçev Front"* partisinin *"Ataka"*dan koparak 2014 genel seçimleri öncesi kurulmuş olması milliyetçilik kavramı ve iktidar ilişkilerini düşünürken atlanılmaması gereken bir ayrıntıdır.

1990 sonrası ekonomik istikrarı bir türlü yakalayamayan Bulgaristan yıllardır, genellikle Avrupa ülkelerine, göç veriyor. Diğer bir deyişle ekonomik koşullar, genç nüfusun ülkeyi terk etmesi, geçmişteki konuların tam olarak çözülmemiş olması, geçiş döneminde komünizm "güzellemesinin" yapılarak eksik yanlarının unutulması, eski rejimin geçirdiği, gizli tutulan krizlerin halk tarafından bilinmemesi, konuşulmaması ve daha birçok neden milliyetçilikle beslenen partilerin artmasına neden olarak gösterilebilir. Tarihin siyasette kullanımından bahsetmişken bu durumun tek bir parti tarafından yapılmadığını ifade etmemiz gerekir. "Yeniden Doğuş Süreci"nden sonra kurulan *DPS/HÖH* etnik parti olmadığını her zaman ifade eder. Ancak Bulgaristan Türklerinin genellikle oy verdiği bir parti olma özelliğini de taşır. Milli söylemlerin yükseldiği zamanlarda "yeniden 'Yeniden Doğuş Süreci'nin yaşanmayacağının teminatı bizleriz" şeklinde ifadeler kullanan partinin siyasileri, 2014 seçimlerinden sonra meclise bir yasa tasarısı sundu. Bu tasarı "Yeniden Doğuş Süreci"nde ismi zorla değiştirilmiş insanların Bulgar isimlerinin bilgi sisteminden silinmesini talep etme özelliğine sahip. Ayrıca *Dnevnik* gazetesi *DPS* milletvekili Çetin Kazak'ın şu sözlerine yer verdi:

> 24 yıl geçmiş olmasına, demokraside yaşıyor olmamıza rağmen devlet kurumlarında sık sık karşılaştığımız bir durum söz konusu. Hala Bulgaristan Müslümanlarından, zamanında kendilerine zorla verilmiş olan Bulgar isimlerini söylemeleri totaliter bir şekilde isteniyor. Bu durum acı hatıralara yol açıyor (Lazarova, 2014).

Bu girişimler ülkenin dinamik siyasi yapısınca farklı yorumlandı ve günümüzde de süren bir tartışma hali kazandı. Meclise girmiş olan yasa tasarısı meclisten geçer oy aldı. *Klub Z* yazarı Krıstev'in haberine göre "Gerb ve DPS'nin toplam 104 oyu ile Türkiye vatandaşı olan ve yeniden doğuş sürecinde zorla isimleri değiştirilen kişilerin isimleri geri verilecek. Ayrıca ismini değiştirmeden ölmüş olanların da isimleri değiştirilecek" (Krıstev, 2015). 2015 yılının yaz ayları itibariyle henüz bir tasarı niteliği taşıyan bu

gelişme "Yeniden Doğuş Süreci" ve onun farklı kişilerin belleklerinde uyandırdıkları ile önemlidir.

Tarihin siyasi platformda kullanılma özelliği kadar belleğin tazelenmesinin birden fazla sonuca yol açtığını ifade edebiliriz. Gruev ve Kalyonski (2008, s. 196) "canlı acı hatıralar ile manipulasyon"un sadece siyasi değil yerel de olduğunu/ olabileceğini ifade etmişlerdir. Ayrıca "bazı bölgelerde yeniden doğuş sürecine ve azınlıklara karşı hala süren 'ötekileştirme' ve 'marjinelleştirme' politikaları söz konusudur".

"Geçiş" döneminde "Yeniden Doğuş Süreci"ne dair farklı düşüncelere şahit oluyoruz. Hem siyasi hem de gündelik hayatta Jivkov'un aldığı bu kararı onaylayan kişiler olduğu gibi onaylamayanlar da bulunmakta. Bu dinamikler akademik yayınlara ve gazete yazılarına da yansıyor. Süreç sonrası "Yeniden Doğuş"un gerekliliğinin altını çizen birden fazla yayınla karşılaşıyoruz. Bu yayınlar tarihi dönemin tarihi kayıtlarına dönüşüyor. Diğer yandan ise resmi tarihe ve bu duruşa karşı tarihi yaşayanların peşine düşen araştırmacılar da kendilerine yavaş yavaş yer ediniyor. Bugün geçmiş hakkında ve onun "Geçiş" dönemindeki rolü hakkında birden fazla bakış söz konusu. Avrupa Birliği üyeliği süreci ve devamı esnasında açılmaya başlanan devlet arşivinin ortaya koyduğu dokümanlar tarihi bir süreci daha kapsamlı görmemize yardımcı oldu. Tüm bunların sayesinde daha önce sık konuşulmayan, unutulmaya yüz tutması manalı bulunan bir yakın geçmişten bahsedebiliriz. Bugün yakın geçmişi araştırmak, komünizmi, o dönemdeki hayatı ve "çöküş" nedenlerini anlamak adına birden fazla devlet ve bağımsız kurum ve kuruluş geçmişe ayna tutmakta.

"Yeniden Doğuş Süreci" Sofya'daki *Yakın Geçmişi Araştırma Enstitüsü'*nün çalıştığı bir konudur. Enstitü komünizm dönemine dair çalışmalar yürüterek alanda literatür yaratmaya çalışıyor. "Bulgaristan'ın yakın tarihi sistemli bir şekilde unutturulmakta, öğretilmemekte, yaşlılarca romantize edilmekte ve yeni kuşaklarca hiç bilinmemektedir" yorumu ile Kelbeçeva (2014) Bulgaristan'daki komünizm tarihinin yeniden anlatılması gerektiğini savunuyor.

Milliyetçilik kavramı sokağa çıkıp gündelik hayata sızarak kutuplaşma, zıtlaşma üretti; gündelik hayatta da eski korku ve yaşanmışlıkların ortaya çıkmasına neden oldu. Diğer bir deyişle komünist dönem "hayalet" olarak Bulgaristan'ın üzerinde dolanmaya

başlayalı, belleklerdeki kapanmış çatlaklardan sızan unutulmuş, bastırılmış ya da dillendirilmeyenler hem siyasetin bir parçası haline geliyor hem de bu çalışma gibi diğer bir sürü çalışmaya alan sağlıyor. Calhoun'un (2012, s. 34) da ifade ettiği gibi "1989'da komünizmin çöküşü, yeni bir uluslararası milliyetçi akımlar dalgasına yol açtı". Bu dalganın açıklanması elbette birden fazla şekilde olabilir, Gellner'e göre bu durum "dünyadaki güç dengelerinin değişmesinde gizlidir". Peki milliyetçiliğin bazı coğrafyalarda tüm inşayı taşıyıcı bir unsur olması nedendir? Kuşkusuz ki bu sorunun cevabı yerel tarihlerde ve yapılacak detaylı araştırmalarda gizlidir. Günümüzde Bulgaristan'ın toplumsal hafızasına, siyasi gündemine, hatırlama ve unutma/ unutturma politikalarına dair Kelbeçeva'nın çalışmaları ve vermiş olduğu gazete röportajları değerlidir.

> Komünizmin Bulgaristan'da tarihe karışmasından çeyrek yüzyıl sonra biz hala 1944 ve 1989 yılları arasındaki dönemle paralellik kurarak yaşıyoruz. Toplumun büyük bir çoğunluğu rejimin söylem ve eksiklerini eleştirmektenen yoksun, çünkü yaşlılar eskiye dair mutlu anılardan dem vuruyor gençler ise hiç bilmiyor, çünkü biz bunları okulda modern tarih kapsamında anlatmıyoruz. Aslında eğitim sisteminde karşılaştırmalı bir şekilde yer almalı çünkü bugün geçiş döneminde yaşadığımız sıkıntıları anlayıp analiz edebilmek aslında geçmişi bilmeyi gerektiriyor (Kelbeçeva, 2014, Dnevkin Gazetesi).

Ayrıca unutuş ve bilgisizliğin doğurduğu yanlış bilinçten bahseden Kelbeçeva'ya göre "Bulgaristan tarihindeki en mutlu anın Osmanlı İmparatorluğundan kurtuluş olarak yansıtılması eskide saplanıp kalmışlığı ve yakın tarihin analiz edilememesini doğurur. Sürüp giden bir çatışmaya dönüştürür" (Kelbeçeva, 2014). Buna ek olarak Kelbeçeva komünist dönemi "tokluk" ile bağdaştıran insanların yaşanılan acı ve kayıpları sineye çekmesini eleştirir. Genel çerçeveye bakıldığına "Yeniden Doğuş Süreci"ni travmatik bir süreç olarak kabul eden insan sayısının az olmasını Kelbeçeva genelde bu süreci Türklerin yaşamasıyla ilintilendirir. Diğer bir deyişle "bir süreci değerlendirmek deneyimi zorunlu kılar" (Kelbeçeva, 2014). Tartışmaya değer bir diğer nokta ise Kelbeçeva'nın da altını çizdiği gibi "travmatik olan hatıraların komünizme dair olan hatıralardan bir şekilde ayrışabiliyor" olmasıdır. Bu varsayımın gerçeklik payının olup olmadığı alanın anlatıları içerisinde gizlidir. Geçmiş ve geçiş döneminin etkilerine dair alanın sesine kulak vermeden önce "Yeniden Doğus Süreci"nin evrildiği son nokta olarak kabul edebileceğimiz 1989 zorunlu göçüne ve göç kavramının kendisine yakından bakmak yerinde olacaktır.

1.2. GÖÇ

1.2.1. Göçün Tanımı

Tarihsel olarak insanların bir yerden diğerine sınır aşarak hareket etmeleri yeni bir durum değildir. Ancak bu hareketlerin ürettiği yeni araştırma alanları, analiz yöntemleri ve "sorunlar" açısından I. ve II. Dünya Savaşından sonra kapsamlı bir hal aldı. 1980'lerden sonra göç küreselleşme bağlamında ve insan hareketlilikleri ile başka ve yeni veçheleriyle konuşulur, tartışılır ve araştırılır bir olgu haline geldi. Uluslararası Göç Hukuku (2009) kapsamında "göç uluslararası bir sınırı geçerek veya bir devlet içinde, süresi, yapısı ve nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirdiği nüfus hareketleri" olarak tanımlanıyor. Göç tür ve nedenleri çeşitlilik gösterdiği gibi göç çalışmaları alanında da farklı teori ve yaklaşımlar bulunuyor.

Klasik göç teorilerinde göçmenlerin A noktasından B noktasına yerleştikleri varsayılır. Oysa *Göçler Çağı (2008)* çalışmasında Miller ve Castles'in da altını çizdiği gibi göç toplumsal varoluşun her boyutunu etkileyen ve kendi karmaşık dinamiklerini geliştiren bir süreçtir. Dolayısıyla göç konusunda yapılan çalışmalar özünde inter-disipliner olmalıdır. Buradan yola çıkarak günümüz çalışmalarında kullanılan temel üç farklı yaklaşım şöyledir: "ekonomik teori, tarihsel-yapısalcı yaklaşım, göç sistemleri teorisi" (Miller ve Castels, 2008). Ekomik teori itme-çekme teorileri olarak bilinir ve genel olarak göçün ekonomik nedenlerle gerçekleştiğini savunur. Temel kavramları ise "insan sermayesidir" (Miller ve Castels, 2008, s. 31). Bu yaklaşım indirgemeci olmakla, günümüz ve gelecek göç hareketlerindeki temel nedenin sadece ekonomi olmadığını göremediği için eleştirilir. Tarihsel-yapısalcı yaklaşım ise merkeze sermayeyi koyarak kitlesel emek gücü arayışına bakar. Fakat ne neo-klasik yaklaşım ne de tarihsel-yapısalcı bakış açısı göçlerin karmaşa ve dinamiğini açıklamak için yeterlidir. Üçüncü yaklaşım olarak göç sistemleri teorisi, göçe inter-disipliner bir noktadan bakar ve göç hareketinin makro ve mikro yapıların karşılıklı etkileşiminin sonucu olarak görülmesi gerektiğini belirtir. 21. yüzyılda uluslararası göç hareketleri artık tek seferlik ve tek yönlü bir insan hareketi değildir. Göç giderek hareketli (*mobile*) bir yaşam tarzı halini almaktadır. Bu yeni göç biçimi için 1990'lardan itibaren yeni teorik ve kavramsal çerçeve oluşturuluyor: ulus-aşırı göç (*transnational migration*). Ekonominin

küreselleşmesi, ulus-aşırı ailelerin çoğalması, bilişim ve iletişim ile taşınma teknolojisinin gelişmesiyle birlikte ulus-aşırı göç hareketleri ortaya çıktı. "Ulus-aşırı göçmenler geçici veya kalıcı olarak yurtdışında yaşayıp, geldikleri (*country of origin*) ve göç ettikleri (*destination country*) ülkeleriyle çeşitli temaslar geliştirmekte veya devam ettirmektedirler" (Glick-Schiller ve diğerleri 1997, Faist 2000). Buna bağlı olarak hem geldikleri hem de göç ettikleri ülkelerde, toplumda var oluyorlar. Bu tanım Bulgaristanlı göçmenlerin deneyimini de kapsamaktadır.

Göç olgusuna farklı yaklaşımların olması değişen ve gelişen bir sosyal bilimler alanının belirtisi olabileceği gibi aynı zamanda bu olgunun farklı nedenlerle farklı türlere bölünmesinden de kaynaklanıyor. İtme çekme faktörleri ile ilgilenen erken dönem göç kuramcılarından William Petersen her insanın aynı olduğu ve göçün de normal bir şey olduğu yaklaşımına karşı çıkıyor. Çalışmasına, "eğer her insan aynıysa neden bazıları göç ediyor da bazıları göç etmiyor?" (Petersen, 1958, s. 258) sorusuyla başlıyor. Petersen göç kategorilerini ekonomik ve sınıfsal farklılıkları gözeterek oluşturuyor: doğal çevrenin yarattığı ilksel *(primitive)* göçler; serbest *(free)* göçler; kitlesel *(mass)* göçlerden söz ediyor. Ayrıca kuramcı kitlesel göçü dünyanın ve teknolojinin gelişimi ile paralel görüyor.

Petersen'ın kategorilerinde serbest ve kitlesel göçlerden önce zorunlu (*forced*) ve yönlendirilen (*impelled*) göçler yer alıyor. Kuramcıya göre bu iki göç arasında farklar vardır: zorunlu göçte karar göçmenin dışındadır, yönlendirici göçte ise zorunluluk vardır ama kişilere karar hakkı verilmiştir. Bu ayrım Bulgaristan'da yaşanan göç deneyimini değerlendirmemiz açısından önemli bir noktaya denk geliyor. Bu tartışma bir sonraki başlığın konusudur.

1.2.2. Zorunlu Göç Ve 1989 Göçü: "Büyük Gezi"/"Голямата Екскурзия"

Zorunlu göç, ulus-devlet tarihselliği bağlamında düşünürsek, insanların yaşadıkları yerlerden devlet baskısı ile gönderilmeleridir. Ancak herhangi bir devlet baskısı olmadan savaş ya da doğal afetlerden kaçan kişilerin göçü de zorunlu göç tanımı altında kendine yer edinmelidir. Pavel Polian (2004) *Against Their Will* kitabında "zorlama doğrudan ya da dolaylı olabilir. Daha geç bir tanım olarak ise 'voluntery-compulsory'

yaklaşımı söz konusudur" der. Bu durumda insanın faaliğinden bahsedebilir ve Petersen'in de yaklaşımı ile kişiye bırakılmış bir karar olarak görebiliriz zorunlu göçü. Fakat zorunlu göçü bu şekilde algılamak zorlayıcı koşullarda sınırlama getirmek anlamına gelir. 1989 Bulgaristan göçü özelinde bu durum karmaşık ve yoruma açık olarak algılanabilir. Göçten yıllar sonra bu göçün zorunlu ve devletin baskısı ile gerçekleştiğini kabul edenler varken kişilerin kararına bağlı olduğunu ifade edenler de bulunuyor. Elbette her iki görüş de kendi gerekçelerini üretiyor. Diğer taraftan bu sorunun göçü yaşayanlara sorulması ve onların değerlendirmelerinin göz önünde tutulması gerekir. Nitekim bu çalışma özelinde bu yol takip edildi; göçü, onu deneyimleyenlerden dinlemek hedeflendi.

Daha önce de belirttiğimiz gibi göç tarihte sıklıkla karşılaştığımız bir olgudur. Neden ve türlerindeki farklılık aşikardır. Genel resme zorunlu göç penceresinden baktığımızda ise daha farklı bir durumla karşı karşıya kalırız. Diğer bir deyişle çevre sorunları, devlet baskıları, kıtlık ve savaşlar gibi nedenlerle insanlar bir yerden bir diğerine göç ederler. Bu çalışmaya konu olan 1989 Bulgaristan göçü doğal afet, kimyasal ya da nükleer tehlike, kıtlık ya da savaşlardan kaynaklı gerçekleşmedi. Fakat kendi özgül koşulları doğrultusunda zorunlu göç başlığı altında değerlendiriliyor; çünkü devlet baskısı söz konusudur. Polian'a (2004, s. 3) göre zorunlu göç "devletin, kendi vatandaşı olan ya da olmayan çok sayıda insanı zorlayıcı yöntemler kullanarak göçe zorlaması anlamına gelir". Bu tanımlayıcı çerçeve Bulgaristan göçü için açıklayıcıdır.

"Büyük Gezi" adı altında bilinen 1989 Bulgaristan göçünün başlangıcı aslında 1984 yılına dayanmaktadır. Dönemin iktidarının pasaport ve yurtdışına çıkma konusunda aldığı kararlar ve Türkiye'nin sınırları açması ile birlikte dönemin iktidarı "yaşanan göçün 'isteğe bağlı' olduğunu, Türklerin 'seyahat özgürlüğünden' yararlandıklarını ve arzu ederlerse Bulgaristan'daki evlerine geri dönebileceklerini iddia etti" (Karpat, 2010, s. 408). Ayrıca bu seyahat hakkından sadece Türkler yararlanabilirdi. Daha önce de bahsettiğimiz gibi tarihte "Mayıs Olayları" olarak bilinen olaylardan sonra "Yeniden Doğuş Süreci" hem göç nedenine dönüştü hem de uluslararası bir sorun olarak gündeme geldi. Son ana kadar baskı politikalarını sürdüren ve "Bulgaristan'da Türk yoktur, onlar

Osmanlı zamanında zorla Müslümanlaştırılmış Bulgarlardır"[7], diyen Todor Jivkov "Türkiye sınırları açsın" diyerek 3 ay içerisinde 360 000 kişiyi sınır dışı etti. Göç eden bu insanların arasında 24 saat içerisinde evlerini terk etmek zorunda olan siyasi suçlu olarak ele alınanlar olduğu gibi, Türk olduğunu ifade eden ve ismini değiştirmek istemeyen kişilerin de bulunduğunu belirtmeliyiz. Göç başlangıç aşamasında turistik vizelerle gerçekleştiği için "Büyük Gezi" adı verildi, göç eden kişiler 3 aylık turistik vizeler ile sınır dışı edildi. Göçün kitleselliğinin temel nedenleri arasında "korku, çıkan son olaylarda ölenlerin olması, kampların bir yıldırma sistemi olarak kullanılması vardır" (Gruev ve Kalyonski, 2008, s. 187). Yaşananlar için 29 Mayıs tarihli toplantıda Jivkov (1989) "ayaklanmalar azaldı ama göç sürü psikolojisi niteliği taşıyor, aslında biz bunu hedeflemiyorduk" demiş olsa da kurduğu bir sonraki cümle hem ulus-devlet anlatısını destekleyen güce hem de göçün aslında zorunlu olduğuna dair kanıt niteliği taşıyor. "Bu bizim için çok iyi oldu. Biz 200 000-300 000 kişi (Türk) göndermezsek 15 yıl içerisinde artık Bulgaristan diye bir şey olmayacak, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti gibi olacağız" (Gruev ve Kalyonski, 2008, s. 185). Son ana kadar Jivkov ve dönemin rejimi toplum mühendisliğini sürdürerek "tek millet tek devlet" yaklaşımını meşrulaştırdı. Ayrıca "Büyük Gezi" başladığında kimin ne zaman pasaportunu ve vizesini alacağını devlet belirledi, göçün sürdüğü 3 ay içerisinde vize alamayan, göç edemeyen sınır kapılarında bekleyen ve hatta sınır kapıları kapandıktan sonra kaçak yollarla sınırı geçen insanlar bulunmakta. O dönem için "Büyük Gezi" Balkanlar ve Dünyanın, II. Dünya Savaşından sonra, şahit olduğu en kitlesel zorunlu göç olma özelliği taşıyor (Yıldız, 2015). Göç ve göçmenin yaşadıklarına, uyum sürecine, kültürüne, belleğine kısacası hayatına "bakarken" belki de en önemli nokta göçmenlik durumunun ne olduğu ile ilgilidir. Bir sonraki bölümde göçmenlik durumu nedir sorusunu akılda tutarak ilerlemeye çalışıldı.

[7] Todor Jivkov'un parti toplantısında ifade etmiş olduğu bir söylemdir. Ayrıca Gruev ve Kalyonski'nin çalışmasında da bu söyleme gönderme bulunur.

1.2.3. Göçmen: "İç"te Olmak, "Dış"ta Kalmak

Bir yerden başka bir yere göçmüş olmanın sadece sınır geçme ya da iklim değişikliği ile ilgili olmadığının altını çizelim. Diğer bir deyişle göçmenlik sadece ekonomi, siyaset, ideoloji gibi kavramlar ile iç içe değildir. Bunlara ek olarak göçmenlik hallerinde etkili ve belirleyici olan duygu ve duygulanımlardan bahsetmemiz gerekir. Göç, kişinin kendini "yerinde" hissetmesi ya da hissetmemesi; "yurtsuz", "yabancı" olmak; "buralı" değil de "oralı" olmak aidiyet ve bağlılık kavramları ile bağdaştırılarak ele alınabileceği gibi, bunun gibi öznel yorumlar dışında, nesnel olarak da izlenebilir. Zira göçün sosyo-politik boyutları da vardır. "Sınır"da olmak ya da kısacası "yol"da olmak bizlere göç ile ilgili belki de fazlaca romantik düşünceler yelpazesi sunar. Örneğin Edward Said (1990, s. 375-363) göçerliğe "kesintili bir var olma durumu" diyerek göçerliğin süren bir olgu ve duygu olduğunu ifade ediyor. Göçerlik Chambers'in (2013, s. 17) dünyasında geride bırakılan yer ile "kavga"ya girme biçimidir ve aslında "göçerlik ne kalkış ne de varış noktasıdır, sabit ya da belli olduğu bir hareketi içerir". Chambers (2013, s. 17) için göçerlik durum ve duygusu "sürekli değişime maruz kalan dilde, tarihte ve kimliklerde ikame etmeyi gerektirir". Yazara göre göçten sonra "eve dönüş" imkansızdır. Peki bu "eve dönüş" hangi evi içerir? Doğup büyünülen "ev"i mi? Yoksa insan her "yer"i kendine "ev" yapabilir mi? Depeli'nin (2009, s. 40) ifade ettiği gibi "insan her zaman coğrafya üzerinde bir 'yer'dedir ve 'eve dönüş' mümkün olmasa da, yurt ile ulus ilişkisi sabitini, göçebelik deneyiminden ödünç alarak, 'yurt tutmak', yoluyla aşmanın önünde engel yoktur". Bu düşünce doğrultusunda göçmen varolan koşullara "uyumlanan" bir kişi olma özelliği taşıyor. Metaforik olarak göçten sonra eve dönmek mümkün olmasa da, bu çalışma örneğindeki göçmenlerin geride bıraktıkları yurt ile bağlarının zayıflasa bile kopmadığını iddia edebiliriz. Diğer bir deyişle onlar için "eski memleketlerine" dönüş kısmen mümkündür. Dönüşten de öte aslında kopmamış olan bir bağdan söz etmemiz ayrıca doğru olacaktır. Çünkü hem "sınır" olarak yakın olan bir coğrafyadan göç etmiş olmak, hem de çoğu göçmenin çifte vatandaş olması, kişilerin Bulgaristan ile iletişimlerinin devam etmesine nedendir. "Yurt", "yerinde hissetme", "içte" olma, "dışta" kalma gibi durum ve hisler belirleyici ve betimleyicidir. Bulgaristan'da yaşarken kimliksel bir tanım yapıldığında bu insanlar için kullanılanlardan bazıları şunlardır: azınlık, yabancı, Türk, Bulgaristan Türkü, Müslüman vb. Bu duruma dair Bulgaristan

göçmenlerinin Türkiye'de kendilerini nasıl hissetikleri ve toplum tarafından nasıl algılandıklarına, "yerli" ve "yabancı" "içte olma" ve "dışta kalma" çatışmalı olguları ile paralel bir şekilde yaklaşılmalıdır. Diğer bir deyişle, farklı bir alanda karşılaştığım H.Ç.'nin sözleri "iç" ve "dış" için özet gibidir: *"Nasıl oldu o şimdi; biz ne oralı ne buralı gibi sanki"*.[8]

Köksüzlük ve yabancı olma durumuna Kristeva'nın "Ben yabancıysam, yabancı diye bir şey yoktur" ifadesi, yabancıyı biraz kendi içimizde, duygularımızda aramamıza nedendir. Çünkü "buralı" ya da "oralı" hissetmek kişinin kendi iç dünyasına yansıyan dış ile bir bütündür. Kendini nereli hissettiğinin "içte" ve aynı zamanda "dışta" olma ile yakından ilgili olduğunu, tarih ve belleklerin bu mekanlarda "ilk çözülüşleri"ni yaşadığını ifade eder Chambers. Tam da bu noktada göç etmiş ve geri dönmüş, hiç göç etmemiş ya da göç edip Ankara'da kalmış kişilerin "içte" olmak ve "dışta" kalmak durumuna dair bakış ve duyguları farklılık gösterecektir. Diğe bir deyişle Türkiye'yi "anavatan" olarak gören Bulgaristan göçmenleri için Bulgaristan ve doğdukları topraklar ne ifade etmektedir? Ayrıca Bulgaristan'da doğmuş ve göçü Türkiye'ye gelip geri dönerek ya da hiç gelmeyerek deneyimlemiş olanlarla "Yeniden Doğuş Süreci" devamında Bulgaristan'da kalmış olan Türkler için "iç" ve "dış" nerede başlayıp nerede bitmektedir? Kuşkusuz kişilerin kendilerini "iç" ya da "dış"ta hissetmeleri kimlik ve aidiyet duyguları ile yakından ilgilidir. Bu bağlamda göçer bir "ara form", bir geçiş süreci olabilir mi? Bu ve benzeri soruların alandaki karşılıklarına bakmadan önce göçmenliği bir kimlik olarak tartışmayı deneyebiliriz.

Kimlik 1980 sonrası hem dünyada hem de tüm Sovyet sonrası ülkelerde önemli bir yerde duruyor. Büyük bir iddia ve ağırlık ile karşımızda duran bu kavramın tanımlanması ve altının doldurulması zordur. Belki de kimlik kavramının tanımlanmasındaki güçlük, kimliğe eklenip çıkartılanların hep bir eksik ya da bir fazla olmasındadır.

---

[8] H.Ç. ile 2013 yılında Eskişehir'de başka bir alan araştırması esnasında karşılaşmıştım. Kendisi 1989 Bulgaristan göçmeni olduğu için göçmenlik halini bu şekilde ifade etmiştir. Onun ifadesi tez görüşmeleri esnasında sıklıkla karşılaştığım ifadelerin özeti olma özelliği taşıyor.

Chambers (2013) kimlik için "aşırılık" demiştir, çünkü sadece bir merkezden beslenmez, tek kökeni ya da bakış açısı yoktur. Göçmenlik bir kimlik hatta "arada olmanın" (*inbetweenness*) bir durumu olabilir mi gibi garip bir soruyu sorarken aslında aranın tanımını da yapmamız gerekir. Aynı düşünce dizgesiyle, Saybaşılı Derrida'dan "ara"ya dair şöyle bir aktarımda bulunuyor: "ara, kendi üzerine, tam bir içerideliğe, kendi kendisinin rastlansallığına kapanan bir kimliğin olanaksızlığıdır. Ara'nın indirgenemezliği ötekinin indirgenemezliğidir (Akt: Saybaşılı, 2011, s. 77). Bu indirgenemezliğe genel açıdan bakıldığında yapışıp kalmaz, miras olarak devralınsa bile değişebilir gözüyle bakmak Chambers'ı doğrulamak olur. Tıpkı göç gibi göçerlik ve kimlik sürekli yol ve durumlar aracılığı ile değişebiliyor. Anderson'un "hayali" kavramı ulus-devlet için geçerli olduğu kadar kimlik için de geçerlidir. "Hayali" olarak kurgulanan kimlik ve kimlik olarak değerlendirebilecek göçerlik kimlik politkalarının merkezinde yer alıyor.

Bahsedilen bu ikiliğin bir diğer boyutu ise göçün politik bir noktada duruyor oluşudur. Nermin Saybaşılı *Sınırlar ve Hayaletler: Görsel Kültürde Göç Hareketleri* çalışmasında göç olgusuna, sınırda olmaya ve göçmenlik durumlarına sanat ve görsel kültür pencerelerinden bakarak farklı bir yorum getiriyor. "Musallatbilim" perspektifinden ördüğü kurguda göçmene ve göçmenlik hallerine "hayalet" diyerek değerlendirmeler yapıyor. Onun ifadesi ve çalışmasının temel dayanağı doğrultusunda, göç aslında kendi başına bir "sorun değildir" fakat "sorun olarak üretilmesi" sorun edilmelidir. Ayrıca Saybaşılı'nın Braidotti'den aktardığı sanki Chambers'ın "sürekli değişim" dediği noktaya işaret ediyor: göçmen "değişmezlik fikrini, arzusunu ya da özlemini tümden söndürmüş bir öznenin cisimleşmesidir" (Saybaşılı, 2011, s. 43).

Devingen durumda olan sadece özne değildir, siyasi, ekonomik ve sosyal koşulların da değişime uğramasıyla göçerin geri dönme kararı alması mümkündür. Geri dönmek sadece fiziken gerçekleşen bir durum değildir, bazen zamanda da geri dönülür. Geçmişi bugüne taşıyabilmenin en büyük aracı olan belleğin bu konudaki yeri hatırlanmalıdır. Yaşananları geri çağırmak ya da o yer ve yıllara gitmek kişinin hatırlamak istedikleri ile belirlenir. Bellek, "Yeniden Doğuş Süreci"nin ve 1989 Bulgaristan zorunlu göçünün izini süren bu araştırmada temel önemde olacaktır. Çalışmanın omurgasını oluşturacak

olan bellek kavramının tanım ve içeriğine dair tartışmalara bir sonraki bölümde yer verildi.

1.3. BELLEK

1.3.1. Bellek Kavramı

"Bellek konusu artık her yerde karşımıza çıkıyor" ifadesiyle Connerton (2012, s. 11) bellek kavramının tanımına dair birşeyler fısıldıyor. Bellek son yıllarda tanımının farklılıkları, türleri, yaklaşımlar, araştırma ve tartışmaya açılan konular itibariyle ilgi çekici olduğu kadar da popülerdir. Yirminci yüzyılın başında psikolojinin gözbebeği olan bellek kavramının süreç içerisinde evrildiği nokta farklı disiplinlere değerek oldu, kavram bu esnada temas ettiği alanları değiştirdiği gibi kendisi de değişti. Bugün felsefe, edebiyat, tarih, psikanaliz gibi alanlardaki yeri yadırganamayacak durumdadır. Başlangıçta birey temelli ilerleyen bir bellek perspektifinin sosyal bilimlerin içindeki serüveni sonucu kavram "kültürel bellek" eksenine doğru genişledi. Bu tarihselliğe bakmak ve bellek çalışmalarındaki artışın nedenini anlamak, en az bellek kavramını tanımlamak kadar önemlidir. Savaşların bıraktığı derin izler, soykırımların yaşanmış olması, bastırılan duygu ve seslerin yeni iletişim teknolojileri çağında kendine yer edinebilmesi, travmatik olayları bastırmak yerine su yüzüne çıkarma isteği bellek çalışmalarının artmasına neden olarak gösterilebilir. Ayrıca tarihin sorgulanabilir bir alan oluşunun kabul edilmesi bellek çalışmalarında ayrı bir canlanmaya, genel anlamdaki tarih anlatılarında ise büyük bir kırılmaya nedendir.

Hem sosyal bilimlerin farklı çerçevelerden bakma arzusu ve de insana dair hem ödül hem ceza olan belleğin aktarılma ya da aktarılamama korkusu, bellek kavramını popülerleştirdi. Bellek hatırlamaya, hatırlatmaya çalışırken asıl uğraşı ve popülerliğinin gerekçesi, "belki de en temel açıklaması, modernitenin unutkanlık gibi bir sorununun olmasıdır" (Connerton, 2012, s. 11).

Tek bir kavramın farklı alanlar içinde farklı kapılar açabileceğini ifade edebiliriz. Belleğin tanımlanmasında farklılıklar olsa da Ricoeur (2012, s. 24) Parva Naturalia'dan şöyle bir tanım aktarıyor: "Hafızanın konusu geçmiştir". Bu bağlamda bellek kavramı

için kabaca geçmişi günümüze taşımak, yeniden kurmak ve geçmişin bellekte kalanlar üzerinden yorumlanması, diyebiliriz. Bellek kavramının anı, anımsama, imge, hafıza, hatırlama, unutma, bastırma, geri çağırma gibi birden fazla kavram seti ile tek çatı altında yer bulabilmesi belleğin insan aracılığı ile varolabilmesinden kaynaklıdır. Diğer bir deyişle bellek konusunda çeşitli savlar vardır, daha detaylı bir şekilde bir sonraki başlıkta deyineceğimiz bu savlar birbirinden beslenmektedir. Daha önce Connerton'un (2012) bahsettiği unutmak korkusunu Sarlo (2012, s. 19) anılar döneminde yaşadığımıza atıfta bulunarak açıklıyor: "Belleği yitirme korkusu ya da tehdidi hatırlanması gereken bir şeyin gerçekten akıllardan silinmesinden çok, özellikle şiddet, savaş ya da diktatörlükler yaşanan ülkelerde, 'kültürel konuların' politikayla karışmasından kaynaklanıyor". Bu noktada ifade etmeliyim ki tarihte bilinçli bir şekilde noksan bırakılan noktaları merak edip belleğin peşine düşme yolunu araştırırken, amacın araca dönüşmesi bu çalışma ile ilgili en büyük korkularım arasındadır. Çünkü Sontag'ın da dediği gibi, "anlamak hatırlamaktan daha önemlidir, her ne kadar anlamak için mutlaka hatırlamak gerekse de" (Akt: Sarlo, 2012 s. 19). Sontag'ın vurgusundan hareketle, bir sonraki kısımda belleği anlamak adına nasıl yaklaşımların olduğu konusuna değinildi.

1.3.2. Bellek Kavramına Farklı Yaklaşımlar

Bellek kavramının tanımının geniş ve çeşitliliğinden bahsettikten sonra kavrama yönelik yaklaşımları alt bölümlere ayırma yoluna başvuruldu. Yaklaşımların birbirinden beslendiklerini ve yalıtılmış bir halde olmadıklarını bir kez daha ifade etmemiz gerekir.

1.3.2.1. "Bireysel Bellek", "Toplumsal Bellek" Ve "Sosyal Bellek"

Bellek kavramını "sosyal" betimi ile bağdaştıran ilk çalışmalar Fransız sosyolog Maurice Halbwachs ve Aby Warburg'a aittir. Bergson ve Durkheim'in öğrencisi olan Halbwachs belleği dönemdaşlarından farklı yorumluyor ve belleğin toplumsal koşullara bağlı olarak görülmesi gerektiğini savunuyor. Ayrıca Halbwachs "her kolektif bellek, zaman ve mekan içerisinde sınırlanmış, grup desteği gerektirir", diyor (Halbwachs, 1992, s. 52). Tam da bu yüzden bellek tarih ile aynı şey değildir. Bellek onu taşıyanların

ömür süreleri ile sınırlıdır. Halbwachs Henri Bergson ve Sigmund Freud'un baktığı noktalardan ayrışarak bellek konusunda bireye vurgu yapıyor. "Bireysel bellek" aracılığı ile insanlar sosyo-kültürel çevreye uyarlanırlar. Belleğin mutlak yalnızlık içinde olamayacağını savunan Halbwachs grup içerisinde hatırladığımızı ifade ediyor. "Bizim algımız grubun özelliklerine yakından bağlıdır. Bireysel algımız toplum tarafından oluşur, toplumsal bellekle ilişki halinde olmaması düşünülemez" (Erll, 2011, s. 16). Bireysel olan yalnızca algılardır, anılar ise hep bir grup yaşantısına, diğer insanlara gereksinir. Halbwachs'ın bellek teorisi "hatırlayan grupların ölümüyle sınırlıdır". Nesillere aktarılan bilgi ise artık "tarih olmuştur" (Göka, 2004, s. 178). Ayrıca Halbwachs tarih ve bellek arasındaki keskin ayrımı "lived memory" (canlı bellek) ve "writen memorry" (yazılı/resmi bellek) üzerinden yapıyor. "Genel tarih geleneği toplumsal belleğin yok olduğu anda başlar. Tarih kendisi olabilmek için belleğin ölmesini bekler" (Erll, 2011, s. 17). Kolektif belleğin bu iki biçiminden ilkinde "geçmişin seçilmesi", ikincisinde ise "geçmişe maruz kalınması söz konusudur" (Bilgin, 2013, s. 15).

Belleğin en merkezi görevi ise kimlik arayışına yardımcı olmaktır. Aidiyet, bir grubun parçası olmak ve "bireysel" belleği grubu referans alarak tazelemek, grubun inanç ve çıkarları doğrultusunda belleğin işe koşulması yaklaşımı Halbwachs'ı bellek konusunu farklı açılardan ele almayı ilk deneyimleyen kişiye dönüştürüyor. Ayrıca Bilgin'in (2013, s. 16) ifadesiyle "dünyanın hemen her ülkesinde ve kimlik siyaseti güden tüm topluluklarda kolektif bellek inşasının örneklerini bulmak mümkündür". Bir yandan "canlı bellek" ve "resmi bellek" birbirini destekleme özelliğine sahiptir. "Resmi bellek" seçtiği bir geçmişi yönetip, gücü ve etkisi altında tutmaya çalışırken, "canlı bellek" yaşadığı o geçmişle başa çıkmaya çalışır. Bu birbirini destekleme ve besleme durumu Halbwachs'ın gruba yaptığı atıfı güçlendiriyor. Her iki bellek türü de "grubun öz-saygısının restorasyonu veya yükseltilmesi yönünde çalışarak kolektif kimliğe malzeme sağlar" (Bilgin, 2013, s. 19). Öte yandan "resmi" belleğin "canlı" bellekle örtüşme dışında çatışması da mümkün ve olağandır çünkü "bireysel hafıza ile kolektif hafıza arasındaki bağ içseldir, içkindir; bu iki hafıza biçimi iç içe geçmiştir." (Ricoeur, 2012, s. 437). Örneğin tarihte "Yeniden Doğuş Süreci" ile ilgili bir şey anlatılırken, insanların belleği başka şeyler anlatıyor. Bu durum yaşanan tüm travmatik ve uzlaşmaya varılmamış/ varılamamış toplumsal deneyimlerde geçerliliğini koruyor. Böylece genel

anlamda çatışmalar aracılığı ile, ulus-devlet'in resmi tarihiyle toplumların belleği arasındaki uçurum büyüyor.

Aby Warburg, Halbwachs'ın çağdaşıdır fakat ardında teori şeklinde bir çalışması yoktur. Warburg, sembollerin "kültürel enerji" taşıyıcıları olduklarını ve geçmişin "pathos"unu "sosyal" bellek aracılığı ile yansıttıklarını savunuyor. Erll'e (2011, s. 22) göre her iki düşünür arasındaki kesişme noktası kendi çağlarında "belleğin genetik yolla değil de farklı yöntemlerle oluştuğunu ve aktarıldığını ifade etmiş olmalarıdır".

Halbwachs ve Warburg bellek alanıyla ilgili ilk teorileri ortaya attıklarında destekçileri çok azdı. Fakat 1980'lerden sonra hem genel anlamda dünyada esen ulus-devlet sonrasına işaret eden değişim rüzgarları, o zamana kadar bastırılmış/unutturulmuş kolektif duyguların, düşüncelerin ve belleklerin su yüzüne çıkışını da getirdi: Bu süreç bellek araştırmalarında yeni yaklaşımlara kapı açmanın nedeni oldu. "Yeni kültürel bellek çalışmaları" adı altında sıralanabilecek birden fazla düşünür ve yaklaşım ortaya çıktı. Tarih ve bellek çalışmaları yeniden gözden geçirilme ve değerlendirilme gerekliliği kazandı.

1.3.2.2. Mekan, Tarih Ve Bellek

Ulus, tarih ve bellek daha önce ele alınmadığı yönleriyle Frazsız tarihçi Pierre Nora'nın çalışmalarında tartışılıyor. Bellek alanın öncü isimlerinden olan Nora "mekan" ile belleği bağdaştırarak yeniliğin ayak seslerine tercüman oluyor.

Tarih çalışmak, bu alanda araştırmalar yürütmek farklı noktalardan ele alınabilir. 1920'li yıllarda Bloch ve Febvre gibi isimlerin öncülüğünde ortaya çıkan Annales Ekolü tarih alanında yürütülen çalışmaların farklılaşacağının ve yeni özellikler kazanacağının habercisidir. Gündelik hayata dikkat yönelten bu Ekol, makro anlatının içerisindeki "mikro- tarihin öne çıkışına işaret eder ve bu yeni tarih anlayışı içinde, sosyal temsiller ve sözlü tarih çalışmaları önem kazanır" (Bilgin, 2013, s. 27). Bilgin bu sayede "tarihin daha önce kurmadığı birliktelikler" kurduğunu ifade ediyor. Aynı doğrultuda antropoloji, sosyoloji, psikoloji gibi alanlarla birlikte çalışmaya başlayan tarihin sosyal bilimlerin içerisinde yeni bir yer kazanmaya başladığını ifade edebiliriz. Tarihin bu

değişimini bir tarafa bırakıp bellek ile olan "çatışmasından" bahsetmemiz gerekirse, ilk olarak ikisi arasında net bir ayrımın her zaman mümkün olamayacağını ifade etmemiz gerekir. Tarih ve bellek çalışmalarının birbirilerinden bağımsız olabileceklerine inanmak pek de mümkün değildir. Temel sorun ise bu iki türün birbiri yerine kullanılmasında ve katmanların birbiri üzerine çıkmasındadır. Diğer bir deyişle tarihin bittiği yerde bellek, belleğin bittiği yerde tarih gibi bir durumdan bahsetmemiz mümkün değildir. Aradaki farkların en çarpıcısı ise tarihin bütün, belleğin ise parçalar ile daha yakından ilgilenmesidir. Tarihçinin anlatısı her zaman büyük bir ulusu bir diğerleri karşısında temsil eder. "Tarih bir araştırma ve soruşturma olarak tanımlanırsa canlı bellek de bir yaşantı olarak konumlanabilir." (Bilgin, 2013, s. 29).

Kolektif belleği ve tarihi geçmişe bakma araçları olarak ele aldığımızda, öne çıkarmak istedikleri noktaya göre, her iki kategori farklı bir yaklaşımı teşkil ediyor. Nora ve Ricoeur gibi tarihçilerin de bellek ve tarih ilişkisinin gölgeli, gizemli, tartışmalı ve riskli bir nitelik taşıdığını ifade etmeleri, tarihin tek belleğin ise her gruba, kişiye göre farklılıklar gösterebilmesiyle yakından ilgilidir. Connerton'un yaptığı temel bir ayrım ise "tarihi kurma işi, toplumsal belleğe bağımlı değildir" (Connerton, 1999, s. 25) düşüncesinde can buluyor. Ayrıca tarihçinin kanıt ve delil niteliği taşıması gereken belgelerle ilgilenmesi bellek çalışmalarının eleştirilerini üzerine çekiyor. Genel anlamda tarih resmi belgeler üzerinden ilerlerken, insanların tarihi deneyimlerken söyledikleri kişisel anlatı olarak değerlendirilebiliyor. Connerton'un (1999, s. 27) da ifade ettiği gibi genellikle "anlatılanları olduğu gibi kabul etmek tarihçinin tarih pratiği ile uyuşmaz" Bu ayrımı Nora'nın tarih ve bellek konusunda en popüler ifadesiyle ele almak uygun olacaktır: "bellek böler, tarih birleştirir". Tarih büyük anlatının temsilcisiyken bellek çalışmaları makronun içerisindeki, çoğu zaman zıt, alternatif olan mikronun temsilidir. Nora'nın bu ifadesi yerine göre tersine de dönebilir. Diğer bir deyişle ortak bellek, kolektif bellek toplumsal gruplarda güçlendirici/birleştirici bir etki yapabilir. Tarih ise bazı toplumsallıkları yok sayar, unutkanlıkla güçten düşürür, dışlayıcı/ayrımcı tutumuyla bölebilir. Bu yüzden bellek çalışmaları duyulmayan ses ve/ya görülmeyen imgeyle ilgilenir, iddiasında bulunabiliriz. Tarihin yeniden okunması, başka bir gözle değerlendirilmesi adına yürütülen eleştirel tarih çalışmaları ve sözlü tarih gibi alanlar tarih alanındaki değişimin habercisidir.

Geçmişin temsil edilme biçimini, tarihi, ulus kimliğini ve tüm bunların mekanlaşarak mekanın kavramsallaşmasını kendine dert edinen Nora, "lieux de mémoire"/"hafıza mekanları" kavramı ile bu konuları derinlemesine açar. Bu yaklaşım Fransa'da ortaya atılmasına rağmen çok kısa bir zamanda sınırları aşarak birden fazla ülkeye yayılır ve bellek alanında İtalya, Almanya, Kanada, Orta Avrupa ve Amerika gibi yerlerde etkili olur. Zira kısa zamanda popülerleşen bellek çalışmalarının temel taşı olan bu çalışma mekan, ulus ve sembolleri incelerken, tarihi belleğin varlığı üzerinden sorgulamaktadır. Ulusal hafızanın/belleğin kaybolduğunu, onların taşıyıcısı olarak mekanların ortaya çıktığını ifade eden Nora, hafızanın mekana dönüştüğünü incelediği örnekler üzerinden ifade eder. "Bayramlar, amblemler, anıtlar ve anma törenleri, ayrıca övgü söylevleri, sözcükler ve müzeler" (Nora, 2006, s. 9) ulusal bellek üzerinde kanaatlere varabilmemiz için incelenmeye değer mekanlar olma özelliği taşırlar. Belleğin en fazla geri gidebildiği bir sınır söz konusudur, daha geri gidemez; insan her şeyi olduğu gibi hatırlayamaz. Bu anda geçmişi yeniden kurarken mekanlar, nesneler belleğin canlanmasında önemli rol oynar. Hafıza mekanları kendi başına oluşan yerler olmamalarına rağmen belleğin temellerinin atıldığı, geçmişin yeniden canlandırıldığı yerlerdir.

Bellek tarih ve belleğin arasındaki çatışmadan doğan yeni bir durum olarak karşımıza çıkıyor. İnsanların tarih anlatısının büyüklüğü ve geçmişin ağırlığına karşı kendi anlatı ve belleklerini ortaya atmaları, tarih ve bellek arasındaki çatlakları derinleştiriyor. Nora (2006, s. 17) "sürekli olarak hafızadan söz etmemizin bir tek nedeni olabilir: Artık hafıza yok" derken ulusal hafızanın[9]/belleğin unutuş üzerine oturduğundan da bahsetmiş olur. Bu yaklaşım bellek çalışmalarının artması ile tarihin artık, eskisi kadar ulusal tarihe gönderme yapmadan çalışması arasında bir paralellik talep ediyor. Ulusal hafıza artık tek gerçek olarak karşımızda durmuyor, çünkü değişen çağ ve küreselleşme politikalarının etkileri ile bellekler de sarsıldı ve yenilendi; ulus tarihlerini sorguya ve tartışmaya açtı. Bu değişme noktasında değişen bir diğer konu Nora'nın deyişiyle tarih-hafıza ilişkisidir. Hafıza ve tarih eşanlamlı olmadıkları gibi zıtlaştıkları birden fazla nokta vardır. Diğer bir deyişle tarih alanı değişime uğradıkça bellek çalışmaları da içine nakış nakış işleniyormuş gibi bir görüntü ortaya çıkıyor. Tam da bu bağlamda

[9] Nora bellek kavramını hafıza olarak ele almıştır, bu çalışmada bellek kavramı benimsenmesine rağmen yer yer Nora'nın kavramsallaştırmasına başvurulmuştur.

Ricoeur'un Nora'nın temaları olarak adlandırdığı üçüncü bir tema karşımıza çıkıyor: "tarih ve hafızanın arasındaki kopuş". "Hafıza-tarih'in kabullenilen ölümünden yeni bir figür doğar- Tarihin kavradığı hafıza" (Ricoeur, 2012, s. 447). "Tarihin kavradığı hafıza"da hep bir şeylerin eksik kalacağını ifade ediyor Nora. Arşivlemek ve depo misali, belleğin bir tür tarihe dönüştürülmesini ve "ulusal miras" olarak ele alınmasını eleştiren Nora'dan, Ricoeur şu ifadeyle aktarıyor: artık yaşanmakta olan "tarihselleştirilen hafıza terörizmi"dir. Ayrıca, Nora belleğin birey psikolojisine indirgenmesini "hafızanın geçirdiği tarihsel başkalaşımın bedeli olarak görür" (Ricoeur, 2012, s. 448). Bu başkalaşımın ve "tarihin kavradığı hafıza"nın bir diğer özelliği ise "mesafe-hafıza"dır. Geçmişi günün koşullarında yeniden değerlendirmek, yaşarkenkinden farklı olarak algılamak, belleğin zamandan ve mekandan etkilendiğinin bir belirtisidir. Nora'nın mekanı topografik değildir, elbette bu tür mekanın da önemi kuşkusuzdur. "Artık hafıza ortamları olmadığı için, hafıza mekanları vardır" (Nora, 2006, s. 17). Bellek ve tarihin bu okumasını unutuş, değişim, dönüşüm, bir biri içine geçme gibi kavramlar eşliğinde ele alabiliriz belki. Ayrıca belleğe bu yaklaşım mekanın bellek üzerindeki etkisi konusunu ele almamız için de gerekçedir. Yalıtılmış bir şekilde yaşamadığımız gibi yalıtılmış ve tek başımıza da hatırlayıp unutmayız. Nerede ve hangi koşullarla yaşadığımız geçmişe dair olan anılarımızı, belleğimizi ve tarihe dair tutumumuzu kaçınılmaz olarak etkiler.

Bellek, yaşananları gruplar aracılığı ile ürettiği için "yaşamın kendisidir", tarih hep sorunlu ve eksiktir, bellek her zaman güncel bir olay, şimdiki zamanda yaşanan bir bağdır. Bellek duygular dünyası ile yakından bağlıdır. O anıların çeşitliliğinden beslenirken, tarih ise bir nevi zihnin temsilidir. Tarih ve bellek arasında bu ayrımlar konusunda Nora'nın "hafıza hatırayı kutsallaştırır, tarih ise hatırayı kapı dışarı eder. Onu bayağılaştırır", tespiti aslında tarihin büyük bir yapının içinde küçük olanı görmemesine bir eleştirisidir. Göz ardı edilen belleğin tarihe kıyasla tek olmaması, birden fazla grup olduğu için birden fazla belleğin oluşu doğrultusunda; bellek de tarihin tekliğine karşı çıkmaktadır. "Tarih herkesin malıdır ya da kimseye ait değildir." Tarihi anlatının içinde kendine yer bulamamış gruplar, kendi belleklerine sarılarak kendilerine tarih yaratırlar. Nora (2006, s. 22-24) bu durumla ilgili "hafıza ihtiyacı bir tarih ihtiyacına dönüştü" diyor ve tarihin kutsallığının ulusun kutsallığından geldiğini söyleyerek "hafıza ulus sayesinde kutsallığa tutunabilmiştir"i dillendiriyor. Nora'nın

dediğine benzer bir şekilde Ricoeur tarihin ulus ile yakından ilgili olduğunu vurguluyor ve ekliyor; "bir yandan yıllardan, aylardan, günlerden ve ezberlenmiş olgulardan oluşan kitabi tarih, düşünce akımları ve deneyimleri canlanır…" diğer tarafta ise "kişisel ve kolektif hafıza giderek bizim olan tarihsel geçmişle zenginleşir" (Ricoeur, 2012, s. 439). Tam bu noktada Ricoeur'un tarih ve bellek ilişkisi konusunda sorduğu soruların içinde en çarpıcı bulduğum şu soru üzerine düşünmenin ve tartışmanın, kafa karmaşasını göze almanın önemli olduğunu düşünüyorum: Eğer evrensel bir tarihe ulaşırsak o zaman "hafıza ve tarih zoraki bir ev arkadaşlığına mahkum değil midir?" (Ricoeur, 2012, s. 441). Bu zoraki ya da kaçınılmaz "arkadaşlık" ilişkisinde Nora'nın "hafıza-mesafe" teması bellekte bir devamlılığın değil bir kopukluğun olması gerekliliğine vurgu yapıyor. "Şüphesiz geçmişe ait duygunun olması için, şimdiki zaman ile geçmiş zaman arasında bir çatlağın olması, 'önce' ve 'sonra'nın ortaya çıkması gerekmektedir" (Nora, 2006, s. 29).

Bugünün koşullarını açıklama gerekçelerini geçmişte ararken, geçmişi yorumlamayı "şimdi"de yaparken, durmadan "her geçmişi hatırlama şimdi kurulan bir gerçeklik ve her denemede şimdi geçmiş oluyor"dur aslında (Ricoeur, 2012, s. 47). Geçmişi hatırlama şimdi kurulan bir gerçeklik ise unuttuklarımız üzerinden de kurulan bir gerçekliği içinde barındırıyor demektir. Bu anın dışına çıkmak, bellekten anıları çağırmak unutmaya dair soru işaretleri doğuruyor. Çünkü Nora'nın da dediği gibi "bizim hafızamız, yani tarihimiz ise izlerle ve yapılan ayıklamalarla oluşur" (2006, s. 18).

Genel anlamda tarihin unutmakla ilgilenmediğini zannederiz. Fakat tarih bazı konuları dilediğince evirme, hatırlanmalarını istediği şekilde resmi belge ve yazılarla destekleme gücüne sahiptir. Tarihin unutturmadığı ya da unutturduğu konuların seçimi tesadüfi değildir. Bu durum için Ernest Renan (1882) "bilinçli unutturma" kavramını kullanıyor ve bu durumu suç, utanç, yenilgi, kötü ideolojiler ve liderlerin unutturulma isteği ile bağdaştırıyor. Ayrıca ulusal kimliğe zarar veren her durum ve olayı tarihin unutturmasının söz konusu olduğunu ifade edebiliriz. Tarihte kendine yer bulamayan, varolan kalıplara sığmayan, ifade edilmeyen kişi ve konular tarihin doğasına ve işlevsel yönüne bağılı olarak unutulmaya, sararıp solmaya yüz tutmuştur. Tarih onu yaşayanlara dair anlatısını hep daha geç kuruyor üstelik yaşanan ve yaşayanları temsil etmek yerine

kendi söylemselliğini güçlendiren anlatılar ile devam ediyor. Başka bir deyişle tarih kendi içinde "diğer" gerçekliği görmez ve yansıtmaz bu durum belirli anlatıların yüceltilmesi için önkoşuldur. "Ulusal anlatı, bastırılmış bellekleri içinde barındırır" (Bilgin, 2013, s. 34) ve tarih yüceltmek istediği anlatıyı "diğer" gerçeklikleri yoksayarak yapar.

"Öteki" kavramından bahsetmişken belki de tarih bellek ikilisinin arasındaki çatlakların bellek-bellek konusunda da var olduğunu söylemeliyiz. Tarihin tek, belleğin ise her zaman için birden fazla oluşu bellek-bellek çatışmasını da doğurabilir. Bilgin (2013, s. 36) "Her grup ulusal tarih içinde kendine daha geniş ve daha güzel bir yer açmaya çalışıyor" derken sanki tarihin ve belleğin sınırlarının silikleşmeye başladığı noktayı işaret ediyor. Bu noktadan ilerisi tartışmaya ve araştırmaya değerdir, bellek bellekle çatışırken birleştiren, uzlaştıran ya da "mış gibi" davranmamıza sebep olan nedir? Unutmak bu gibi soruların vazgeçilmez cevabı mıdır? Unutmaya dair değerlendirmenin yapılmasındaki güçlük bir yana, unutma ve bellek birbirinin yansımalarıdır. Bir yanıyla bellek çalışmaları hatırlamayı şart koşar. Bu çalışmada unutuş ve hatırlayışı hatırlama üzerinden, geçmişe yolculuğa çıkma üzerinden ele alma çabası verildi. Diğer yandan ise unutma konusuna dair birkaç düşünce de bu tez açısından önemli olacaktır. Konuya ileriki sayfalarda tekrar dönülecektir.

1.3.2.3. "İletişimsel Bellek" Ve "Kültürel Bellek"

1980'lerde bellek alanında Fransa'da Pierre Nora çalışırken Almanya'da ise Jan ve Aleida Assmann dikkatlerini antik toplumların belleğine yöneltti. "Hiçbir şey geçmişin oluşması kadar kolay değildir: zaman geçer ve geçmiş oluşur" diyor Assmann (2001, s. 35) ve geçmişin hatırlamak üzerinden kurulduğunun altını çiziyor. Geçmiş ancak onunla ilişki içinde olunduğunda, geçmişi bugün yeniden kurmayı mümkün kılıyor. Bu bahsi geçen geçmişin "geçmiş" olarak bilincimize yerleşmesi gerekiyor ve bunun koşullarını şöyle sıralıyor Assmann: "geçmiş tamamen kaybolmamalıdır ve geride kalmış bazı deliller olmalıdır. Ayrıca bu deliller 'bugün'e göre karakteristik bir farklılık göstermelidir" (Assmann, 2001, s. 36). Assmann (2001, s. 40), Halbwachs'ın belleğin bireye "ait"ir ve "toplumsal" olarak belirlenir dediği teorisine destek veriyor. Buna ek olarak "en kişisel anıların bile sadece sosyal grupların iletişimi ve etkileşimi üzerinden"

oluşması vurgusu "bireysel" belleğin "toplumsal" belleğe bağlanma ihtiyacını kanıtlıyor.

"Bireysel" bellek kişinin iletişim sürecine dahil olabilmesine yardımcı oluyor. Bireyin üyesi olduğu gruplarda kendine yer edinmesi ve belleğini iletişim aracılığı ile canlı tutması Assmann'ın bu çalışma özelinde önemli olan bellek kategorilerini temsil ediyor: "iletişimsel" ve "kültürel" bellek.

"İnsan sadece alışveriş içinde olduğu ve ortak belleğin çerçevesi içinde yerleştirebildiği şeyleri hatırlar" (Assmann, 2001, s. 41). İnsan gruba bağlı bir şekilde ve iletişim halinde olduğu sürece hatırladığı için bireysel ve sosyal bellek birbirine örülü bir şekilde karşımıza çıkıyor. "Başkaları beni onları anımsamaya kışkırttığı için anımsarım; çünkü başkalarının belleği, benim belleğime yardıma gelir ve benim belleğim, kendine onların belleğinden destek alır" (Connerton, 1999, s. 60).

Belleğin gruba bağlı belirlendiğini ifade etmişken Assmann'ın "hatırlama figürleri" adını verdiği bir sıralamadan bahsetmeliyiz. Assmann bu figürleri üç özellik üzerinden ele alıyor: Zaman ve mekana bağlılık, bir gruba bağlılık ve belleğin kendine özgü bir özellik olarak yeniden kurulabilmesi.

Assmann'ın zaman ve mekana bağlılık için verdiği örnek bu çalışmada da önemli bir noktadır, "hatıralar aynı şekilde yaşanan bir mekana dayanırlar…bu bağ, özellikle uzakta iken 'vatan' duygusu veren çerçevedir" (Assmann, 2001, s. 42). Zamanın, mekanın ve grubun çıkarlarının değişmesiyle kişinin hatta grubun neyi hatırlayıp neyi unutacakları da değişime uğrayabiliyor. Hiçbir belleğin geçmişi olduğu gibi koruma yetisi yoktur, bu noktada Assmann'ın da "tarihin yeniden kuruluşu" dediği durumla karşı karşıyayız. Assmann'ın Blumenberg'dan aktardığı gibi: "hatırlamanın saf gerçekliği" yoktur bu durum da bizleri bellek "yeniden kurma işlemine dayanır" düşüncesine götürüyor. "Geçmiş, bellekte olduğu gibi kalmaz" (Assmann, 2001, s. 45). Tam da bu sebeple çalışmanın çift ayaklı oluşu farklı coğrafyalardaki insanların hatırlamalarında, grup aidiyetliklerinde, belleğin yeniden kurulduğu esnada bulundukları mekan ve koşullardan etkilenip etkilenmediklerini gözlemlemek adına önemlidir.

Assmann toplumsal belleği bir üst kavram olarak ele alarak altında "iletişimsel" ve "kültürel" bellek türlerinden bahsediyor. "İletişimsel bellek yakın geçmişe ilişkin anıları kapsar. Bunlar kişinin çağdaşları ile paylaştığı anılardır. Bunun en tipik örneği kuşağa özgü bellektir" (Assmann, 2001, s. 54). İletişimsel bellekte kişilerin hatırladıkları önemliyken "kültürel bellek için, gerçek değil hatırlanan tarih önemlidir" (Assmann, 2001, s. 55). Ayrıca kültürel bellek geçmişin belli noktalarına yönelir ve kurumsaldır. Bazıları daha fazla bilgiye sahiptir bazıları da daha az bundan dolayı farklı grupların "iletişimsel" belleğe olan katılımlarından tam olarak emin olamayacağımızı söylüyor Assmann. Assmann'a göre "grubun iletişimsel belleğinde katılımın belirsizliğine karşın, kültürel bellekteki katılım çok daha belirgin"dir.

Ayrıca "kültürel" bellek etrafında az ya da çok sınırları olan ve kendiliğinden yayılmama özelliği olan bir bellek türüdür. Nora'nın mekan olarak gördüğü bayramlar, "kültürel" bellek açısından gelenek başlığı altında yer alıyor. Gelenek ise yazı kültürüne sahip olmayan kültürlerde gündelik ve ritüelin zamana dahil olarak belleğe yansımasıdır. "Kültürel bellek, gündelik olmayan olayları hatırlama organıdır. İletişimsel bellekten ayrıştığı en önemli nokta ise biçimlendirilmiş olması ve törenselliğidir" (Assmann, 2001, s. 62). "Kültürel" bellek, grup üyelerinin yaşamı ile sınırlı olan "iletişimsel" bellek aracılığı ile bireyden bireye aktarılır.

Geçmişte yaşanan olayların üzerine sis çöktüğü, kişilerin bu deneyimi aktarma isteği bulunmadığı sürece "iletişimsel" bellek boyutunda kalacak bazı deneyimler "kültürel" belleğe aktarılmadıkları için geriye sadece tarihin anlatısı kalacaktır. Bu açıdan "Yeniden Doğuş Süreci"nin "iletişimsel" bellek boyutunda kalma olasılığı sıkıntı vericidir. Diğer bir deyişle yaşananların yeniden hafızadan çağırılması günümüzde siyaseti ya da farklı bir çıkar durumunu beslemek adına değil "iletişimsel" bellek ve "kültürel" bellek arasındaki kopukluk olarak değerlendirilebilecek durumu aşmak içindir.

"Kültürel hafıza, geçmişe dair paylaşılan anıların ne oranda dolayımlanma (*mediation*), metinselleşme (*textualization*) ve iletişim edimi (*acts of communication*) olduğunu açığa çıkarır" (Rigney, 2005, s. 11-28). Geçmişin paylaşıldığı, dolaşıma sokulduğu ve bir sonraki nesle aktarmak için yapılan her hareket "iletişimsel" belleğin "kültürel" belleğe

bıraktığı mirastır. "Kültürel hafızanın oluşumunda önemli işlev gören araçlara şu örnekler verilebilir: anıtlar, heykeller, tarih ders kitapları, binalar, cadde ve meydan isimleri, posta pulları, edebiyat ve sanat eserleri, siyasal hitabetler, anma günleri, anı kitapları, sancak ve bayraklar"… (Sancar, 2007, s. 27). Yukarıda sıralanmış örnekler hafızaya malzeme taşırken, aynı zamanda o toplumun gündelik kültürünün de hammaddesini oluşturuyor. Günün ekonomik ve siyasi koşullarına göre inşa edilen bu unsurlar ayrıca geçmiş ile ilgili de yeniden kurulur ve şimdide yeni bir varolma biçimiyle karşımıza çıkar. Böylece anılar ve hatıralar unuttuklarımızdan arda kalanları ifade etmiş oluyor, zaten kültürel hafıza hatırlama ve unutmayı aynı anda içinde barındırıyor. Güncel sosyo-politik ve kültürel meselelerin ele alınışında ve sorunsallaştırılmasında, hatırla(t)ma ve unut(tur)ma, geçmişi bazen doğrudan bir aktör olarak algılarken, zaman zaman da toplumun oluşumunda kilit rol üstlenen bir tanık konumuna getiriyor.

Geçmişe dair olumlu ya da olumsuz herhangi bir bilgi doğrudan toplumun, daha küçük ölçekte, grubun oluşumunu, oluşmuş olanın iletişimini etkiliyor. Dolayısıyla bu noktada geçmişin bugünde araçsallaşmasından ve bu durumun kimi zaman görülüp kimi zaman da yok sayılmasından bahsedebiliriz. Örnek olarak Nora'nın "arşivleyin" diyerek Ricoeur'un ise "beddua" olarak gördüğü durumu ifade edebiliriz. Arşivlenen "kültürel" belleğin kuşaklara aktarılması ve belleğin zehir mi yoksa ilaç mı olduğunun kararının bir sonraki kuşakların günün koşullarında değerlendirmeleri için bırakılmış olması, bir sonraki başlıkta bellek kavramının iktidarlar ve ideoloji ile ilişkisinin olup olamayacağına dair düşüncelere yer verilmesine nedendir.

1.3.2.4. Unutmak Ve Hatırlamak

Bellek tanıklık ve yaşanmışlığın en büyük nüvesidir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi unutuş ve hatırlama üzerinden kurulan bellek seçici davranır. Neyin hatırlanma değerinin olduğuna dair düşündüğümüzde ise bastırılanların ve unutulanların travma özelliği taşıyor olmaları mümkündür. Nora'ya (2006, s. 10) göre "hafıza içerikten çok bir çerçevedir; her zaman elde bulunana bir koz bir stratejiler bütünü, varlığından çok kullanılma biçimiyle değer taşıyan bir olgu"dur. Kullanılma biçiminden bahsettiğimizde belleğin ideolojik bir boyutunun olup olmadığı tartışmaları ile karşılaşırız. Grubun çıkar

ve düşünceleri doğrultusunda hatırlayan kişi grubun unutmak/unutturmak istediklerini unutur ya da diğer bir deyişle bu konular "kültürel" bellekte yer edinmez. "Bir yaşamın anlatısı birbiriyle bağlantılı anlatılar dizisinin bir parçasıdır, söz konusu anlatı, kişilerin kimliklerini edindikleri grupların öyküsü içine gömülüdür" (Connerton, 1999, s. 38). "Yaşamın kendisidir" gruplar tarafından üretilen bellek. Belleği sürekli bir gelişim halinde değerlendiren Assmann'ın yaklaşımı ile belleğin unutma ve anımsama diyalektiğine açık olduğunun altını çizmeliyiz. Ayrıca bellek "her türlü kullanımlara ve oyunlara karşı çok duyarlı, uzun belirsizliklere ve ani dirilmelere elverişlidir" (Assmann, 2001, s. 19). Neyin hatırlamaya değer ve onun nasıl ve ne zaman kullanılacağı sosyal grup tarafından belirlenir. Renan (1882) unutmanın olmadığı yerde aslında ulusun kurulamadığından bahseder. Unutmak da en az hatırlamak kadar ideolojiktir. Bu yönde Sarlo (2012), Ricoeur (2012) gibi isimler belleği tarih kadar ideolojik bulurlar. Fakat bellek ideoloji "yüklü" olsa bile, "tarih biliminin durumunda olduğu gibi, öznellikten ayrı bir kamusal alanda gerçekleşen bir denetime tabi tutulamaz" (Sarlo, 2012, s. 61).

Bazı olaylar daha fazla hatırlanır, konuşulur ve yaşayanların belleklerinde olduğu kadar konuyla ilgili bilgi edinmek isteyenlerin belleklerinde de daha fazla kalır. Diğer bir deyişle bazı konuların unutturulmaması, bazılarının ise biliçli ve sistemli unutturulması ideolojik özellik taşıyor. "Dünyanın şu ya da bu bölgesindeki aşırı hafıza, yani hafıza suistimali, başka bir yerinde de yetersiz hafıza yani unutma yoluyla suistimal. Öyleyse manipüle edilen hafızanın kırılgan olmasının nedeni kimlik sorunu içinde aranmalıdır" (Ricoeur, 2012, s. 100). Kimlik politikalarının bellek ile üst üste binmesi ve belleğin beslendiği yerin bir sosyal grup olması hatırlama ve unutma kavramlarına ideolojiyi fazlasıyla iliştiriyor. Assmann bazı toplumların daha fazla bazılarının ise daha az hatırladıklarını söylüyor, kategorik olarak da bu toplumlara "sıcak" ve "soğuk" ismi veriyor. "Sıcak" toplumlar değişimi istemeleriyle birlikte unutmaya daha yatkınlarken, "soğuk" toplumlar değişime karşı direniş gösterme özelliğine sahipler. Geçmişi hatırlamak ya da unutmak istemek insanın onunla nasıl ilişkilendiğinde gizlidir. Yaşananları hatırlama kişiye zarar veriyorsa unutma ya da "mış gibi" yapmayı tercih edebiliyor. Ayrıca eskiden yaşanmış ve bir grubun diğerine yaşattıkları üzerinden oluşan hafıza ortak değildir, tek olay ve iki farklı hafıza vardır. Bu durumda "özellikle travma yaşayan grup, acılarının tanımlanması ve tamirini talep ederek kendi resmi

ve/veya canlı belleğinin kabulünü ister. Ama bu kabul diğer taraf için, kolektif suçluluk ve utanma içerir" (Bilgin, 2013, s. 19). Bellek-bellek çatışması bir tarafın kendini Todorov'un kavramı ile "kurban" olarak algılaması geçmişin bugünde kurgulanmasını etkilediği gibi bügünde kurulan iletişimi de etkiliyor. Todorov'un "hafıza suitimalleri" kavramını Ricoeur da ifade ediyor. Belleğin de en az tarih kadar ideolojik ve manipulasyona açık olduğunu ifade eden tarihçi Todorov'dan aktarıyor: "hafızaya el konulması sadece totaliter rejimlerin işi değildir, şan şeref delisi her yönetimin başvurduğu yoldur. Hafıza coşkunun ya da öfkenin ellerine teslim edilmeyecek kadar önemli bir meseledir" (Ricoeur, 2012, s. 105). Günümüzde iktidarların kimlik politikası ve bellek ile ilişkilenmelerine baktığımızda iktidar için bazen hatırlamanın bazen de unutmanın güçlü bir uyarıcı olduğunu görüyoruz. İkitdarların meşruiyet kazanmak için ve çıkarları doğrultusunda tarihi, belleği ve kimlikleri kullanmalarını Assmann'ın kavramları ile "geçmişe" ve "ileriye" dönük değerlendirdiğimizde bütün bir tablo ile karşılaşıyoruz. İnsan gelişigüzel unutmaz ya da hatırlamaz. Hatırlamak ve unutmak politiktir yine de unutmaktansa hatırlamak baskıya karşı bir direniş, bir silahtır.

Bu silahın birey ve iktidarlar tarafından kullanım şekli zehirken ilaca dönüşen bir bellek anlatısının mümkünatını sorgulamamıza nedendir. Ayrıca geçmişin bugünde olmayışı (namevcut bir olay üzerinde mevcudu tanımlamak); yaşananların mekan, coğrafya olarak uzakta kalmış olması; geri dönüşün, tarihin asla kahraman olarak algılamadığı gidenin/ göçerin günü belirlemede gücünün oluşu ve kontrol edilen unutuş ve hatırlayışın dümeninin kişide oluşu göç, bellek ve belleğin ilişkilendiği diğer dinamikleri birlikte düşünürken yeniliklere açık olmayı gerektiriyor.

2. BÖLÜM

YÖNTEM

2.1. METODOLOJİK BİR TARTIŞMA: SÖZLÜ TARİH

2.1.1. Sesten Söze

"Neden?" sorusunun bazen daha açık ve/ya karmaşık bir cevabı yoktur: "meraktan". "İnsan, kuyusu kurumadıkça suyunu özlemez" İngiliz atasözünün geçmişe bugünden bakarken aklımızın bir köşesinde durmasında yarar olacaktır. Kendi kökenine, içine ya da sınır bildiklerine ilerlemek, geçmek ve tekrar ilerlemek için insan kendi hikayelerinde başkalarının hikayelerine ev sahipliği yapmak istiyor. Nitekim bu çalışma hikaye merakından, "ses"in eşsizliği ve konuşanların "sessiz" olanları gölgede bıraktığı düşüncesinden doğdu. Hatırlama ve unutma kavramlarına kişilerin kendi tarih anlatıları ile cevaplar üretecek olmaları düşüncesine yaslanarak mikronun bakış ve deneyimine başvuruldu.

1984-1989 yılları arasında Bulgaristan'da yaşanan "Yeniden Doğuş Süreci"ne dair hatırlayış ve unutuş üzerinden bellekte kalanların izini sürmeye odaklanıldı. Bu çalışma hikayelerin öznelerinin o dönemi, süreci, göçü, bugünde nasıl hatırladıklarına/unuttuklarına odaklandı. Sesin ve sözün peşine düşen her hikaye avcısı gibi bugüne kadar duyulmamış "ses"in peşinden giden bu çalışmada kendi hikayelerini paylaşan kişilerin seslerinin tarihe geçmesinin yolunun sözlü tarih olduğu düşünüldü ve yöntem çalışmaya bu doğrultuda dahil edildi. Araştırmada bugünden geçmişe, geçmişten günümüze bakıyoruz gerçekliği ile hareket edildi. Son yıllarda daha da fazla önem kazanan bellek çalışmalarına sözlü tarih penceresinden bakmaya çalışıldı.

Esra Danacıoğlu'nun *Geçmişin İzleri* (2001) çalışmasında ifade ettiği gibi bu tez araştırması da kendi sahasına "burada, tam da burada nasıl hayatlar yaşanıyordu?" sorusunu yöneltti. Gayet tabi bu hayatlara ayna tutma isteği farklı dinamiklerden beslenebilir ve her araştırma özellinde farklılıklar gösterir. Bu çalışma özelinde tarih anlatısı ve kişilerin anlatılarındaki geçişmelerin olduğuna dair inanç ve günümüzde

siyasi ve gündelik hayatın içerisinde söylemler üretilmesine rağmen belirsizliklerle dolu, "yara" olarak duran bir süreci anla(t)mak hayatları anla(t)mak aracılığı ile oldu. "Yanı başımızdaki hayata" dair "sesleri" başkalarına duyurmak, bu sırada iç hesaplaşmalarla karşılaşmak, tarihi onu yaşayanlardan dinlemek ve geçmişte bugünün ayak sesleri ile gezinmek, ancak nitel bir çalışma ile mümkün oldu. Nitekim yöntem bölümünde de detaylandırıldığı üzere bu çalışma nitel bir perspektifi benimsedi.

Sesin kaydedilmesi aynı zamanda bir tarihin onu yaşayanlara geri teslimi özelliği de taşıyor. Bu çalışmanın sesleri füg[10] olma yolundaki seslerdir, tıpkı füğün özelliği gibi ilk önce genel çerçeveden yaklaşan devamında ise katılan, karışan ama her biri ayrışık duran ve ayırt edilebilirken bütünü oluşturan, oluşturduğunu iddia eden bir alanın sesleri.

"Türkiye'de insan ile coğrafya arasında gidişli gelişli bir ilişki var, 'yerel'in öyküleri 'göç'ün öyküleriyle iç içe." (Danacıoğlu, 2001, s. x). Gönüllüden çok zorunlu, keyifliden çok acılı olan bu göçler ve kopulan yerlerle bitmeyen, kopmayan ilişki nedeniyle "yerlerinden kopan kişiler öykülerinin peşine düşüyor". Ayrıca "büyük uluslaşma projeleri" 19. yüzyıldan itibaren farklı coğrafyaların "sesler"ini birbirine harmanlıyor ya da bir yerde başlamış olan hikayeleri başka topraklarda devam ettirmek üzere savuruyor. Boşnaklar, Çerkezler, Çingeneler, Ermeniler, Kürtler, Türkler ve daha niceleri doğdukları toprakların ötelerine savrulup yeni hayatlar kurmak zorunda bırakıldı. Kimileri yurtlarına geri döndü, dönebildi, kimileri için ise asla geri dönüş, hikayenin başladığı noktaya varış mümkün olmadı. Ulus-devlet sınırları çizilirken bölünmüş hikayelerin, kırılmış çemberler şeklinde sürekli kendini tamamlama isteği içerisinde olacağı göz ardı edildi ve geriye, gidenlerin ya da gelenlerin, "mırıltıları" kaldı. "Göç öyküleri Türkiye'nin neredeyse her köşesinde toprağa kulağınızı dayadığınızda hemen işitebileceğiniz mırıltılar bırakmıştır" (Danacıoğlu, 2001, s. xii). Kalan ya da gelen bu "mırıltılar"la kaplı hikayeler sadece Türkiye'ye özgü değildir. Çalışmanın konusu bağlamında "mırıltılar"ın bazısı bu tarafta bazısı o taraftadır. Diğer bir deyişle başı ve sonu kişiye özgü belirlenen "sesler", "mırıltılar" ve hikayeler çift

[10] Çoksesli müzikte, bir beste türüdür. Konu adı verilen, özelliği olan üretici bir temanın birbirinin benzerleri biçiminde yinelenmesinden oluşur.

yönlü olma özelliği gösteriyor. Tam da bu yüzden sözlü tarih yöntemi ile görüşmeler yapılan kişilerin özelliklerine, alanın dinamiklerine aşağıda daha detaylı bir şekilde değiniliyor. "Zaten bizden öncekilerin içinde yaşadıkları havadan hafif bir esintiyi biz de duyumsamaz mıyız?" (Benjamin, 1995, s. 34). Kuşkusuz Benjamin'in sorusu bu cevabı talep ediyor: soluduğumuz havada bizden önce yaşamış olanların bıraktığı "esintiler" vardır. Bu "esintiler" yer yer ses, söz yer yer de sessizlik, boğaza oturan kelimelerin yetersizliğidir.

İnsan sesi, diyor Merleau-Ponty "bütün insan organizmasından çıkar." Bu yüzden "görüntü ayırır; ses birleştirir. Bir şeyi görmek, seyretmek için o nesneden uzaklaşmak gerekir; halbuki ses, insanın içine akar" (Ong, 2013, s. 90). İçime akan bu seslere, alanın parçası ve araştırmacı olarak yaşadıklarıma metnin yöntem ve analiz kısmında değinmeye çalıştım. Şimdi ise sözlü tarih kavramının tarih ile ilişkisine, çalışma alanlarına, bu yöntemin bellek ve göç ile nasıl bağdaştığına bir göz atalım.

2.1.2. Sözlü Tarih

Sözlü tarih çalışmaları, tarihin yeniden yazılmasında, disiplin olarak gözden geçirilmesinde ve insana dair olana yeni gözlerle bakmada önemli bir yöntemsel perspektif sunuyor. Sözlü tarih sadece belgelerden yararlanmıyor, araştırma konvansiyonlarının sınırlarını zorluyor ve araştırmacıları tarihi yaşayanlarla karşı karşıya getiriyor. Bilgiye, yazılı olandan, egemenin gözünden bakmak yerine, yazılı tarihin atladığı, bilerek içermediği ya da unuttuğu, unutmayı yeğlediği kişilerin tarafından bakıyor. Sözün kalıcılığı, gücü ve ağırlığı, tarih ile harmanlanıyor ve böylece bilinmeyen bir tarih açığa çıkarılıyor. Bu yeni tarih, egemeni içeriyor ama onu bizlere bu güne kadar görülmeyenin ya da görülmek istenmeyenin gözünden sunuyor. Oluşturulan bu tarih günümüzde kurularak, bugünden geçmişe bakıyor. Sorulan sorular, görüşmenin genel çerçevesi, mekan, görüşmecilerin hatırlama isteği/isteksizliği, araştırmacı, iletişim süreçleri gibi etkenler belleğin biçimini ve işleyişini dolayısıyla söz ile yeniden yazılan tarihin niteliğini belirliyor.

Bilginin üretilmesinde ayrıca sözlü tarihçi/araştırmacı da etkili oluyor. O topladığı bütün anlatıları "kendi yazınsal yaratma sürecinde yeniden bütünleştirir, örgütler ve

yorumlar. Bu açıdan sözlü tarih, bir yandan geçmişi araştırırken bir yandan da bugünü irdeleyen yaratıcı bir süreç ve karma bir tür olarak görülmeli" (Neyzi, 2011, s. 15).

II. Dünya Savaşından sonrası sosyal bilimlerde yürütülen araştırmalarda yaşanan büyük artış sözlü tarih alanını da etkiledi. Her ne kadar sözlü tarih "ilk ürünlerini seçkinler üzerine yapılan çalışmalarla vermişse de, daha sonra asıl 'tarihi olmayanlar'a özellikle de ulus-devletin (ya da küresel ekonominin) kendi seslerini duyurmadıklarına inanılan 'ötekileri'ne yönelen bir araştırma alanı olarak tanınmıştır." (Neyzi, 2011, s. 15).

Uzun yıllar bu yöntemin kullanıcıları göçmeni, kadını, azınlığı, "öteki" olanı, sesi olmayanı, ya da sesinin farkında olmayanı yansıtmadı. O zamandan bugüne yöntemin göç, kadın, bellek çalışmaları gibi alanlarca kullanılması sözlü tarih çalışmalarının artmasına ve popülerleşmesine bir neden olarak gösterilebilir. "Kıta Avrupa'sında faşizm, anti-faşizm, partizan hareketleri, Yahudi Soykırımı ve İspanya İç Savaşı üzerine yapılan çalışmalar, sözlü tarihin ilk odaklandığı 'gizli tarihler'dir" (Danacıoğlu, 2001, s. 138). Bu "gizli tarihler" insana dair, insandan arıtılmamış mazilerdir. Zaten sözlü tarih insanın etrafında kuruludur. Tarihin ağırlığına, cansızlığına insanı ve yaşamı tekrar dahil ediyor. Thompson'un *Geçmişin Sesi* (1999, s. 18) çalışmasında bahsettiğine göre sözlü tarih zaman içinde "kapsamını genişletir, kahramanlarını sadece liderler arasından değil çoğunluğu oluşturan ve o ana kadar bilinmeyen insanlar arasından da seçer." İnsanın tarihine, belleğine, yaşamına dair olanın peşine düşme yolu olan bu yöntem, geçmişte yaşananlara dair belleği bugün tekrar kurmak için kullanılıyor. Joseph Gould'un sözlü tarih adı verdiği bu tarih biçimi artık kral ve kraliçelerin tarihi kadar halkların yaşamlarına, tarihlerine, aşklarına, üzüntülerine, gündeliklerine ayna tutuyor.

Sözlü tarih neredeyse hep "öteki" ile, ölümle, yoksulla, travmayla, sıradan bireyle ve gündelikle anılıyor; önemsiz görülen ile karakterize ediliyor. Tam da bu özelliğinden dolayı makro düzeydeki tarihin ele almadıklarıyla ilgileniyor, bireysel tarihlerin ve gündeliğin öneminin altını çiziyor ve yerel tarih ile iç içe olmayı sağlayarak, makro düzeyde mikro düzeyin farkına varılmasını sağlıyor. "Sözlü tarih daha demokratik ve katılımlı bir tarihe, devlet-dışı, 'sivil' bir tarihin kıyılarına taşır bizi, 'yığınların tarihi'ni, aşağıdakilerin sesini dolayımsız bir biçimde duymamızı sağlar" (Danacıoğlu, 2001, s. 138).

2.1.3. Bellek: Hatırlayış Ve Unutuş

Hatırlayış ve unutuş üzerinden "Yeniden Doğuş Süreci"ni yaşayan kişileri, tarihin öznelerini, hatırladıklarını paylaşmaya ikna etmek sözlü tarih yöntemi ile mümkün kılındı. Belki de, bellek konusunda araştırma yürütmenin en büyük sakıncalarından birisi doğruluktur, yeniden yaratılan tarihin, gerçekliğin doğruluğu. Diğer bir deyişle bellek seçerek hatırlıyor ve seçerek siliyor, anlatıyı oluştururken yeniden ve yeniden kuruluyor. Unutuşun ve hatırlayışın dinamiklerini düşündüğümüzde bunun aslında ideoloji ile belirlendiğini söyleyebiliriz. Fakat bellek ideoloji "yüklü" olsa bile, "tarih biliminin durumunda olduğu gibi, öznellikten ayrı bir kamusal alanda gerçekleşen bir denetime tabi tutulamaz" (Sarlo, 2012, s. 61). Diğer yandan ise hatırlayışın ve unutuşun dışarıdan etkilenebileceğini gözden kaçırmamak gerekiyor. Peki neyi, nasıl ve neden hatırlarız? Bizde saklı bellek kimin belleğidir? Travmatik bir geçmişi kim hatırlar, yaşayan mı yoksa yaşatan mı? Alan deneyimi esnasında bu soruları gözden geçirmek, anlatılar içine sinen ideolojinin varlığına şahit olmak, hatırlamanın geçmişi hatırlamaya dair ilgi ve istek ile yakından bağlantılı olduğunu görmek mümkün oldu.

Ayrıca hafıza ile sorumluluk ilişkisinin üzerinde durmakta yarar var. Hatırlamak, unutmak ve hatta unuttuğunu fark etmek alanın özneleri için anlatının gelişmesi, kendi seslerini duymaları, *"bak unuttum sanmıştım, konuşunca çıktı gene"* şeklindeki tepkiler, geçmişin ve deneyimlerin belleğin en ücra köşelerine sinmiş olsa bile bir gün su yüzüne çıkmaya hazırda beklediklerine işarettir. Bugün yapılan bir anma töreni, siyasilerin konuşmaları, araştırmaların yürütülmesi, belgesellerin çekilmesi, torunların sordukları sorular, karakolun önünden geçen o yol, başka bir göçmenle karşılaşmak, Bulgaristan'a Türkiye'den ve Türkiye'ye Bulgaristan'dan ziyarete gelmiş selam getirmiş birileri, ulus-devlet sınırı geçilirken hep o ilk geçişteki belleğe kazınmış görüntü, medyada "Yeniden Doğuş Süreci"ne dair çıkan haberler, bir adanın isminin Belene oluşu ve daha nicesi belleği harekete geçirme gücüne sahiptir. Bu güç, bellek duraklarının nerede olduğuna, nasıl kullanılıp kimler tarafından yönetilmeye çalışıldığına göre yön değiştirebiliyor. "Kendine rağmen" tanık olanların hikayeleri tarihe karşı değil tarihin içinde kendi belleği ve tarihi ile yer alma isteği içerisindedir. Çünkü eğer Tümeri'nin (2010, s. 3) Trouillot'an aktardığı gibi "tarih iktidarın bir meyvesi"yse ve "iktidarın nihai izi görünmezliği" ise meydan okuma da ancak iktidarın "köklerini açığa çıkarmak" ile

mümkün olacaktır. Burada yapılmak istenen egemen tarihi tamamen dışlamak, hafızayı ona alternatif göstermek değildir. Bunun yerine, burada yapılması amaçlanan, tarihin öznelerinin sesini içeriden dinlemek, onların tarih ve "Yeniden Doğuş Süreci" hakkında konuşmalarını, seslerini duyurmalarını sağlamak oldu. Bu çalışma, yaşam öykülerinin görünmezden gelinmesine, unutturulmasına ya da marjinelleştirilmesine karşı bir direnme olarak da görülmelidir.

Bu çalışmada alanı daha iyi kavramak adına, farklı gerçekliklerin aynı zamanda nasıl kurulduğuna ve iktidar ilişkilerinin işleyişinin açık bir şekilde alanın öznelerince fark edilip edilmiyor oluşuna dair bilgi de önemlidir. Resmi tarih kronolojisinde ve olaylara kendi kişisel tarihini eklemleyerek hikayelerini anlatan alanın özneleri egemen tarihin her zaman için sorgulanması gerekliliğinin altını çizdi. Tarihin onları ancak bu şekilde görebileceğini, tarih görmese bile "itibarlarının", gelecek nesillerin onları bilmelerinin yolunun bu duruştan geçtiğini ifade etti. Görüşülen kişilerin, kurgulanan, değiştirilebilen bir tarih anlatısına karşı "gerçekte ne oldu?" sorusuna verdikleri cevaplar bu araştırmada doğrudan alternatif tarih olarak değil, daha ziyade, yeni sorular sordurup, düşündürecek nitelikleri açısından önemlidir. Bazı olaylar "tarihten" ve "bellekten" nasıl silinir? Peki silinmeyip de bellekte kalanlar, nasıl olur da siyasete ürün sağlar? Bir anlatı bir diğeriyle hegemonik ilişki kurabilir mi? Alanın dillendirdiği bu soruları ilk duyduğum an, araştırmacı olarak alan ile ortak sorularımızın varlığını farkettim.

Ayrıca geçmişin hatırlanma şekli ve yoğunluğu aradan geçen zamanla, zamanın geri bıraktığı izlerle ve yaşanılan olayın yoğunluğu ile ilişkilidir. "İnsan belleği piramidal bir yapıdır ve zaman içinde temellerinden değil de, tepesinden aşınmaya başlar" (Danacıoğlu, 2001, s. 140). Aşınan ve dönüşen bellek burada olmayanı yeniden kurarak "burada"laştırır. Geçmişe gitmek sadece o dönemi yaşamış kişiler için bir yolculuk değildir, kapalı kapılar ardında duran bazı düşüncelerin, duyguların, seslerin ve suskunlukların da ortaya çıkması anlamına gelir. Nitekim her bellek çalışması gibi bu çalışmada da, "Yeniden Doğuş Süreci" ve onu izleyen 1989 Bulgaristan göçü bağlamında hatırlamayı "kaşımak", unutulanların farkına varmak, hatırlayış ve unutuşun birlikte nasıl hayat sürdüğünü görmek adına, alanın öznelerinin paylaşımlarına, hikayelerine, düşünce ve duygularına bakmak gerekti.

Ayrıca bellek çalışmalarında önemli rol oynayan mekan ve görsellerin bu çalışma kapsamında da katkıları önemli. Dolaylı bir şekilde değineceğimiz üzere, "Yeniden Doğuş Süreci" daha da özellinde göç fotoğrafları aile albümlerinde yer alan "oraya" ve "buraya" air fotoğraflar, belgeler, gazete küpürleri hatırlamanın kapılarından geçmemizin aracı olduğu gibi belleğin kendisine de dönüşebilmektedir. Görsel ve görselin bellekte uyandırdıklarına bakış, tam yapılanmış olmamakla birlikte, yönteminin omurgasına eklemlendi ve farklı patikalarla bellek tartışmasını genişletti.

Görüştüğüm kişilere "Yeniden Doğuş Sürecine" dair fotoğralarının olup olmadığını sordum. Verdikleri cevaplar farklı soru ve sorunları düşünmeme neden oldu. Örneğin hangi durumda fotoğraf çektiririz? Aile albümünde bulunmayan ancak görsel olarak sanal ortamdan belleğe sızan, yardıma gelen ya da belleği oluşturan fotoğraflardan bizlere bakanlar ne talep ederler? Hatırlanmayı mı? Hikayelere kulak verirken tasvir edilen mekanlar, yürüyüşlerin yapıldığı ve geride kalan sokaklar, evler, köyler, şehirler, "orası" ve geçmişin fotoğrafı anlatıların sacayaklarındandı. Diğer bir deyişle görüntülerle konuşmak, döneme dair elinde fotoğrafları olan ya da olmayan her kişinin kafasında "Yeniden Doğuş Süreci"ni canlandırıyor, göçü imgeleştiriyordu. Görselin hatırlama aracı olduğu ve "gerçekte olanı yansıtma" gücüne inanıldığı varsayımı ile görüşmecilere araştırılan döneme dair fotoğraf albümleri, kişisel arşivleri ve fotoğraf ile hatırlama pratikleri arasında kurdukları bağ soruldu. Ayrıca "Yeniden Doğuş Süreci"nde medyaya yansıyan görseller ve metin-görsel ikilisindeki uyum/suzluk *Rabotniçesko Delo*, *Oteçestven Front*, *Narodna Mladej* gibi o dönemin gazete sayfalarında yer alan görseller üzerinden değerlendirildi.

Görsel kültüre bakmak, görsele bakmak ayrı bakış pratikleri gerektirdiği gibi başka bağlamlarda kapsamlı araştırmalar yürütülebilecek bir alandır.[11] Bu çalışmada "ses" ve sözlü tarih yöntemine eklemlenen, alanda karşımıza çıkan görsellerden, fotoğraflardan bahsetmemizin ana nedeni onların bellek alanı ve hatırlama pratikleri için önemli olmaları ile ilintilidir.

---

[11] Görsel olarak niteleyebileceğimiz tüm fotoğraf, gazete küpürleri, haberlerin içinde kullanılan görseller ve çalışmalar insanın hayatı eyleyiş biçiminin sonucudur ve sonuç ya da yeni başlangıçlar olarak durmadan toplumsal ilişkilerin içinde yer alırlar. Görsele ve görsel kültüre ilgi duyanlar arasında Jacques Derrida, Jacques Lacan, Walter Benjamin, Sigmund Freud, Gilles Deleuze, Roland Barthesi Guy Debord, Jean Baudrillard gibi filozof, teorisyen ve eleştirmenlerin isimlerini sıralayabiliriz.

Alanın dinamiklerine ve özelliklerine değinmeden önce bu araştırmanın tasarlandığı günden beri süren bir tedirginliğimi ifade etmeliyim. Tüm kavramlar bana karşı dönecek ve ben altlarında kalacakmışım hissi, milliyetçilik ve ulus-devletten bahsederken milliyetçilik kavramının özellikle alandaki duygu söylemi ile "yumuşaklık" kazanması ve alana kulak verirken etkilenme, kendimi alanın söyleminin kapsamında (kimi zaman da dışında) bulmam korkusu bakidir. Alan ve araştırmacı karşılıklı etkileşir; birlikte dönüşür ve dönüştürürler, birlikte öğrenirler. Buradan yola çıkarak yöntemin önemli bir bileşeni olan metodolojik milliyetçilik kavramına göz atmak yararlı olacaktır.

2.1.4. Metodolojik Milliyetçilik

"Metodolojik milliyetçilik" kavramına dikkat çekenler arasında Glick-Shiller ve Wimmer (2002, s. 301-334) gibi isimler bulunuyor. Yazarlar bu kavramı, kategorik olarak, ulus ve devleti özdeş olarak ele almayı sürdüren ve buna bağlı olarak ulusu ve devleti değişmez doğal olgular olarak kabul eden düşünceyi eleştirmek üzere önerirler. Metodolojik milliyetçi bakış açısı, mevcut durumu haklı göstermeye çalışarak milliyetçilik ve ulus-devlet söylemlerini meşrulaştırdığı gibi toplum bilimlerini de köreltiyor.

Wimmer ve Schiller'in "metodolojik milliyetçilik" kavramının ikinci dönemi olarak ifade ettikleri 1946-1989 yılları arasında Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç milli kimlik gerekçelidir, bu çalışmanın özelinde ise 1989 Bulgaristan göçünün milli kimlik ve ulus-devlet politikalarının yanısıra farklı bir özelliği daha bulunuyor, zorunlu olması. Bu göç bir yanıyla I. Dünya Savaşı sonrası yaşanan mübadele göçlerine de benziyor, fakat bu tek taraflı bir mübadele. Ayrıca küresel konjonktürde ulus-devlet ve Soğuk Savaş dönemi olgularından başka bir tarihselliğe yerleşiyor. Öte yandan Bulgaristan göçü birden bire de olmuyor; 1989 göçüne kadar 1989 göçünün zeminini hazırlayan iki göç daha var; 1950/1951 ve 1978 yakın akraba birleştirme göçü. Soğuk Savaş döneminde yaşanan göçlerin ulus-devlet, sınırlar ve milliyet kavramları ile aynı çatı altında yer alması, asimilasyon politikalarının yavaş yavaş söylemsel olarak farklılaşması bir değişimin ayak sesleriydi. Bu ayak sesleri dünyayı tek kutuplu, küresel ve çokkültürlü bir yapıya doğru sürükledi. 1989 yılı sonrası olguların algılanması ve yorumlanması değişmişti, yenileriyle karşı karşıya kalındı. Wimmer & Schiller (2002, s. 301-334),

yeni olgular aracılığı ile eskilerin betimlenmesi ve doğallaştırılarak yeni döneme taşınmasına örnek olarak "ulus-devletin meşrulaştırılmasının yeni şeklinin demokrasi kavramı ile mümkün" olduğunu ifade ediyorlar. Demokrasi ile milliyetçilik arasındaki bağıntının kopuşunu örnekler üzerinden analiz ederken ulus-devlet süreçlerini verili kabul etmenin ve doğallaştırmanın, ulusun bir kimlik olarak sunumunun meşrulaştırılmasına yol açtığının altını çiziyorlar. Ayrıca Glick Schiller ve Wimmer "Methodological Nationalism and Beyond: Nation–State Building, Migration and the Social Sciences" (2002, s. 301- 334) adlı bu çalışmalarında sınırları aşan, ulus-ötesi özneler olan göçmenleri ve onların hayatlarını anlayabilmek için bakışı değiştirmek gerektiğini savunuyorlar. Günümüzde "öteki" söyleminin ve kimliklendirme çabalarının boşa kürek çekmeye benzediğini söyleyebiliriz. Çünkü küresel dönemde sınırın hangi tarafında olursa olsun özne "öteki" olma ya da olmama, "içte" ya da "dışta" olma hissini kendiyle her coğrafyaya taşıyabiliyor. Alanın bu hisse karşı tutumunun, ulus-devlet ve milliyetçilik gibi kavramlara bakışının, öznelerin yaşadıkları yerden (ülke, şehir) bağımsız olup olmadığı sorusuna sundukları cevapların ne olduğunu görüşmeler boyunca aradım. Cevapların çeşitliliği ise alanın dinamik, öngörülemez, değişken olduğunu ve alana dair önkabullerin çoğu zaman öyle kolayca hüküm süremeyeceğini gösterir nitelikteydi.

2.2. ALANA DAİR

Thompson (1999, s. 5) "gerçek karmaşık ve çok yönlüdür" der ve bu iddiasında şüphesiz haklıdır. Çünkü bazen bir gerçekliğe ulaşabilmek için tüm bilgileri kitap sayfalarında, çalışma ofislerinde ve taslaklarda bırakıp alana gitmek gerekiyor. Tam da bu yüzden "doğası gereği görüşme, eğitim kurumu ile dünya, uzman ile toplumun sıradan kesimi arasında, bundan daha temeldeki bir sınırın kalkması demektir." (Thompson, 1999, s. 10). Çünkü araştırmacı görüşmeye öğrenmek ve belki de onlardan duyduğu "sesleri", dinlediği hikayeleri başkalarına ulaştırmak, gerçeğin çokyönlülüğüne katkı sunmak için geliyor.

Aralık 2014 ile Ocak 2015 tarihleri arasında, iki ayrı ülkede yürütülen bu çalışma boyunca alan kendini yavaş yavaş açtı. Başlangıçta sadece "mırıltılar" vardı. Sanki derinlerimde duyumsadığım ama hiç dillendirmediğim, etraflı araştırmadığım, kaşımaya

korktuğum ve ne zaman oluştuğunu bilmediğim "yaralar" şeklinde çok derin ve uzaklardan geldiği kadar içten ve yakın olan "mırıltılar"dı bunlar.

Benim alanla ilk karşılaşmam kucaklaşma ile başladı ve bu kucaklaşma her görüşmede çeşitlendi. Diğer bir deyişle alanın özneleri, bazen benim kim olduğumu araştırdı, bazen ise karşılıklı tanışma sona saklanmış kahvenin yanında sohbet şeklinde ilerledi. Bu kucaklaşmanın altındaki ana nedenin alanın bir parçası olarak kabul edilmem ve öyle hissetmem olduğunu düşünüyorum. Bulgaristan doğumlu olduğumu, Türkiye'de öğrenci olduğumu ve araştırma konumu duyan alanın özneleri sıklıkla "bizim oradan", "bizim kız" ifadelerini kullandı. Görüşmecilerime göre araştırdığım dönem açısından genç, toy, bilgisiz ve eğitilmesi gereken bir konumdaydım. Deneyim eksikliğim, "Yeniden Doğuş Süreci"nde bebek olmam alanın öznelerince bu araştırmayı yapmamdaki ana neden olarak kabul edildi ve "kendini unutma kızım, kökenini unutma" tavsiyeleri ile devam etti, "gençler merak etmiyor, edeni görünce gururlanıyoruz" cümlesi ile sonlanlandı. Alanın bu tespitte haklı olup olmadığını düşündüğümde ise küçük bir gerçeklik payının olduğunu kabul etmeliyim.

Hikayelerini benimle paylaşan alanın özneleri görüşmeyi kabul etme nedeni olarak farklı gerekçeler öne sürdü: akademiye katkı, "bizim kıza" yardım, kendi "sesini" duyurma, "Yeniden Doğuş Süreci"ni, göçü ve geri dönüşleri yaşayanlar olarak Türk kimliğinin önemine vurgular yaparak günümüze eleştiriler getirme isteği, "en sonunda beni de birileri merak etti" gibi nedenler, sahada kelimelere dökülen bazı gerekçelerdir.

Yarı yapılandırılmış sorularla çıktığım alan yolunda bazı sorular geçersiz olurken, aynı esnada alanın yeni sorular sordurması, farklı bilgiler ile sorular ürettirmesi yönteme ve bakışıma dair katkılar sundu. Görüşmeler sırasında sadece araştırmacı sorular yöneltmez, alanın bir parçası olarak alan da ona sorular sorar. Görüşülen kişiler araştırmacıyı bilgi soruları ile sınava tabii tutar, ideolojik tartmalarda bulunur, genelden özele doğru tıpkı kendi anlatısında kurduğu sıranın aynısını araştırmacıdan da talep eder. Alan sadece gidip geri dönülen bir yer değildir. Bazen arkadaşlıklar kurul, bazen uzaktan akrabalar bulunur, uzak coğrafyalar birbirini merak eder, çocuklarına ve torunlara anlatmadığını fark eden kişiler, bildiklerini kendilerine saklamayacağına ve kültürel belleği besleyeceğine dair hem kendine hem de araştırmacıya sözler verir. İşte

bu yüzden "sözlü tarih görüşmesi bir tarihsel doküman yaratmaksa, bu dokümanı görüşmeyi yapan ile anlatan birlikte 'yaratırlar'. Neyin anımsandığı kadar önemli bir diğer husus, 'neyin nasıl' sorulduğudur" (Danacıoğlu, 2001, s. 140). Aynı doğrultuda bu çalışmada, görüşmecilerin sunduğu anlatıya göre değişen ve çeşitlenen sorular analiz soruları doğrultusunda kategorik olarak düzenlendi. 1984 yılı öncesi hayatlarına dair sorular ile 1984-1989 yılları arasında yaşananlar ve günümüze kadar gelen hikayelerine yönelik sorular ayrı ayrı sıralandı. Birbirini etkileyen ve bir sürecin tamamını anlamak için, parçalı gibi görünen bu üç bileşeni birlikte düşünmek analiz açısından önemli ve gerekli bulundu.

Bazen görüşmecilerin birbirilerini tanıyor oluşları avantajı soruna dönüştürdü. Bir kişinin referansı ile ulaşılan bir diğer görüşmeci ile görüşmek için hazırlanırken, aslında insanların bir arada yaşadıklarını ve aralarında var olabilecek bir husumetin araştırmaya da yansıyabileceğini bilmek gerekiyor. Yanlış bir referans yüzünden ilk anda görüşmenin yarısına kadar tedirginlik hissettiğim, sorularıma tepkiler aldığım bir görüşmecim, görüşmenin sonunda aslında bana ve konuya dair önyargı ile geldiğini itiraf etti ve anlatısını samimiyetle devam ettirmesindeki nedeni, özel olarak onun hikayesiyle ilgilenmemle açıkladı. Bir diğer tanışık olma durumu Kırcaali bölgesinde yapmış olduğum görüşmelerdeki bazı kişilerin Ankara'da görüşme yapmış olduğum kişileri tanıyor olmalarıydı. Ülke farkları, kişilerin hangi sınır içinde yaşadıkları ve görüşmelerin yapıldığı mekanlar, iki farklı ülke ve şehirden bahsettiğimiz için çeşitlilik ve farklılık gösteriyor.

Hatırlama, kişinin kendi hatırlama isteğine ve sorulan sorulara bağlı olduğu kadar nerede sorulduğuna göre değişebiliyor.

> Mesela, görüşmenin evde yapılması, eve özgü 'saygın' değerlerin baskısını arttıracaktır; birahanede yapılan bir görüşmenin eğlenceyi ve gözü pekliği vurgulaması muhtemeldir; isyerinde yapılan bir görüşme ise çalışmayla ilgili yerleşmiş alışkanlıkları ve tutumları gündeme getirecektir.... Vurgulanan konularla kullanılan dilde benzer bir değişiklik olacaktır (Thompson, 1999, s. 108).

Genel itibariyle görüşmelerin büyük bir çoğunluğu görüşmecilerin evlerinde gerçekleşti. Farklı coğrafyalarda birbirinden farklı evlerde yapılan görüşmelerde karşılaştığım ortak motif, eşyalar ve çerçevelerden bakan farklı coğrafyaların farklı insanları ve hatıraları vardı.

Dışarıda yapılan görüşmeler hem farklı bir mekanda görüşme yapma deneyimini kazandırdı hem de hikayelerini her ne pahasına olursa olsun dinlemek istediğim insanlara ulaşabilmemi sağladı. Görüşmelerin yapıldığı mekanlarda göçün, geçmişin izlerine rastladım. Yeme içme alışkanlıklarını gözlemledim, misafirperverlikle karşılandım. Ankara'da, *"orada biz bunu çok yapardık"* cümlesini sıkça duyduğum evler gördüm; "orası" dedikleri hem geçmişleriydi hem de Bulgaristan'dı. Diğer yandan ise Türkiye'ye göç etmiş ve Bulgaristan'a geri dönmüş kişilerin hayatlarında o dönemden, Türkiye'den kalan iz ve eşyalara rastladım. Bir evin perdeleri çok bilindik geldi ve sordum "Bunları Türkiye'den geri dönerken mi aldınız?" S.M.'nin[12] cevabı ise beni şaşırttı: *"Geri dönenlerin hepsi bu perdelerden almıştır. Bir de pazar kurulurdu orda, pazarda elinde plastik çiçek, portakal ağaçları olan göçmen geri döner derlerdi. Bir pazar biz de aldık ve gerçekten geri döndük, o zamandan kalma işte bunlar"*.

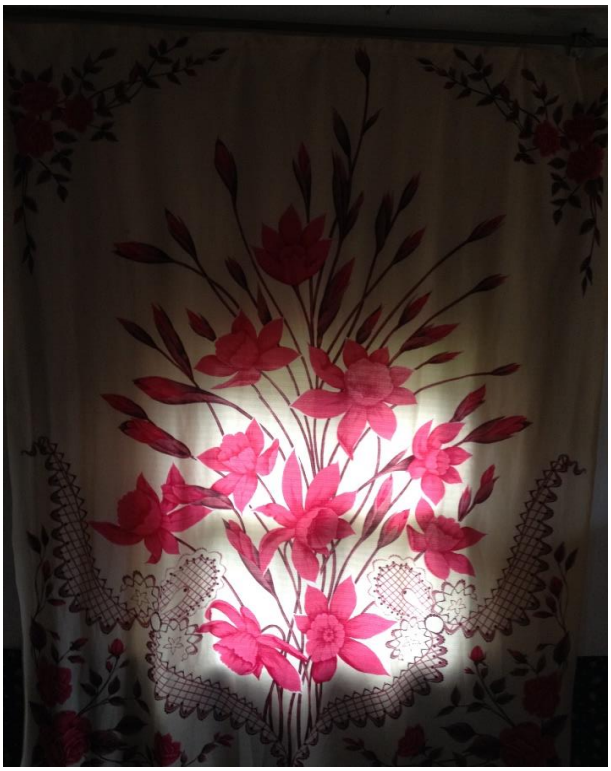

Fotoğraf 1: S.M.'nin Türkiye'den her dönen kişinin aldığını ifade ettiği perde.

[12] S.M. ile 17 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı Kırcaalide yapılmış görüşmeden alıntı.

Fotoğraf 2 : Ankara Pursaklar'da bir markette Bulgaristan Ürünleri

Geçmişin konuşulması duygularla bezeli, ne zaman nerede ve hangi şiddetle patlayacağını bilmediğimiz bir mayın tarlasına benziyor. Alanın öznelerinin mahrem ve bir o kadar da politik olan geçmişlerine bazen zorlayarak girdim, bazen de misafirperverce karşılandım. Kapılar her zaman açıktı fakat geçmişin kapısı orada olduğunun hatırlatılması ile varolabildi bazen, bazen ise geçmişin kapısından yola çıktık, beraberce günümüze doğru yürüdük. İstisnasız her görüşmeden ayrılırken birlikte derin bir "oh çektik". Geçmiş insandan yalıtılmış değildir, geçmişte yaşanan olaylar, ulus-devlet politikaları, azınlık ve "öteki" durumları duygudan noksan değildir. Bu duyguları dinlerken bazen tüm bunları paylaştığımı, hissettiğimi fark ettim. Bu gibi durumlarda araştırmacı kimliğimi, yanlı olup olmadığımı, araştırmada kullandığım tekniği sorguladım sık sık. Alanın içindeyken dış bir gözle duruma yaklaşamadığımdan şüphe ettiğim oldu. Sonra bu düşünceleri aşınmaya bıraktım ve araştırmanın tasarlandığı ilk andan beri alanın içinden doğru yürüdüğümü kendime hatırlattım. Uzunca bir süre bu şekilde devam eden alan deneyimim yerini daha önce de ifade ettiğim bir gerçekliğe bıraktı: *"Bizim kızımızsın, anlatırım"*. Kurulan bu cümle alanın bir parçası olduğumu onaylarken aslında "başka" birileri bu araştırmayı yürütüyor olsaydı "anlatırdım, ama o anlar mıydı bilmem ki... Bu kadar derin uğraşmazdım" cümlesiyle yer değiştirdi. Her "oh be" dediğimizde Selek'in (2009, s. 119-120) araştırma için dediğini onaylıyor gibiydik:

> Her şeyden önce araştırma, bir paylaşım sürecidir. Bu süreç araştıranı da, araştırılanı da etkiler… Araştırma bir paylaşımdır. 'Öteki'ne bakmak, onun penceresinden kendine bakmaktır. Tek taraflı 'bakmayı' değil, bakışmayı, birlikte konuşmayı bir ölçüde başaran araştırmalar yeni yollar açar.

Bu yaşananların, paylaşılıp tarihe not düşülmesi istenilenlerin, "oh be" demelerinin dünyayı değiştirip değiştirmeyeceğine dair bir iddia sunmak zor. Fakat ifade etmeliyim ki, bizim dünyamız değişti, dünyalarımız, çarpışmadan, geçişmeden güzelce birbirine dokundu. Bu deneyimin uyandırdığı his, belki de tüm araştırmayı tasarlama nedenime, ilk andan son ana kadar benimle olan duygu ve arayışa denk geldi: "Yalnız değilim, değiliz". Alanda, 1984-1989 olaylarına, bıraktığı izlere ve günümüz penceresinden "Yeniden Doğuş Süreci"ne dair farklı düşünce ve duygulara sahip insanların oluşu, araştırmacı ve alanın içinden biri olarak beni iyi hissettirdi. Kuşkusuz alanın öznelerinin birbirinden farklı düşünmeleri deneyimledikleri ve unutmayı tercih edip hatırlamayı seçtikleri ile yakından ilintili.

Bir diğer "yalnız değilim" düşüncesi ise seçtiğim yönteme dairdir. Sözlü tarih alanında yapılmış ve yapılan araştırmaların ışığında, sözlü tarihi bellek ve göç kavramlarını kendileri ve farklı tezahürleri ile harmanlama çabamda yalnız olmadığımı, bu işin tam da böyle bir iş olduğunu duyduğum, gördüğüm hissettiğim anlar, her görüşmeden ayrılırken geri dönmek üzere ayrıldığım alan karşılaşmaları ve deneyimleri ile mümkün oldu.

2.2.1. Görüşmecilere Dair

Çalışmanın alan görüşmeleri Aralık 2014 - Ocak 2015 tarihleri arasında gerçekleştirildi. İki ayrı bölgede yürütülen alan çalışmasının birinci aşaması 2014 yılının Aralık ayında Ankara'da, ikinci aşaması ise 2015 yılının Ocak ayı içerisinde Bulgaristan Kırcaali'de tamamlandı. Çalışmanın verilerine ulaşmak, şu anda iki farklı ülkede iki farklı şehirde yaşayan fakat 1984-1989 yılları arasında Bulgaristan'da yaşayan ve "Yeniden Doğuş Süreci"ni birebir deneyimleyen kişilerle yapılan derinlemesine görüşmeler ile mümkün oldu. İlk olarak Ankara Pursaklar'da yapılan görüşmelerde Kırcaali göçmenlerinin yanısıra Razgrad, Şumen, ve Silistra'dan, yani Bulgaristan'ın Deliorman bölgesinden göç etmiş kişilerle de görüşmeler yapıldı. Bu bölgeden göç etmiş kişilerle görüşmek Bulgaristan'da Deliorman'a yakın bir coğrafyada yaşadığım için bütünleşik bir tabloyu

görebilmemi sağladı. Araştırmanın ikinci ayağında, alanın devamı ya da ikinci mekanı olan Bulgaristan'da Kırcaali bölgesinde yaşayan kişilerle görüşüldü. Özellikle bu bölgenin seçilmesindeki nedenleri "Yeniden Doğuş Süreci"nin ilk olarak başladığı yer olması ve günümüzde de politik olarak alanın özneleri tarafından "kurtarılmış bölge" kabul edilmesi şeklinde sıralanabilir. Ayrıca, bazı görüşmeciler, aynı dönemde Yablanovo, Razgrad ve Razgrad'ın köylerinde de yürüyüşlerin olduğunu ifade ederek çalışma açısından bu bölgeleri de görmenin yararlı olacağını ifade etti. Bu öneri doğrultusunda ek görüşmeler yürütmem mümkün olmadı ancak Deliorman'a yakın bir yerde yaşıyor oluşum ve burayı önceden bilmem, analize dolaylı da olsa katkılar sağlamıştır.

Aralık 2014 tarihinde Ankara'da olan görüşmelerde 15 kişi ile görüşüldü. Bu kişilerin dokuzu Kırcaali ve Kırcaali köylerinden (bölgesinden), altısı ise Deliorman'dan göç etmiştir. Görüşmecilerin dokuzu kadın altısı erkektir. Görüşülen kişilerin arasında üçü emekliyken, diğerleri üniversite, okul, market, ev işleri gibi alanlarda çalışıyor. Ağırlıkla birebir görüşmeler şeklinde yürütülen çalışmada, görüşmecilerin arasında iki aile de bulunuyor. Görüşmeler görüşmecilerin uygun bulup belirlediği yer ve zamanlarda yapıldı. Ayrıca bazen aynı kişi ile bir gün süren görüşmeler olduğu gibi, pek konuşma yanlısı olmayıp bir gün sonra *"gel anlatacağım, konuşmayacaktım ama kızım anlat anne dedi"*[13], gibi tepkiler de alanın dinamik yapısına dair bilgi sunuyor. Görüşmeler 1-4 saat arasında değişiklik gösteren bir sürede yapıldı. Bazen aynı kişilerle geri dönüp yeniden konuştuğum da oldu.

Ocak 2015'te Kırcaali'ye gittim. Kırcaali'de beş kadın ve altı erkek olmak üzere toplam 11 kişi ile görüştüm. Görüşmecilerden iki kişi ağabey kardeşti ve görüşmeyi birlikte yürüttük. Görüşmecilerin çoğu Kırcaali'ye bağlı Mestanlı [Momçilgrad] ilçesinde ya da yakın köylerde yaşıyor. Görüşmecilerin arasından bir kişi belediyede memur, bir kişi konfeksiyonda işçi, bir kişi hizmet sektöründe işçi ve biri emekli olmasına rağmen

[13] F.Ç. ile 19 Ocak 2015 tarihinde Kırcaali'de yapılmış görüşmeden alıntıdır. F.Ç.'yi ikna etmek konusunda sıkıntı yaşamamın temel nedeni yaşadıklarının siyasette yer almasını istemiyor oluşu. Ayrıca hapishane deneyimleri üzerinden günümüzde rant sağlayan kişiler ve siyasetçiler ile görüş farklılıkları olduğunu ifade ediyor.

çalışmaya devam eden doktor olmak üzere dört çalışan bulunuyor. Diğer yedi görüşmeci emekli.

Kırcaali benim için, toplama kampı Belene'de kalanlar, mapushanede yatanlar ve o dönemde siyasi suçlu kabul edilenler ya da bu kişilerin yakın akrabaları ile karşılaştığım bir alan deneyimidir. Her iki alanda da alana ve görüştüğüm kişilerin hikayelerindeki hassas noktlara dair bilgi aldığım kişiler var. Ankara'da alanın tamamını tanıyan üç kadın bana görüşmecilerin bulunması ve ikna edilmesi konusunda yardımcı olurken, Kırcaali'de bir kişiden başlayan çember her görüşmecinin başka bir görüşmecinin bilgilerini vererek aramam için referans olmasıyla genişledi. Her iki alanda bilgi kaynakları olarak kabul edebileceğim kişilerle görüşmeler yaptım. Bu kişilerin verdikleri bilgiler, paylaştıkları hikayeler doğrultusunda alanın bütününe sadık kalarak ilerlemeye çalıştım.

Görüşmecilerin en genci 46 yaşındayken en yaşlısı 82 yaşında. Eğitim derecesi olarak ise görüşmecilerden dördü ana okulu mezunu diğerleri lise ve üzeri okullardan mezunlar. Alanın en spesifik özelliklerinden birisi ise görüşmelerin yapıldığı dil oldu. Ankara'da yapılan görüşmelerde sadece o döneme dair tanım ve yer isimlerinin Bulgarca hafızadan süzülüp anlatıya iliştiğine şahit oldum. Kırcaali'deki ilk görüşmem için görüşmecimin tedirgin olduğu konu görüşmenin hangi dilde olacağıydı. Görüşmenin kendisinin dilediği dilde yürütülebileceğini öğrendiğindeki tepkisi ise *"E iyi o zaman benim Bulgarcam pek zayıf, Türkçe anlatırım sen de anlarsın ne güzel"* şeklinde oldu. Diğer bir deyişle her iki yerde de görüşmeler Türkçe ve bazı açıklamalar Bulgarca kavramlarla gerçekleştirildi.

Daha önce de belirtmiş olduğum gibi sorular ve onlara bağlı olarak analiz de üç farklı bölümde ele alındı. Alanın özneleri anlatılarını kurarken farklı anlatı sıralamaları ve bölümlemeler yaptı. Bazı kişiler için 1984 öncesi hayata dair konuşmak için tercih edilen bir dönemken bazen sürecin kendisi anlatının omurgasını oluşturdu. Günümüzde kadar gelen anlatılar, paylaşımlar her hikayede farklılık gösterdi. Alana geçmişe dair fotoğraf ve aile albümleri sorduğumda farklı tepkiler aldım. Ankara'daki alan özneleri arasında göç esnasında fotoğraflarını kaybettiğini ve üzüldüğünü ifade eden kişiler oldu. Bazıları için göç acele ve telaş ile gerçekleştiği için, geçmişe dair fotoğraf albümleri

geride, "orada" kalmıştı. Geride kalmış fotoğraflar farklı kişilerin hikayelerinin bir parçası olarak görebileceğim ama aynı zamanda fotoğrafların kendilerini anlattıkları şeyler söylediler. Peki kaybolanlar? Sanki onlar kaybolan bir geçmişin kayıp nesnesi gibiydiler. Ankara'da bir görüşmecimin iş yerinde 1989 göçüne ait bir poster vardı. İ.D.'nin o fotoğrafla ilgili anlattıkları bir sonraki bölümde, onun hikayesinde yer aldı. Kırcaali bölgesinde yapılan bazı görüşmelerde fotoğraf (aile ailbümünde yer bulan gazete küpürleri) ve bellek ikilisi ele ele ilerledi. Gençlik yıllarından ve sporcu olduğundan bahseden S.H. o dönemde çekilmiş bir fotoğrafını çıkartıp gösterdi. Evlerde çerçevelerde yerini bulan fotoğraflar ise yakın geçmişe ve mutlu anlara ait, düğün, kutlama gibi. Göçe dair fotoğraf çekmediği için pişman olan alanın özneleri günümüzde Internet aracılığı ile o yılların fotoğraflarına ulaşabildiklerini ifade ettiler. Ayrıca M.S.'nin aile albümüne gazete küpürü olarak sızan fotoğrafın öyküsüne analiz kısmında değinildi. Her iki yerdeki alanın özneleri için fotoğraf geçmişi hatırlamanın, fotoğrafın çekildiği gündeki duyguların bugünden anımsandığı bir hal taşıdı.

Farklı coğrafyalarda yaşayan bu iki alanın öznelerinin profiline bakarken atlanmaması gereken bir durum göç edenlerin Türkiye'ye geldiklerinde kendilerine soyisim seçme durumunda kalmaları. Bulgaristan'da yaşarken kullanılan sistemde isim, baba ismi ve dede isminin soyisim olarak kullanılması pratiği Türkiye'ye geldiklerinde değişime uğraması gerekiyordu. Türk vatandaşlığı alan her kişi kendine soyisim seçmek durumunda. Bu durum 1989 yılında binlerce kişinin etnik kimliğinin altını çizen soyisimler seçme nedeni olarak karşımıza çıkıyor. Türk, Ertürk, Şentürk, Öztürk, Özümtürk, Türksoy, Vatansever bu soyisimlere birer örnektir. Alan karşılaşmalarımda soyisim seçme ve tam olarak bu tür soyisimlerin seçilme nedenine dair ifadeler kendi başına kimlik ve aitlik anlatısı kuruyor. Geride kalan coğrafyayı çağrıştıran ya da "Yeniden Doğuş Süreci"nden "kurtulmuş" olmayı çağrıştıran soyisimler de tercih edilmiş. Bu soyisimlerine örnek olarak Arda, Tuna, Meriç, Balkanlı, Balkancı, Kurtuldu, Dönmez, Özgür, Yılmaz vb. gösterilebilir. Bir başka soyisim tercihi ise Bulgaristan'da kullanılan ismin sonuna ekler getirerek yeni soyisimleri oluşturulması: Süleymanoğlu, Hacıbekiroğulları, Kerimoğlu... Çifte vatandaş olan kişilerin iki kimliği ve ilk yıllarda iki farklı ismi var. Eğer yasal başvurularda bulunulmadıysa Bulgaristan kimliğinde "Yeniden Doğuş Süreci" esnasında verilen Bulgarca isimler yer alıyor. Bu duruma dair S.S. şunları paylaşıyor:

> *Hala ta[daha] Bulgar isminlenim[ismi ileyim] ben. Pasaportta Bulgar ismi. Çok zoruma gidiyor öyle Kapıkule'de söyleyince ama artık seneye alcam pasaportun süresi doluyo hani mahkemeylen alabiliyoladı önceden hani böyle uğraşmak istemedim ama seneye alcan[alacağım] atıkını[artık]. Çok zoruma gidiyo otobüste o isimle seslenince*[14].

Soyismi seçmek Türkiye vatandaşlığına geçen her kişi için şart. Alan karşılaşmalarımda Türk vatandaşlığına geçişteki soyismi seçme durumunu sorgulayan biri ile karşılaşmadım. Ancak "Yeniden Doğuş Süreci"nde "gönüllü" isim değiştirme deneyimini, Türkiye'de soyisim seçerken, bir kez daha hatırladığını ifade eden birden fazla kişi oldu. Her iki deneyim ismin kimlik kurulumundaki yerinin önemini vurgulamamız için yeterli görünüyor. Sınırın her iki tarafında da kendi soyismi ile kalamayan kişiler Türkiye'de seçmiş oldukları soyismin Türk kimliğini pekiştiren yönünden kaynaklı kabul edilir olarak nitelendiriyor. Ulus-devlet oluşumu ve milli kimliğin vurgulanması bir coğrafyada sorunu, göçe nedeni temsil ederken bir diğerinde aidiyeti ve ulus-devletin söylemini pekiştirmeyi beraberinden getiriyor. Bu durumu deneyimlerken ya da devamında sorguladığını ancak "normal" kabul ettiğini ifade eden alanın özneleri ile karşılaştım. Bir yerden aidiyet ve milli kimlik yüzünden gönderilmek diğer yerde aynı kimliğin altının çizilmesi, pekişmesi anlamına gelişi ulus-devlet dinamiklerindeki ortak hareketin göstergesidir. Ayrıca aynı dönemde hem Türkiye'de hem de Bulgaristan'da yaşanan kimlik politikaları sterilleştirme, yer değiştirme, göç, sınır dışı edilme, sınırların açılması gibi durumların milli kimlik ile yakından ilgili olduğunu ifade etmeliyiz. Kurgusal (hayali) olan bu kimlikler "Yeniden Doğuş Süreci"nin tasarlanmasını, süreç boyu yaşananları ve sonrasındaki dinamikleri anlamamızda yardımcı olacaktır.

Ankara'dan Kırcaali'ye uzanan alan deneyimimde parçalanmış hissettim, tıpkı anlatılar ve alanın kendisi gibi, hem Ankaralı hem de Kırcaalili'yim sanki artık. Aslında, sınırdayım, alandaki çoğu özne gibi, kökler hep havada bir oraya bir buraya bağlanma çabasında sanki. Çaba ve duyguların bazı noktalarda örtüşmesi korkutucu bir özelliğe sahip, alanın dinamiklerine kendimi kaptırma ve ellerimdeki taşları üst üste dizmeye çalışırken aniden saçma korkusu. Bu korkuyu hafifletmek ve yenmek adına deşifreleri

---

[14] S.S. ile 01 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
S.S.'nin bahsettiği "otobüste seslenme" durumu ise Bulgaristan sınırında pasaportların toplanıp kontrolden geçtikten sonra muavin tarafından pasaportun sahibine geri verilmesi durumu.

yaparken, hikayeleri anlatırken, analizde duygu ve düşüncelerimi düşünümsel şekilde metne dahil etmeye çalıştım, kendi konumumu alanın sesi ile harmanlamaya özen gösterdim. Bir araştırmacı olarak yaşadığım en büyük çelişki kimlik ve aidiyet konusunda oldu. Bulunduğum her iki coğrafya için görüşmecilere benzer bir aidiyet ve duruşa sahip olduğum varsayıldı. Alanın dinamikleri içerisinde bu duruma direnmem ya da eklemlenmem söz konusu değildir. Her görüşmecinin aidiyet ve kimlik kavramını farklı farklı zeminlere oturtarak kuruyor oluşu araştırmaya zenginlik kattı. Diğer bir deyişle alan birbirine benzer ve biririnden çok farklı "Yeniden Doğuş Süreci" ve sonrası ile ilgili hikayeler, düşünce ve duygular paylaştı. Günümüzde birbirinden farklı yer ve koşullarda yaşayan kişilerin hatırlama ve unutma pratikleri de buna bağlı olarak çeşitlilik gösterdi ve anlatılarına ilişti. Ayrıca her alanın öznesi için aidiyet ve aitlik hissettiği grubun kültürel belleğine bağlanarak paylaşılan deneyim ve hayatlar kimlik kurulumunun ve belleğin öznel olduğu kadar dışarıdan destekli olduğunu gösterdi.

3. BÖLÜM

ANALİZ

3.1. ALAN ANALİZE DOĞRU

Alan içinden geçilip gidilecek bir yer olmadığı gibi görüşmecilerle kurulan ilişkiler ağı sadece araştırılan konu ile sınırlı kalmıyor. Diğer bir deyişle araştırma bitiyor, bir yerde kesiliyor fakat iletişim süreci sonlanmıyor, bazen zihninizde bir yere dönüşüyor, bazen de saha görüşmeleri dostluklara evriliyor.

Analizin temelleri Ankara ve Kırcaali'de toplam 26 kişi ile yapılan derinlemesine görüşmelerle, izinleri doğrultusunda yaptığım ses kayıtları doğrultusunda atıldı. Bu süreci görüşmelerin ve deşifrelerin ışığında oluşturulan temalarla kategorilendirme süreci takip etti. Deşifreleri alan görüşmelerinin üzerinden bir kaç hafta geçtikten sonra yapmam, bir yanıyla görüşmeleri tekrar yaşamak oldu. Onları görüşme esnasında odaklandığım noktalardan sıyrılarak yeniden dinlemek, alanı daha iyi kavramama olanak sağladı. Alan görüşmelerinin başladığı ilk günden beri alanın "sesi"ne odaklanmam alanda duyduklarımın tamamını aktaramama korkusu ile ele ele gitti. Çalışmanın çıktılarını görmek isteyen ve sabırsızlanan alanın özneleri bu çalışmanın sınırlılıklarının olduğunun farkında ve bu durumu birçok görüşmeci şu şekilde ifade etti: *"Roman olur, tez neden olmasın"*. Birlikte çıktığımız geçmişe yolculuklarda bazen alanın özneleri ile farklılaştığımız noktalar olsa da araştırmacının "sesi" alanın "sesini" asla bastırmadı. Alanın dinamiği ve doğalı olarak kabul edilen bu duruma yaklaşımım hikayesini anlatan kişinin ekseninden bakma çabasıyla ilerledi.

Alanın hikayelerini yansıttıktan ve analizin büyük bir kısımını tamamladıktan sonra, alana geri dönüp bakma şansım oldu. Aynı süreçte araştırmada önem taşıyan tarihi aralıkların basına nasıl yansıdığına göz atma olanağı buldum. Alanın "Yeniden Doğuş Süreci"ne dair anlatılarını dinledikten sonra geçmişi dönemin gazete sayfalarından izlerken, alanın altını çizdiği olayların basına yansımadığını görmek bana, resmi tarihin görmediklerini dinlemiş olmanın ruh rahatlığını sundu. Gazete sayfalarındaki metin ve görseller dönemin ideolojisini yansıtma ve destekleme çabası içerisindeydi.

Gazetelerdeki görsellerin izini sürerken, alanın bildirdiği tarihi günler hakkında suskunluk hakimdi. 1989 "Mayıs Olayları"ndan sonra ve devamında gelen zorunlu göç için yazılan köşe yazılarıyla, çekilen fotoğraflar ve o dönemdeki Türkiye iç ve dış politikası hakkında yansıtılan haberlerle karşılaştım. Alanın anlattığı hikayeler, görüşme mekanlarında görmüş olduğum görseller ve görüşmelerin üzerinden uzun bir zaman geçtikten sonra "başka" bir açıdan basına bakma çabam, görüşmecilerin yaşayan, canlı ve kültürel belleği besleyen bireyler olduklarını bir defa daha hatırlamama vesile oldu.

1984-1989 yılları arasında Bulgaristan'da yaşanan "Yeniden Doğuş Süreci"nin hikayelerinin izi sürülürken, belleğin hatırlama/hatırlamama, ve unutma/unutmama pratiklerine dönemi yaşayanların "ses"i eşliğinde bakıldı. Bir araştırmacı olarak duyduğum "ses" ve hikayeler sık sık *"alanın içindensin"* tepkisini doğurdu. Alanın bir parçası olarak kabul görmek ama aynı zamanda alanın aktardığı hiçbir hikayenin benim hayatım ile ortaklığının bulunmaması *"bizdensin"* kelimesinin "kültürel bellek"in bir çağrısı olduğunu sıkça hatırlattı. Assmann'ın "iletişimsel bellek" ve "kültürel bellek" kavramları ile hatırlayış ve unutuş üzerinden alanın geçmişine ve tarihe bakarken bir diğer yandan kendi geçmişime bakma gereksinimi duydum. Bu yüzden alanın hikayelerini ve "ses"lerini dinleyip kaybetmeden yansıtmaya çalıştıktan sonra kendime dair olan ve iletişimsel belleğim ile farkında olarak ya da olmadan yıllar boyu bağlandığım, araştırdığım alanın kültürel belleğinin dünyamdaki yansımalarına aşağıda yer vermeyi uygun buldum.

Baştan sona doğru kelimeleri bulup anlatmaya çabaladım. Belki de sadece farklı "başka"[15] kelimeleri bulmaya çabanın kendisidir tüm bu çalışma. Alan görüşmelerimde alanın bir parçası olmaya, dinlediğim hikayelerle özdeşlikler kurmaya durmadan davet edildim. Bu davetler sonucu ortak olduğunu varsaydığımız kültürel belleğin sızdırdıkları şöyle oldu:

---

[15] *Mamak Kitabı (2011)* çalışmasında "başka" Meral Akbaşı'ın en temel kavramları arasında. Gündeliğin, kamusallığın, direnişin, hikayelerin "başka" formlarına "bakan" Akbaş'ın "başka"sı bu çalışmada ödünç alındı. İnsanı ve onun hikayesini anla(t)mak için egemenin kelimelerinin yeterli olmayacağı düşüncesiyle "başka" egemenin dilinin kırıldığı, hikayelerin onları yaşayanlara teslim edildiği o anları ifade etmenin en doğru yolu gibi görünüyor. "Başka" kelimler "başka" hikayeler anlatırlar çünkü tarihle "başka" noktalardan ilişkilenir: tarihi yaşayandır;"başka" kelimleri, kahkahaları, direniş formları vardır.

Hiç bilmem kaç zamandır yaşarız içindeyken "burası", dışındayken "orası" dediğimiz yerlerde. Hiç bilmem ne zaman kurulmuş bayramlarda, düğünlerde ve cenazelerde dolup taşan o köyler. Mesela şu da bilmediklerim arasında: Şehirde yaşamamıza rağmen neden köye defnedilir tüm akraba ve tanıdıklar. Bildiklerim de var kaçınılmaz olarak, mesela Türklerin Bulgarca konuşurken cinsiyeti olan bu dilde sık sık hata yapmaları. Bu hatalara düşmeme çabaları… Sevdiğim iki dilde de arafı yaşamayı öğrenmek. Bulgaristan'da Türk Türkiye'de ya yabancı ya da Bulgar olduğumda, aidiyet ve sınır kavramlarının coğrafi ya da tarihsel olduğuna dair kanım yıkıldı. Onlar gölgem gibi benimle her yerde. Gölgeme dayanarak öğrenmeyi ve "başka" kelimelerle dinlemeyi istediğim dönemi hatırlamam imkansız. Aile hikayeleri, 1989 zorunlu göçü öncesi doğmuş olmam, ağabeyimin sünnet deneyimi, ailemin göç edip geri dönmesi, bazen geri dönüşten duyulan pişmanlığa dair bir kaç kelime, ilk kimliğimi çıkarttığım gün[16] bir Bulgar ismimin de sistemde var olduğunu öğrenmem, "gene göç olmasın aman, ayrılık fena" diyen bir komşu… Her biri bugün anlamlandırdığım fakat zamanında duyduğumda havada uçuşan kelimelerdi sadece.

İçimi geçmişteki yaşananların şiddetine dair herhangi bir yükle doldurmadı ailem, yaşadığım toplumda kendimi dışlanmış hissettiğim bir an yaşamadım. Sadece *"ismin seni ele veriyor"* şeklinde tepkiler aldığım oldu. Bazı arkadaşlarım, onlar da aile büyüklerinden öğrenmişlerdi herhalde, *"sen Türksün"* dediğinde ben hırçınlaşır, kavga ederdim. Derken böyle böyle kimliklerimizle konuşmayı hatta gurur duymayı öğrendik. Gurur duymanın milliyetçilikle yakından ilişkili olduğunu bilmeden. Kendimi tanımlamak, aidiyet oluşturmak için asla başka birine ihtiyaç duymadım ama sanki yapay bir şekilde bu ihtiyaç başkalarınca beslendi de beslendi.

Merakımın nasıl başladığını kestiremiyorum. Kökene dair bir çekim miydi bu yoksa sadece göz önünde yaşanana tepki miydi, onu da kestiremiyorum. Ama biliyorum ki dinlediğim hikayelerde kendime dair renkler, tonlar var. Bir araştırmacı olarak alanın sesinin önüne geçmemek ve onların hikayelerini, öznelliğine dokunmadan olduğu gibi yansıtmak en büyük çabamdır, en büyük korkum ise dinlediğim hikayeleri eksik anlatmak. Son olarak 2014 yaz aylarından bu yana üzerine konuştuğum, aile büyüklerini

[16] Bulgaristan'da doğunca doğum kağıdı verilir. Kimlik 14 yaşında çıkartırılır.

hatırlayıp anlatmaya davet ettiğim çalışmanın alan seslerini dinleyip aktarırken, annemin *"hadi şimdi, konuşturma beni"* demesiyle konuya daha da bir merakla sarıldığımı ifade etmeliyim. Alanda kendi hikayeme eşdeğer birden fazla anla karşılaştım ve araştırdığım döneme dair hatıralarım olmadığı için hatıraları olanlarla yolculuklara çıktım. Her bir yolculuk aynı rüyayı/kabusu farklı biçimlerde görmek yaşamak gibiydi, başı sonu olmayan yaşamın kendi gibi süren, akan ama daima iz bırakan. Birlikte bugünden geçmişe yolculuğa çıktığım kişilerin bazıları bilgi kaynağı, anlatıcı konumundaydı. Mümkün olduğunca her hikayede "başka" olanın altını çizmeye gayret ettim.

3.1.1. Hikayeler: Hikayelerini Benimle Paylaşanlara Dair

3.1.1.1. Hikayenin Bir Ucu: Ankara, Türkiye[17]

S. S.'nin Hikayesi

Ankara'daki ilk görüşmecim S.S. Ankara'daki 1989 Bulgaristan göçmenlerinin ağırlıklı olarak yaşadığı Göçmen Konutları Pursaklar'la 1965 Bulgaristan doğumlu olan bu kadın aracılığı ile tanışıyorum. S.S. Cebel kasabasından Mestanlı'ya gelin geliyor. Oradan zorunlu göç ile bir gecede evini geride bırakarak Ankara'ya doğru yola çıkıyor. Bu aile, Bulgaristan'dan, henüz göç başlamadan önce ilk gönderilenlerden. Çünkü ünlü bir haltercinin ailesiler. S.S. kaynının Avustralya'da katıldığı bir yarışmadan Türkiye'ye eski bir Bulgaristan göçmeni tarafından kaçırılışını ve devamında yaşananları şöyle anlatıyor:*"Ben pek bir şey hissetmedim o zaman ama kayınvalide bütün yataklara düştü. Sonra başladı telefonlar. 'Sizi alacağız oradan' diyen telefonlar. Özal çok para vermiş bizi almak için".* Göç ettikleri günün sabahında annesinin onları ziyarete geldiğini söylüyor S.S. *"Çok kötü bir şey sarılıyom sarılıyom, annem ağlıyo ben ağlıyom bir görsen sen. Ben gidiyom ama nereye gidiyom, dedim kendi ailem kalıyo burda".* Peki geri dönmeyi hiç düşündün mü? sorusuna "*Vallahi hiç hatırlamıyom. Şimdiki aklım olsa dönerdim. O zaman acemiymişim, 22 yaşında",* cevabını veriyor. Bu

[17] Görüşmecilerin konuşmalarına analiz kısmında referans verilmektedir. Görüşmecilerin profilinin aktarıldığı bu bölümde bire bir aktarımlar için dipnot/referans verilmesi tercih edilmemiştir.

soruyu cevaplandırırken gülüyor, sanki hem acemiliğe, gençliğe hem de yılların hızına gülüyor. Özal'ın özel uçağı ile İstanbul'dan Ankara'ya gelişlerini ve o an bambaşka bir dünyayı görmelerini anlatırken S.S. aslında kapalı, dışarıyı bilmeyen bir sistemden farklı bir sisteme geldiklerini idrak etmelerinin zaman aldığının da altını çiziyor.

Havaalanındaki karşılamadan sonra göç ve göçmenliğe dair zorlukları, işsizliği, çocuk büyütmenin zorluğunu, kurulu bir düzenin geride kalmış olmasını anlatırken, bugün bulunduğu sosyo-ekonomik duruma kolay gelmediğinin altını çiziyor S.S.. "*Göç ettiğimi böyle pazar günleri alemle [elalem] uyur ben balkonlarda cam silerim, anladım. O zaman gençmişim de hiç zor gelmezdi. Para da yok ya para çıksın. Yaptık bir şekilde hepsi oldu şükür"*.

Hayatın her iki yerde de aktığını ve onu çağırdığını söylüyor. İki kızı var S.S.'nin. Birisi İzmir'de diğeri ise Bulgaristan'da evli. Ayrıca annesi, kardeşleri Bulgaristan'da. S.S. çok güzel özetliyor içinde bulunduğu durumu; *"bir ayak orda yani"*. Göç deneyiminden, belirsiz ve maddi sıkıntıların yaşandığı günlerden geçip günümüze kadar anlatıyor *"herkes yaşadı, herkes. Apar topar geldi insanlar perişan oldu. Zor çok zor valla vatan değiştirmek çok zor*" diyerek hayatın onun için çift taraflı olduğunu ifade ediyor. Bulgaristan da Türkiye de vatanı.

R. S.'nin Hikayesi

R.S. Bulgaristan'da maden ocağında askerliğini tamamladığı yıllarda hayat değişmeye başlıyor yavaş yavaş. Bir gün sokağa çıkma yasağı olduğu için nasıl işe geç kaldığını ve işe gittiğini söylemesine rağmen polis ve askerler tarafından bir türlü anlaşılmadığını anlatıyor. Aynı gün yürüyüşler, protestolar yapılıyor şehirde. Değişimin adım adım geldiğini anlatıyor R.S.. Yaşananları idrak edebilmek için, yasağa rağmen direnişin ve çatışmanın yaşandığı yerleri görmek için sokağa çıktığını anlatırken dalıp gidiyor.

> *Baktım silah kurşunları var, eski bankanın yanına gittim orda camlar işte silahla birşey olmuş. Bir iki tane ölü de var, milletin üzerine silah sıkmışlar. Bize bildirmiyorlar tabi. Ertesi günü hatta benim yengem almış çocuğu kendisi de hemşire. Madem siz isityosunuz alın tankın altına koymuş alın ezin geçin demiş. Ondan sonra yengemi hemşirelikten alıyolar [kovuyorlar].*

R.S.'nin göç yoluna çıktıkları güne dair hiç unutmadığı bir anısı var. Evlerinden onları alan polisin dedikleri ve onun dünyasında yankılananlar:

> *Özal babanın yanına gidiyorsunuz böyle sakalla mı gideceksin dedi? Ne Özal tanırım ne dedim içimden. Biz farkında değilmişiz Bulgar polisi varmış bizi koruyomuş yani böyle zarar falan gelmesin diye bizim tabi haberimiz yok. Ben daha sonra öğreniyorum iş işten geçince. Sonra ordan beni berbere götürdüler.Geç sen otur bakalım. Bulgaristan'da bir sakal traşı olduk.*

İlk olarak Edirne'ye, Edirne'den askeri uçakla İstanbul'a devamında ise Özal'ın özel uçağı ile Ankara'ya gelişlerini ve o günden sonra birden fazla yer değiştirip en son Ankara'ya yerleştiklerini anlatırken R.S. *"nolcak zaman hızlı geçti"* diyor. Kardeşinin onları karşılamaya gelişini, gazetecilerin olduğunu, inince toprağı öptüğünü, uçaktan Türk bayrağı ile indiğini, başbakanlıkta Semra Özal ile tanıştıklarını sıralıyor tek çırpıda. Kendi göç deneyiminden genele doğru baktığında ise yaşananları şöyle görüyor:

> *Madem böyle kötü muamele yapıyor Türk halkına dedi Özal o zaman Bulgar da gelse ben Bulgarı da alırım dedi. Ondan sonra Bulgar da Türk de açtı sınırı. Şimdi iki tarafta dengeli gidecek sandı. Giden olmayacak bu tarafta gene gelen olmayacak. Bulgar açtı bu sefer de duran yok kim nerdeyse pılısını pırtsını, şehirde köyde, hayvanını tarlasını herkes hazırladı, o zaman tekeze [köy işleri kooperatifi] tarla diye bir şey yok. Tarla zaten devletin. Benim diyemezsin, tarla devletin vergi de ödüyon. Ondan sonra Bulgar da Türk de kapadı sınırı.*

Göçün bugün siyasi hayatın neresinde olduğuna dair konuşurken R.S. bir yandan *"anavatanım Türkiye, zaten Konya Karaman göçmeniydik orada"* diyor, diğer yandan ise Bulgaristan için, *"işte kızım orda annem, kayınpeder orda onlarla iletişim kuruyoruz. Burda da orda da siyasetle zaten hiç uğraşmam"* diye ekliyor. R.S.'ye göre 1984-1989 dönemine, göçe ve bugün göçmenin yerine dair artık pek de bilinmeyen kalmamış ve herşey açıklanmış durumda. *"Hatayı kabul etti Bulgaristan ama suçlu yok"* ile sonlandırıyor anlatısını.

S.A.'nın Hikayesi

S.A. siyaseti takip eden, Bulgaristan'da TV ve radyo teknikerliği okumuş ve bugün Türkiye'de memur olan birisi. Kırcaali'de doğmuş.

> *Bizim köy merkeze bağlıydı Salman köyüne bağlı 7-8 köyde tek muhtarlık vardı. Ama nüfusun tamamı Türk olmasına rağmen muhtar Bulgar bir de muhtarlıkta*

> *genel sekreter var o da erkek o da Bulgar. Biz tabi o zaman bunları sorgulayamıyoruz neden böyle? Hani herkes Türk bunlar neden Bulgar?*

Yaşadığı köyden baktığında *"dünyanın merkezi olarak"* Kırcaali'yi gördüğünü söyleyen S.A. hayatın tek bir günde değişmediğini ve daha önceden isim değişimini başka toplumsal grupların yaşadığını ifade ediyor. Fakat kendilerini Türk, Osmanlı torunu olarak gördükleri için*"bize olmaz diye düşünüyoruz ama hep köylü tabirleri var: 'Komşunun bahçesinde oynayan ayı gelir bizim bahçemizde de oynar' gibi".*

Biz asla yaşamayız dedikleri isim değişikliği gününe gelinlindiğinde ve bölgenin müftüsü BBC'ye röportajında *"gönüllü değiştiriyoruz isimleri"* dediğinde toplumsal hassasiyetler farklı tepkileri doğuruyor. S.A. bir grup arkadaşı ile müftüye hesap sormak için camiye gidiyor. *"Herkes devşirme diyor biz Müslüman mıyız, Türk müyüz",* diye sorarak müftüye saldırıyorlar. Daha sonra müftünün Bulgar istihbaratının ajanı olduğunu öğreniyorlar. Yaşanan bu olayın ardından S.A. 7 ay 21 gün tutuklu kalıyor. Korkuyu yenmeyi ve taktik geliştirmeyi hapishanede öğrendiğini söylüyor, *"kafan var ya ustura bıçağı gibi oluyor, şeytan yavrusu gibi".* Hapishanede dava[18] uğruna yatan birden fazla insanla karşılaşmanın kendilerine güç verdiğini söylüyor. Asıl zor kısmın ise sürgün gittiği köyde yaşadıkları olduğunu ifade ediyor. Sürgüne gönderildiği coğrafyadaki insanların önyargısını, köydeki evlerin %15-20 boş ve 10 kat kira vermeye razı olmasına rağmen Türk'e ev vermediklerini, çaresizliğini, kira bulmak için yalan söylemek zorunda kaldığını ve evden kovulduğunu, kiralayacak ev bulduğunda ise evin sahibinin eltisinin tepkisini anlatıyor: *"o eve bir Türk izi girerse ömür boyu benim ayağım o eve basmaz"* deyişini hatırlarken *"iz kaldı bunlar hep, bizim bölgede korkunç bir travma olarak genel toplumsal travma olarak yaşadık biz bunu".*

Sınırdışı edilmelerini anlatmaya başlıyor, Sırbistan'a geldiklerinde mülteci kampında kaldıklarını ve Dünya Kiliseler Birliği'nin bir defaya mahsus uçak biletini ödediğini, diledikleri ülkeye gitme haklarının olduğunu söylüyor. Gidecekleri ülke hakkında karar alırken babasının sözünü hatırlıyor *"ya Türkiye ya da geri dönüyoruz".* Türkiye ile ilk karşılaşmalarını açıklarken tebessüm ediyor:

---

[18] Dava: İsimlerini değiştirmeme, Türk kimliğini koruma olarak açıklanıyor alanın özneleri tarafından.

> *İndik, bayrak öp, toprak öp. Şimdi şöyle bir hasret işte karşılıyor bizi gazeteciler bayrak toprak öpme bunları biz hakkaten içten yapıyoruz ama biz Bulgaristan'da günübirlik yaşamadığımız için hep 3 gün sonrasını da düşünüyoruz o esnada 3 gün sonra hayatımız ne olcak diye böyle bir algı içerisinde düşünüyoruz. Çok ilginç bir de büyük şehri ve öz ülkeni bilmiyorsun. Güvensizlik var, nasıl olmasın ki Kırcaali'de hayatımızda hiç kirada yaşamamışız Sürgüne gittiğimizde kira kavramı bize trajedi gibi geldi. Kırcaali'de küçük dünyan var ama o senin. Şirin bir şehir ama o kadar Türklükle dolu ki onu Razgrad'ın tapusuna değişmeyiz yani. Büyük çocuğumuzu annemlere bıraktık eşim doğum yapacak ve isimlerimizin ne zamana kadar Türkçe olacağını bilmediğimiz için Kırcaali doğumlu Bulgar bile kendini Türk olmadığını anlatması için baya çabalaması gerek. Sadece doğum için eşimi Kırcaali'ye götürdüm. Ciddi söylüyorum Vratsa'dayız sırf Kırcaali yazsın diye. İvan kendini anlatana kadar ömür geçiyor çok sıkıntılı bir şey.*

Devamında köklerden ve aidiyetten bahsediyor S.A.:

> *garip bir duygu ben hem buraya [Kırcaali] aidim hem de kökümden çıkarılmışım. Geçen sene sırf bundan dolayı ev aldık, bak yemin ediyorum sırf bu şehir her şeyiyle bana ait, bu saaten sonra ölüm bile beni ordan ayıramaz. Oradaki hak ve hukukumdan.*

Geçmişten, bugünden, göçmenlik durumundan; köksüzlükten; aynı toprağın çocukları olduğumuzdan; uyumdan; kimlik kavramından; sınırlardan; göçmenlerin arasındaki sorunlardan; siyasetten, yeni geçmiş olan Bulgaristan parlamento seçimlerinden; gündelik hayattan bahsediyoruz… Dipsiz kuyu geçmişi bugünden yarına tartışıyoruz.

N.E.'nin Hikayesi

"Bunları birileri anlatmalı" diyerek söze koyuluyor N.E. Kendisi 1967 yılında Cebel'de doğmuş, büyümüş.*"Tütün çalışırdık orda, ordan buraya"*, diyor. Tane tane anlatıyor. İlk olarak çocukluk ve okul anılarından bahsediyor:

> *Orda okula gittimiz dönemlerde de çok çok ezildim ben açıkçası. Benim ailem, şöyle ben çok milliyetçi bir aileden geldiğim için göze batıyordum. Yani şöyle itam ediliyordum: "bu da babası gibi", hocalarımdan da bu kelimeyi duymuşumdur, kaç defa dile getirdiler hani, "pis Türkler" diye, bana açıkçası bunu söylediler. Bu beni çok yıktı, hiç beynimden bunu atamıyorum.*

N.E.'nin yengesi Smolyan'ın köylerinden gelin geliyor onların ailesine. Pomakların isimlerinin değiştiği 1970'li yıllarda polis yengesini almak istiyor. N.E.'nin babası izin vermiyor sonra da göç edene kadar sorgular, protestolar, karakol süreçleri, Belene kampına alınan akrabaların yaralarına bakarak büyüyor N.E. Duygularla konuşuyor: *"Orda hiç hiç ne bileyim içimde neffret var. Nefretten başka hiçbir şey yok yani"*. N.E.

yaşananlarının nedenini *"hiçbir şey"* ile özetliyor. *"Hiçbir şey yapmadık sadece ismimizi değiştirmeyiz dedik"*. Babasının hapishanede ziyarete gidiyor.*"Yüzüne bakamadım, simsiyahtı, dövülmüştü, çok şiddet görmüştü"* diyor. Babasını ziyaret etme anısına bir başkası eklemleniyor ve isminin değişmemesi için dağa kaçanların arasında olduğunu anlatıyor. Plansız, nereye gittiğini bilmeden sadece büyüklerle birlikte kaçtıklarını anlatıyor N.E.

> *Mastanlı'ya gittik, o dönemde de yürüyüş vardı o yürüyüşten sonra biz dağa kaçtık. Hani yeter ki ismimizi değiştirmeyelim Türk kalalım ama hiç kimse değiştirilmeden kalmadı. Sonra 2 gün sonra eve dönerken otobüste polisler bizi alıkoydu ismimizi değiştirdi.*

N.E. Türkiye ile olan ilişkisini "*anavatanım*" diyerek tanımlıyor ve *"iyi ki göç ettim"*i ekliyor. Çocukluğunda dedesiyle aralarında geçen bir diyaloğu hatırlıyor:

> *Hatta ben hatırlıyorum dedeme şöyle bir şey bile soruyordum, dede biz ne zaman gidecez anavatana Türkiye'ye falan dediğimde dedem de ben çok küçüktüm, anaokuluna gidiyordum o dönemde. Dedem çok çok kağıt toplamamız gerekiyor, evrak ve öyle gidicez diyordu.*

Göç kararı aldıklarında, sıra onlara geldiğinde sınırların kapanışını, Türkiye'ye gelmek için çok çabalayıp hiç vazgeçmediklerini anlatıyor. Sonra kendini ait hissettiği yerin Türkiye olduğun'dan, şanstan, çocukluğun tortusu gibi kalan baskılardan, hayatın belki de daha farklı olabileceğinden bahsediyor. *"Geri dönmeyi düşündünüz mü peki?"* sorusuna cevabı: *"Asla"*. Annesinin ve akrabalarının olduğu topraklara yılda bir defa gittiğini, oy kullandığını anlatıyor. *"Oy kullanıyorum çünkü bizim şey, tabi ki bizim orda Türk milletimiz var. Onların geleceği olduğu için kullanıyorum"*. Tüm bunları anlatırken milliyetçilik kavramına dair düşüncelerini paylaşıyor. Bulgaristan'da artan bir Bulgar milliyetçiliğinin olduğuna dair izlenimlerini aktarıyor, beni bunun doğru olup olmadığını birlikte düşünmeye davet ediyor. Konuşuyoruz. Bazı noktalarda fikirlerimiz farklılaşıyor, ayrılıyor ama sonra yine birlikte geliyoruz sohbetin sonuna. Unutmanın doğallığından bahsederken aniden N.E. *"unuttuğum olabilir, söylemeyi unuttuklarım olabilir ama yaşadığım acıları asla unutamam. Unutmak mümkün değil"* dediğinde nefretin unutulur bir yanının olmadığını düşünüyorum.

Se.A. ve A.A.'nın Hikayeleri

A.A. Cebel'li, Se.A. ile evlenince Kırcaali'ye taşınıyor. Oradan da Ankara'ya. Her ikisi de emekli. Her biriyle ayrı ayrı görüşmek için önceden anlaşıyoruz fakat bir noktadan sonra birinin hikayesi diğerinin tamamlayıcısı . 1984 yılından hemen önce büyük bir düğünle, yasakların olmadığı bir zamanda evleniyorlar. Türkiye'ye gelmek için yola çıktıkları günü hatırlayınca A.A.,*"normalde böyle değilimdir bu konular olunca heyecanlandım"* diyor. İki günde göç ediyorlar. İş yerinden çiçeklerle uğurlandığını, anne ve babasıyla vedalaşamadan ayrıldığını sıralıyor. İkisi de geride kalanı *"doğup büyüdüğümüz yer"* sözleriyle tanımlıyor, *"anavatan Türkiye"* diyorlar. Bunları anlatırken sık sık komşularını, eski günleri o küçük kasabayı hatırlıyorlar ve bağlarının Jivkov'un kararı ile yıprandığını anlatıyorlar:

> *Bazı yerde gidiyorduk şimdi ben Bulgarca konuşuyordum onlar bana Türkçe cevap veriyordu. Onların zaten suçu yoktu, biz yapmadık bir şey diyolardı, Todor Jivkov'undu suç. Jivkov'un da Allah belasını verdi zaten öldü. Şeye uydu, Rusya'nın aklına uydu.*

Evlerinden sadece küçük bir araba ve bir kaç eşya ile ayrıldıklarını anlatıyorlar. A.A. *"El ele verdik, birlik olduk. Yaşlılar yaşlılığını çok güzel geçiremedi buraya gelince ayağa kalkalım diye hep"* diyor A. Se.A. ise Bulgaristan devletine bıraktıkları evlerini ve o dönemde tek amaçlarının oradan kaçmak olduğunu anlatırken ekliyor: *"o zamanda insan o duyguyu taşımıyor, geldikten sonra anlıyor. O zamanda insanda nefret var düşünmüyor".* Kalabalık yollardan, özellikle yaşlıların yüzlerine yansıyan çaresizlikten, çocukların ağlama seslerinden bahsediyorlar. A.A. ekliyor,*"a sınırı geçince de toprağı öptüler yaşlılar hani buraya geldik biz artık Bulgarın elinden kurtulduk"*.

Se.A. Türkiye'de yaşadıkları bazı karşılaşmalardan bahsederken nasıl olup da ulus-devletin sınırları dışında Türk olarak yaşadıklarını sorgulayan kişilerle karşılaştıklarını ama yine de *"ne yaparsan yap vatanında yap. Çivi çak ama kendinin olduğunu veyahut senin torununa kalacağını bil"* düşüncesinden asla vazgeçmediklerini söylüyor. Bulgaristan'da yaşarken Türkiye'ye geçen bir trenin, Türk bayrağının kendilerini duygulandırdığını, her zaman göç etme arzusu ile yaşadıklarını ve tüm bu yaşananlardaki hatayı Osmanlı politikasında aramak gerektiğini ifade ediyor.

Köklere, aidiyete, Bulgaristan'da kalanlara, unutmaya yüz tutmuşlara, his ve hassasiyetlere dair konuşuyoruz bu aile ile. Sık sık anne, kardeş, akraba ziyaretine gittiklerini; Internet görüşmeleri yaptıklarını; siyaseti oy vererek takip ettiklerini; geldiklerinde *"gavur"* kelimesini sık duyduklarını ve üzüldüklerini; tanışmak için zamanın gerekli olduğunu; hatırlamanın da unutmanın da hayatlarına dahil olduğunu, hayatlarının *"yarısı orda, yarısı burda"* sürdüğünü seslendiriyorlar. Günümüz gündelik yaşamına, siyasete ve sınırlara dair *"İstanbul'a gider gibi artık sınır mı var, yok ki. Bir de orası akrabaların ömrü ile sınırlı bizim için"* diyor A.A. ve Se.A. Damak zevklerinden, eski alışkanlıklardan, 1984 öncesi güzel günlerden hatta gençlikten bahsediyorlar. Duygular yelpazesi açılıyor önümüzde ve *"sen deneyimlemedin, küçüktün elbet ama o zordu be kızım, ailen bilir"*, cümlesi görüşmemize noktayı koyuyor.

G.A.'nın Hikayesi

G.A. Şümen'li, Ankara'ya 21 yaşında göç ediyor. Onlarla küçük kızları üzerinden iletişime geçiyorum. Akdere [Byala Reka] köyüne gelin gitmiş G.A. *"86'da evlendim, Bulgar isimleriyle. Kızım 88'de doğdu, direkt Bulgar ismi"* diye dönemin koşullarını anlatmaya başlıyor. İsim değiştirme politikasının yıllardır sürdüğünü, Pomaklara ve Çingenelere yapıldığını ama kendilerinin hiç beklemedikleri bir durum olduğunu söylüyor: "*Öyle bir akşamda bütün rejim altüst oldu. Pazar akşamıydı, Pazar akşamı o eski rejim bitti"*. Pazartesi okula kabul edilmeyişlerini, köylerine geri dönmeleri gerektiğini söylediği dönemi hatırlıyor; göz yaşlarını tutmuyor Yablanovo köyündeki *"savaş sesleri"*ni zihninden atamıyor. Direniş, dağa kaçan insanlar, evden çıkmayan kız çocukları, bir köyden bir diğerine geçişin yasak olması, isimlerin birer birer değişmesi G.A.'nin anlatısında yer buluyor. *"Neden böyle oldu ki"* ile dönüyor o günlere. Kocası ve 11 aylık kızı ile trene bindiklerinde yaşadıklarını anlatıyor: *"kayınvalidem vermiyor çocuğu. Trenin camından aldım çocuğu, ayrılık çok zor"*. Devamında tüm gece kızlarının ağlayışını, insanların *"resmen üst üste"* oluşunu ve Kapıkule'ye geldiklerinde "*ezan sesi ve göz yaşlarıyla ben nerdeyim"* diyerek uyandığını, trenden eşyalarını indirirken çocuğa bir yaşlı teyzenin göz kulak olduğunu ve korku, kaygı gibi duyguların o an başladığını paylaşıyor. *"Hani başka bir ülkeye, müslüman bir ülkeye, işte Türkiye'ye heyecanı değil, korku"*. Bu korkuların akrabalarının yardımı ile buldukları

kiraya yerleştiği gün kısmen yatıştığını ama ikinci çocuğuna hamile olduğunu öğrendiğinde tekrar şiddetlendiğini söylüyor. Hatta Bulgaristan'a geri dönmeyi düşünüyor. Yine de sık sık tekrarlıyor *"büyük kızımın kısmetiyle geldim küçük kızımın kısmetiyle kaldım"*. Yaşananları*"asla unutmam. Hayır hayır asla unutulmaz zaten mümkün değil o yaşantılar hep gözümün önünde. Anneyle babayla ayrılanlar bağrışanlar. O unutulmaz. O göç unutulmaz, bilmiyorum unutan olursa göçü yaşamamış derim yani"* diyor.

> *Yaşlandıkça daha çok düşünüyorsun. Çocuklar küçükke onlarla ilgileniyorsun, işe gidiyorsun, çocuklar büyüyünce, anne baba yaşlanınca da onlara ihtiyaç duyuyorsun. Onlar yaşlandı diye ihtiyaç, sen ise özlüyorsun ama baştan çocuklar küçük, iş var güç var geliyorsun, çamaşır bulaşık derken gençken zaman hızlı ve yoğun geçiyor. Yaşlanınca da geçiyor ama bir daha alıp kahveyi de şöyleee düşünüyorsun artık.*

Çocukluğunun geçtiği topraklara sık sık gidiyor. İnsan ilişkilerini anlatıyor, hem orada hem de burada. *"Türkçe konuşan Bulgar mı olur"* diyor ilk karşılaştığı Erzurumlu komşusu ve G.A.'nın asla unutmayacağı bir anı yaşatıyor ona: *"kızımın kulakları delinmemişti ve komşumun annesi benim kızımın kulaklarını deldirdi ve altın küpe verdi. İlk altın küpesi komşumun annesindendi. Her şeyi paylaşırdık"*.

Komşuluk ilişkilerinden siyasete ilerliyor anlatı, aslında Bulgarlarla aralarına girenin de siyaset olduğunu ifade ediyor. Günümüzde Bulgaristan'daki milliyetçi partilerinden örnekler veriyor G.A.: *"her bir ülkede olur o normal. Herkes söylesin, madem demokrasi var"*. Kendi oy kullanma pratiğini Bulgaristan'da kalmış yakın akrabalar için yerine getirdiğini söylüyor ve 1989 göçünün siyasetteki yerine dair düşüncesini sorduğumda G.A. keskin bir şekilde *"Elbette herkes çıkarının peşinde. Siyaset zaten böyle"* cevabını veriyor.

Bu görüşmede bazı köy isimleri geçiyor her ikimizin de duyduğu: Aktere, Tüşovitsa, Taşarası gibi. G.A.'nın sık sık gittiği benim de arada bir döndüğüm yerler.

N.Ö.'nün Hikayesi

"22 yaşındaydım. 22 Ağustostu, 1989, 25 Ağustos gibi geldik buraya" diye başlıyor N.Ö. Okul yılları boyunca Doğu Bloğu ülkelerine geziye giden tüm arkadaşlarını izlemekle yetinmek zorunda kaldığını, babasının her zaman *"kara listede"* olduğunu,

*"değişim"*in o yıllarda başladığını söylüyor. *"75 yılına kadar Türkçe varmış okullarda"* diyor, yasakların nasıl da bazı direnişler karşısında yetersiz kaldığını anlatıyor.

Teyzesinin oğlunu Belene'ye götürdüklerini ve üç ay sonra getirdiklerini, bu durumun *"sivrilmek"* isteyenleri bile çok etkilediğini söylüyor. N.Ö. Silistre'li, Deliorman bölgesinden ve Bulgaristan'ın farklı bölgelerine dair bir değerlendirme yapıyor: *"herkes bir yerden kıvılcım bekliyo parlasın gitsin diye, bunu bildiği için konuşmazdı büyükler. Bizim tarafta biraz ta şeydi ortaya dökemiyolardı, mesela Razgrad, Şumnu gibi Kırcaali gibi değildi"*. Şimdi Ankara'da komşusu olan Kırcaali göçmeni bir kadının hikayesini paylaşıyor:

> *Evde hasta bir kızları var. Komşularım ordan Momçilgrad'dan [Mestanlı, Mastanlı], zararsız kız, konuşamıyo ama mesela evde tek başınaymış, tanklar yürüdüğünde bombalar atıldığında. Hani şimdi burda havayi fişekler atılıyor ya o ondan çok etkileniyo bu kalmış onun benliğinde sanki bombalar patlıyor değişik havaya giriyor, zarar veriyor kendine, çevresine, yaz günü havayifişek patlatıyolar ya, geçen sene parkta yürürken şahit oldum hala korkuyor.*

N.Ö. 1989 Bulgaristan zorunlu göçünde Türkiye'ye son trenle geliyor, hatta sınıra geldiklerinde her iki sınır da kapanıyor Bulgaristan da Türkiye de kabul etmiyor. Amaç *"Ordan göç etmek değil Türkiye'ye göç etmekti"*nin altını çiziyor ve *"olaylı treni"* anlatıyor:

> *Şimdi bizi Türkiye de kabul etmiyor, onlar öyle yapmışlar ki bakın sizi Türkiye kabul etmedi geri döneceksiniz diyorlar. Bizi geri dönen Avrupa trenine bindirdiler üst üsteyiz nerdeyse eziliyoruz, biz çocuğu tavanda tutmuştuk o kadar havasız kalabalık ki çocuk böyle ter, nefessiz, nefes alsın diye. Eski trenler, küçük camlar gelmiyor nefes. Saatlerce bizi beklettiler orda sonra bir karar çıktı herhalde sonra bizi indirdiler sabah 7 mi 8 mi saat kavramı yok tabi hiç. Herkes böyle çok toz pembe bir yere geliyormuş gibi sanki o hayalinde yok hiç geliyosun ama. Sen sanki bıraktığını orda bulacakmışsın gibi. Nasıl bir zorlukla karşılaşılabileceği kesinlikle düşünülmüyo. İş bulabilecek mi ne olacak sadece ordan gitmek ama ondan sonrası hayat ne olacak o düşünülen bir şey değil. Sonra da çok büyük hayal kırıklığı oldu. Sevinçliyiz biz ama. Vardık Kapıkuleye. Bu defa indik biz eşyalar yüklenecek başka trenlere gideceğimiz yerlere bu sefer kimimiz gidiyoruz kimimiz dönüyoruz bir de böyle bir ikilem yaşadık. Daha önce gelenler geri dönüyorlar biz Bulgaristan'dan geliyoruz onlar geri dönüyolar. Niye dönüyorsun diye konuşsan bile, ne yaşadığını bilmediğin için kesinlikle onu kabullenme gibi bir şey yok yani, kendin gideceksin göreceksin, sende kafanda kurduğun o şeyle gidiyorsun. Senin aklında başka düşünceler var, bizim genç olmamız da etkiliydi, anne babalarımız gibi değil. Ne kadar emek vermişiz, daha kaç sene çalışmışız ki.*

Geri dönmeyi asla düşünmediğini söylüyor N.Ö.:

> *Hayatları orada geçmiş, aileler parçalandı, aynı evde yaşayan insanlar ayrıldı. Benim babaannem geri döndü babam da dönecek diye sonra babam dönmedi. Vicdan azabıyla vefat etti babam, anneme yalan söyledim dönmedim diye. Babaannemin dengesi bozulmuştu, kendini kaybetmişti bu göç esnasında.*

N.Ö. Bulgaristan'a bir daha hiç gitmemiş, çifte vatandaş olmamak için direniyor. Sadece kızı için "*gerekirse olabilirim"* diyor. *"Bilinçli bir şekilde istemiyorum siyaseti"* derken haberleri akrabalardan, gidip gelenlerden aldığını söylüyor. Ve bellek ve mekan alanı için vurucu bir şey süzülüyor belleğinden: *"benim hayalimde orası bıraktığım gibi. Hiç gitmediğim için hep eski haliyle".*

F.Öz.'ün Hikayesi

F.Öz. Şumen'den Ankara'ya göç ediyor. 1984 öncesi *"güzeldi, hiçbir sorun yoktu"* diyor. İsim değişimine ve bir gece öncesine dair belleğinde en belirgin kalanı şu *"Bizim eve polis geldi. Eşime dediler ki hemen eşyanı valizi al oraya gel, emniyete. Eşim gitti bir daha nereye gittiğini bilmiyoruz".* Belirsizliği sessizlik, uykusuzluk ve korku ile özetliyor. Eşini neden aldıklarını, polislerin emniyete her gittiğinde *"biz öyle bir şey bilmiyoruz, yok burda öyle biri"* deyişlerini kendi kendine açıklamak zorunda kalıyor. Eşinin amcalarının tırcı oluşu ve evlerine gelip gitmeleri istihbarat, Türkiye ile haberleşme olarak yorumlanıyor. *"Aldılar bir daha da 1 ay sonra geldi"* diyor. O bir ay sürecinde ayakta kalmayı gelen anonim bir nota bağlıyor "*biz iyiyiz, endişelenmeyin"* yazılı bir not geliyor eve. Uzun bir zaman sonra eşi anlatıyor F.Öz.'e içeri alındıklarında, götürüldükleri yeri. Polislerden biri onların yaşadığı yerden, *"birşeyler yaz"* diyor *"ben iletirim"* ailene. "*O da olmasa insan çıldırırdı"* diyor F.Öz.. "*Acaba öldürdüler mi yurt dışına mı gittiler gidip soruyoruz kimse bir şey söylemiyo 1 ay ağlamayla geçti"*. Kocasını götürüp korkutmak amaçlı başka, uzak bir şehirde alıkoyulduklarını sıralıyor F.Öz. Devamını ise normal hayat, gündeliğe dönüş *"hatta eşim yeniden işe gitti geldi"* şeklinde anlatıyor. Toplumsal yapının, yükselen seslerin ama aynı zamanda fısıltı olarak anlatılanların göçün habercisi olduğunu vurguluyor. Karakola dilekçelerin verildiğini, göç için müracat edildiğini anlatıyor diğer yandan da *"sınır açıldı açılacak"* söylentisinin kulaktan kulağa evden eve, mahallelere, köylere yayıldığını ve tüm gitmek isteyen, gitmesi gereken Türklerin bunu bildiğini söylüyor.

Kendi dilekçelerini verdiği günü hatırlıyor; sabahın karanlığını, kocasının onu dilekçe için karakola bırakıp işe gidişini, kalabalığı, karakol önündeki o uzun sırayı ve herşeyin o kadar ani gelişmesini valizlerini alıp kendi arabaları ile yola çıkışlarını hatırlıyor. Yol dediğimizde gülümsüyor F.Öz. *"o kadar kötüydü ki"* diyor. 4 gün yolda kalıyorlar yaklaşık 500 arabalık bir kalabalık. "*Oyaladılar bizi, farklı yollardan bir türlü sınıra gidemediğimiz yollardan geçtik"*. *"Peki yiyecek, ihtiyaç?"* dediğimde F.Öz. *"herkes erzak almış yanına ama dayanır mı, sıcak zaten"* diyor ve orada yaşadıkları bir durumu utanarak yaşadıklarını ama utanacak da bir şey olmadığını anlatıyor.

> *Herkesin suyu bitti kamyonlar geliyor, ekmek satıyorlar, su satıyorlar para var yanımızda alıyoruz. Bu sefer getirdikleri o su insanları bir ishal yaptı herkes ishal oldu. Kimden gizlenicen kimden napıcan. İki üç kişi toplanıyo gidiyo tuvaletini yapmaya. Çok sıkıntılıydı.*

Kapıkule'ye vardıklarında farklı bir seçim ve telaş başlıyor. "*Nereye gideceksiniz*" sorusu soruluyor herkese. Kimileri akraba yanına Bursa, Ankara, Trakya bölgesine. Devletin gönderdiği yerler de var. *"Van"* diyorlar F.Öz. ve ailesine. Onlar ise Ankara'ya gelme konusunda kararlı, çünkü akrabalar var. Bulgaristan'da kalan, oraya dönen akrabalarını ziyarete gittiğini ve günümüzde hayatlarının eskiye nazaran kötü olduğunu anlatıyor. *"Komunizmi özlüyorlar"*, diyor. "Yeniden Doğuş Süreci"nin unutulamayacağını vurguluyor.

Z.K.'nin Hikayesi

Z.K. Tolbuhin [Dobriç] şehrinden Ankara'ya göç ediyor. 1952 yılında doğduğu, büyüdüğü ve gençlik yıllarını yaşadığı toprakları 1989 yılında geride bırakıyor. O coğrafyayı geride bırakmadan önce yaşadıklarını anlatmaya başlıyor. *"Bir gece daha yatmamıştık, saati bilmiyorum benim eşimi aldılar. Bir minübüs mü ben de görmedim karanlıkta"*, diyor. Z.K. aslında bunları konuşmanın ona korkuyu çağrıştırdığını ifade ediyor. Nereye, neden götürüldüğünü bilmediği eşinin 18 gün sonra geri getirildiğini söylüyor ve aynı günlerde isimlerinin değiştiğini anlatıyor. Köylere, kasabalara tankların geldiğini hatırlıyor "*Çok korkarım tanktan gerçekten çok korkarım. İnsanları korkuttular, resmen köy korktu"*. Titriyor Z.K. konuşurken, sesi vücudunu titretiyor. Kayınvalidesinin isminin Miriş iken Mariya oluverişini, kocasına dair haber alamayışını, güzel komşuluk ilişkilerine çöreklenen korkunun *"Bulgar bizden yana*

değil ki", cümlesinde özetlenişini anlatıyor. Eşi geri döndüğünde sadece *"işkence gördük, dayak yedik isimleri değiştirmek istemediğimiz için",* diyor Z.K.'ye. Bunun üzerine artık konuşmadıklarını o yılların gerilerde kaldığını ve bir noktada unutmak gerektiğini ifade ediyor.

Köydeki evlerin kapılarına Bulgar isimlerle tabelalar asılmak istendiğinde Z.K. artık çok yakında göç yollarının onları beklediğini biliyor. O gün geldiğinde tarlada tütün ektiklerini hatırlayınca *"bak orda tütün vardı",* diyor. Bunu bana mı anlatıyor yoksa kendine mi hatırlatıyor belli değil.

"Sürgün gönderildik, zorunlu, çıkacaksın" diyen devletin bu kararına hemen uymadıklarını belirtiyor. Bir kaç gün içerisinde hayat başka türlü akmaya başlıyor. Kayınvalidesi vefat ediyor Z.K.'nin. Dönemin Bulgaristan'ında ölüm, doğum ve yaşam zor bir dönemece giriyor. Doğanlar hemen Bulgar ismi ile adlandırılıyor Ölenler ise Bulgar usullerine göre defnediliyor. Z.K. kayınvalidesinin cenazesini anlatıyor:

> *Geldi Bulgarlar okuma, hiçbir hoca moca yok. Dedi giydireceksiniz kaftan, zorla giydirdik, kefen yok, aldılar gittiler Bulgar mezarlığına gömdüler kaynatam da buraya gelince 1 sene sonra öldü. Çok şeyler oldu ben bunları anmak istemiyorum zor, kafam ağrıyor, çok zor bunlar. Bilmim yaşadık ya. Zor bunu konuşmak, siz yaşamamışınız tabi biz gördük. Nasıl şahitsin dövülene. Kaynam dayanamadı kadın öldü. Biz geldik annem öldü kahırdan öldü, sonra babam öldü.*

Geride birinci dereceden akraba kimse kalmıyor. *"Evler dayalı döşeli kaldı, odanın içinden işte kızların çeyizliklerinden bir kaç şey aldım haydi Türkiye'ye geldik"* diyor. Ankara'ya daha önce gelmiş olan eşinin kardeşinin yanına geliyorlar. Yakın akrabalar olmasına rağmen eksiklik ve yabancılığa dair olan sorulara Z.K. bir bayram anısıyla cevap veriyor, *"baktım herkes almış çocuklarını anasına babasına gidiyor ben de hep içeri kaçtım gücüme gitti çok ağladım. Bayram, düğün, dernekte çok yabancı hissediyorsun".* Kendi deneyimini yıllar sonra başka göçmenlerde, başka hayatlarda gördüğünü ekliyor Z.K.:

> *Geçen sene bayramda kurban kesmeye gittik, 4 çocuk geldi dizildi, anneleri de geldi sonra onlara et verdik. Suriyeliydi onlar. O sırada hatırladım şimdi ben bizim de elimize alacak şey yoktu. Şimdi bir gün biri et pişiriyor o sırada benim çocuklar da gelmiş ama demiştim ben kızım bakın biri eğer sofra hazırlarsa kaçın gelin eve. Zor. Hatırladım, görünce o çocukları hatırladım bizim göçü. Şimdi bunlar da aynı böyle dizilince ben kendimi hatırladım. Zor günler oldu tabi.*

Zor günler demişken bir başka örnek sıyrılıyor Z. K.'nin zihninden. İşe gitmek istiyor fakat kaynı *"çalışmayacaksınız, hanımlar çalışmıyor burda, dışarı da çıkmayacaksınız, evin arkasına atacaz bir yolluk orda çay içeceksiniz"* diyor. Karşı çıkıyorlar ailenin kadınları ve iş bulup çalışıyorlar. Emekli oluyorlar hatta. Şimdi torun büyütüp, kızlarının Türkiye'deki yaşamına odaklanmışlar. Diğer yandan eşiyle her yıl Bulgaristan'a gittiklerini, gitmediklerinde eksiklik hissettiklerini söylüyor. *"Akrabalara gidiyorum, kaplıcaya gidiyorum kendi evim yıkılmış ama ne bileyim orası tutmuyor beni, evimiz yok ya. Ama yine de bir gözümüz orda. Al işte evim kızlarım dayalı döşeli arabalar mutluyuz çok ama maalesef orası çekiyor, kopamıyoruz"*. Z. K. anlatısını noktalarken aniden bir oh çekiyor(uz) ve diyor ki, *"kap [kabuk] tutmuş yaraları kaşımak, bak yeniden hatırladık ne oldu o oh"*.

A.Ş.'nin Hikayesi

A.Ş. Şumen'den Ankara'ya göç ettiği 1989 yılında 20 yaşında ve yeni evli. Göç etmeden önce yaşananları ve devamını anlatıyor. Bankadaki paralarını almak için bekleyen insanları, pasaport işlemleri için olan sırayı, olayın çıktığını ve polisin gelip eşini tutukladığını anlatıyor. *"Rüşvet verdik polise de öyle bıraktılar"*, diyor. Yola çıkıp göç etme kararını o anda almışlar. Kendi arabaları ile çıktıkları göç yolunda 1 ay beklemek zorunda kalıyorlar, kamp kuruluyor. Kampın gündeliğine dair anlattıkları arasında kaza yapanlar, ağlayan çocuklar, kamp dışına kaçıp yiyecek alıp gelenler, hamile bir kadının doğum çığlıkları ve *"yeniden ilerleyebilirsiniz"* izni geldiğinde yaşadıkları korkular var. "*Dedik bunlar bizi yanlış bir yere götürüp öldürebilirler"*. O korkular eşliğinde Kapıkule'yi ilk gördüklerindeki tepkiyi anımsıyor: *"ay bir aydınlık bir ışıltılı lambalar yanıyor, biz hiç çıkmadığımız için o devletten, e Türkleri yurtdışına salmıyolardı o zaman"*. İşlemler sırasındaki tesadüfe en az o gün şaşırdığı kadar bugün de şaşırıyor A.Ş.. 1951 göçmeni kardeşi var kayınvalidesinin Ankara Varlık mahallesinde oturan ve Kapıkule'de işlemlerini yapan polis onların komşusu. Bu sayede Ankara'ya geliyorlar. Akrabalarının yardımı ile iş buluyor ve konut için başvuruyorlar.

Çifte vatandaşlık haklarından yararlanmıyor A.Ş. ve sebep olarak *"çifte vatandandaş olmaya niyetimiz yok, oraya kırgın gibiyim ben, bir beklentim yok. İstenmeyen vatandaştık ya o yüzden sınır dışı etti ya, ben oranın neyinden yararlanacağım ben onu*

düşünüyorum. Benim için Bulgaristan bitmiştir", diyor. Kırgınlıklarını örneklendirirken dönemin yasaklarından dolayı yaşadıklarını anlatıyor:

> *Benim babam 88 yılında vefat etti ismi değiştirilmişti. Tam babamın vefat ettiği gün bay Petri var babamdan bir gün önce. Şimdi bizim Bulgaristan'da Türklerle Bulgarların mezarlığı ayrı ya isimler değişince mezarları da birleştirdiler orda. Orda köyün girişinde mezarlık vardı o Türklere aitti. Eğer Bulgar ölüyorsa onlara da bir kaç köyün ortak mezarlığı vardı. Kapattılar mezarlıkları açtılar bir tane yeni siz artık hepiniz Bulgarsınız kim ölürse ölsün herkes buraya gömülecek. İnsanın hiç ölesi bile gelmedi o zaman var ya, hani şimdi karışık gömülecek diye.*

Sonra Ankara'ya geldiklerinde Pursaklar belediyesinde yaşanan mezarlık olayını da paylaşıyor. Yerli halk gelen göçmenler ile aynı yere defnedilmeyi kabul etmiyor. Çözüm olarak ise göçmenlerin mezarlığın bir köşesine defnedilmeleri uygun bulunuyor. Bu konuya dair de konuşuyor A.Ş. :

> *Pursaklarda olanı da yadırgamıştım sonuçta onlar da müslüman biz de. Bizi neden yadırgıyorlar. Orda da Türk olamadık burada da olamadık diyoruz. Biz söyliycez de çocuklarımız belki söylemez. Orda "pis Türkler, inatçı Türkler" buraya geldiler farklı şeylerle hitap ettiler ne orda yerimiz oldu ne burda o dedikleri kelimeyi buradakini anmak bile istemiyorum. [İma ettiği kelime: gavur].*

Orası mı, burası mı diyorum. O ise kendi içinde çelişiyor, kendisi bile şaşırıyor bu çelişkiye *"ne ondan ne de bundan vazgeçememe herhalde",* diyor. Türkiye'de göçmen olduğunun anlaşılmamasını istediği anların olduğunu, bunun tanıdıklarının başına geldiğini söylüyor. Kızının arkadaşının öğretmeninin *"Bulgar gel, pis Bulgar otur"* dediğini paylaşıyor ve *"26 yıl oldu göçmenlik mi kaldı"* diyor. A.Ş. Geldiklerinde Türkiye Cumhuriyeti devletinin kendilerine çok yardım ettiğini mutlaka paylaşmak istiyor. Bir yandan*"bize çuval çuval şeker, bakliyat verdi, kira yardımı yaptı o zamanki hükümet Anap Özal dönemiydi"* diyor, diğer yandan ise göçmenliğin her zaman zor olduğunu anlatıyor. *"Hani bir yerinden kopmak çok zor, orda farklı bir yaşam buraya geliyorsun bambaşka".* Yaşananlar *"derinlemesine"* görüşmelere sığımıyor. Farklı karşılaşmaların kişisel deneyime geri dönmeyi teşvik etme ve belleği uyandırma gücü var. Anlatısını heyecanla kuran A.Ş. *"iyi oldu, tanıdık bak birbirimizi"* diyor. Çalıştığı iş yerindeki ilişkilerden bahsediyor A.Ş. *"tanıdık birbirimizi"* diyor. Tanıma örneği ise tatların ve kültürlerin birbirini tanımasının özeti. İş yerindeki arkadaşlarının ev yapımı

salçasını çok sevdiklerini söylüyor. *"Salça"* diyorum, itiraz ediyor*: "Aaa salça değil. O lütenitsa[19]".*

R.T. ve M.T.'nin Hikayeleri

R.T. ve M.T.'yi aynı anda tanıyorum, hikayelerinin evlilikleri ile ortaklaştığını paylaşıyorlar. *"Düğün yapmadık biz, yasaktı"* diyor R.T. Dönemin katı yasaklarının ortasında evlenmişler. Her biri şiddeti ve çaresizliği betimliyor. M.T.'nin hayatına sistemin psikolojik şiddetinin dışında fiziki şiddet bir gün aniden giriyor:

> *Ben askerden çıktım, bir gün inanmadılar bana ne geziyosun burda dediler. Bir dayak, ölecektim ama koyun derileriyle sarmış anam babam öyle hayatta kaldım. Doktor bile bakmıyor, böyle birileri gelirse bakmayacaksın diye talimat almış.*

Direnenlerin olduğunu anlatıyor M.T., *"ne kadar dayak, ölüm oldu"* diyor. "Yeniden Doğuş Süreci"ni koyun derilerine sarılı geçiriyor R.T. ise lise öğrencisi o dönemde. İsimlerin değiştiği güne dair anıları taze; *"hala bugün gibi hatırlarım"* diyor. Şehrin meydanındaki kalabalıktan bahsediyor: *"Herkesi toplamışlar, salmıyorlar, zulüm..."*. Yerler hatırlatma gücüne sahiptir; *"şimdi bile ordan geçerken gözümün önünde canlanıyo bakıyorum nereden gelmiş bu kadar asker yani şaşırdım böyle, hala bilemem nerden geldiler"*.

1984 öncesine dair konuşurken her ikisi de yaşadıkları coğrafyanın sınıra yakın olmasından kaynaklı göç ihtimali ve isteğinin her zaman içlerinde olduğunu anlatıyorlar. 1984 sonrası hayatın değişimini anlatırken ise M.T.'nin paylaştıkları göç nedenine dair yönelticek soruları ortadan kaldıracak türden bir yanıt veriyor: *"Türkiyecilik olacak o belli artık, herkes işi bırakmış, meraksız. Yaşasam ne olur yaşamasam ne olur. Herkes bir valizle Türkiye'ye hazır"*. Evlerin, yerlerin, hayatın geride kalışını soruyorum. R.T. *"ev kimin umrunda, biz ordan kurtulmaya baktık"*, diyor. Geride kalanlara dair konuşurken M.T. "*herkes istedi gelmeyi ama herkese vermediler pasport ama ben dövüldüğüm için sen bize karşı çıkıyon 24 saat içinde istediğin yere gidebilirsin çık git"*, dediler diyor. Yolda yaşadıklarını şöyle dile döküyor: "*iki gün yolda kaldık kızımız küçüktü, ishal oldu, ağızları mantar oldu. İki gün*

---

[19] Salça anlamına gelen Bulgarca kelime, Türkiye'deki salçaya denk gelmeyen bir salça.

bizi bir yerde tuttu 2 gün susuz tualetsiz, yazın ortasıydı". Ankara'ya gelme nedeni burada akrabalarının olması. R.T. devletin kendilerine destekçi olduğunu anlatıyor. O dönemde daktilo kursuna gidiyor, İngilizce kurslarının da açıldığını belirtiyor. Kira ve erzak yardımı yapıldığını söylüyor. Özal döneminden sonra devlet dairesinde yaşadığı bir olayı hatırlıyor R.T. *"Sizi Özal getirdi o halletsin işinizi"* diyorlar. Ankara'ya yerleştikten sonraki süreçte yaşadıklarına dair birkaç örnek veriyorlar. Türkçe konuşmalarına rağmen anlaşılmadıklarından bahsediyor M.T. Bir gün pazardaki bir karşılaşmayı anlatıyor. *"Kompil"* istiyor M.T. ama anlaşılmıyor. Bir diğer karşılaşma anını R.T. anlatıyor. İlk geldiklerinde valilik *"göçmenlere kravat vereceğiz"* diyor ve R.T. ile M.T. de kravatlarını almaya gidiyor. Karşılaştıkları beklentilerindeki ile aynı değil. *"Bulgaristan'da yatağa biz kravat deriz, biz de yatak bekliyoruz ne bilelim kravatın ne olduğunu"*, diyorlar. *"Safmışız, e bilmiyorsun"* diyor R.T. Geri dönmeyi ise asla düşünmüyorlar. Bulgaristan'a iyi duygular beslemediğini söylüyor R.T.

> *Hısım akraba var orada ondan özlüyorum. Ben sınırı geçerken farklı bir duygu hissediyorum. Böyle kollarım ürperiyor. Bak anam babam orda ama öyle sınırı geçince, Türkiye'ye girince hava bile başka öyle başka bir duygu hissediyorum orası başka burası başka tiken tiken oluyorum daha hala o şeyi hissediyorum.*

M.T. ise *"Orasını insan kolay beri unutamaz ama memleket doyduğun yer. İyi ki Bulgar öyle bir şey yapmış ki bizlere gelmişiz ama unutamayız da"*, diyor. R.T.'nin deyişiyle *"nasıl unutulsun ki"*. Yeğeninin tüm değişiklikler esnasında ağaçtan düşüp vefat ettiğini paylaşıyor. *"Papazla gömdüler. O ne diyorsa onu yapıyorlar. Bu olaylar aydınlanınca o çocuğun naşını alıp Türk mezarlığına yeniden defnetti ablam. O dönemde kim öldüyse hep öyle defnettiler, unutulur mu hiç"*.

Unutmanın siyasette de yer bulduğunu düşünüyor M.T. ve R.T. "Yeniden Doğuş Süreci"nin konuşulmasını *"hem bellek teze[taze] tutulsun diye yapıyorlar, hem de çıkar için bütün Bulgaristan siyasetinde yapıyorlar bunu"*, diye açıklıyorlar. Bulgaristan'daki siyaseti takip eden, haber sitelerini karıştıran ve Bulgaristan ile ticaret yapan bu insanlar, özlemin özlediklerinin ömürleri ile kısıtlı olduğunu kabul etmiş durumdalar.

B.D.'nin Hikayesi

B.D. siyasetle ilgileniyor, Bulgaristan'a gidip geliyor, oradaki hayatla buradaki hayatı kıyaslıyor, Bulgaristan Türkü birini gördüğünde neler hissettiğini, nasıl gururlandığını, duygulandığını sıralıyor. B.D. Razgrad'lı, Deliormanlı ve Kırcaali'ye gideceğimi duyunca *"Neden sadece oraya?"*diyerek o ana kadar düşündüğüm ama seslendirmediğim bir soruyu da ekliyor çalışmaya. Anlatısını kronolojik olarak kuruyor B.D., *"oradan buraya gelelim"* diyor. Bulgaristan'da 1984 öncesini *"refah"* ile özdeşleştiriyor. Sonrası için ise *"Yeniden Doğuş Süreci"* diyor. İsim değişikliğine direnmiyor, daha farklı bir strateji izlediğini belirterek *"isim seçeceğim dedim"*, diyor. Genelde herkes muhtarlıklarda bulunan görevlilerin isim seçmesine izin verirken B.D. *"madem Bulgar olacağız, o benim karşıma çıkacak ben biliyorum"* diyor ve isim seçiyor. Okulda tarih hocası ile yaşadığı tartışmalardan sonra emniyete davet ediliyor B.D. Emniyette fiziksel şiddete maruz kalıyor. O günden sonrası için *"iki gün deride sarılı yattım ve takip edilmeye başlandım"*, diyor. Korkunun *"dayak yedikten sonra azaldığını"* söylüyor B.D.. Yaşanan tüm olayların *"beklenmedik"* olduğunu ve tepkinin nasıl olması gerektiğini bilemediklerini paylaşıyor. Liseden sonra askere gidiyor. Askerliği bittiğinde ise toplumsal hareketlenmelerin tam olarak neye işaret ettiği belli değil. Yürüyüşler, protestolar, haber ajansları, Jelyo Jelev'in dernek kuruşu. Belene toplama kampında kalan kişilerin önderliğinde bir ayaklanmaya doğru gidildiğini anlatıyor. Razgrad şehrinde yürüyüş 1 Mayıs 1989 yılında oluyor. B.D. bu yürüyüşe katılamıyor. Köyden çıkmak isteyen herkes, işe gidenler dahil, evlerine geri gönderiliyor. B.D. o yürüyüşe katılamamış olsa da devamında kendini yürüyüş esnasında yakalanan iki kardeş için B.D.'nin köyünden başlayan bir yürüyüşün içinde buluyor. Halkın bu yürüyüşü kendiliğinden yaptığını ama arada ajanların olduğunu görüyor. Yürüyüş sonrasında köyde askeri hal ilan ediliyor. B.D. köyden kişiler yürüyüş ve iki mahalle arasına dikilen Türk bayrağı ile ilgili sorguya alınıyorlar. B.D.'nin o listede olduğunu öğreniyor ailesi. Aynı dönemde ise Türkiye'ye göç etmek için dilekçeler veriliyor. B.D. ilk dilekçe verenlerden. Göç etmesi aksaklıklara uğruyor, çünkü aşık olduğu kadınla evlenme planları yaptıklarını, nitekim çocukluğundan beri *"ben Türkiye'de evlenirim"* iddiasının gerçekleştiğini anlatıyor. Herkes göç etme izninin çıkmasını beklerken B.D.'nin ailesi kız istemeye gidiyor. *"Ne desinler ki, kısmet, aynı yere gidersek olur dediler"*. B.D.'nin kaç tane tren biletinin yandığını, kaç

kişiye kaç defa bilet aldığını dinleyince kalabalık geldiklerini anlıyorum. Birlikte geliyorlar ilk önce Çerkezköy'e sonra Ankara'ya. İlk göçmen düğününü imece usulü ve ses getiren bir şekilde yapıyorlar. *"Kaymakamlıktan bana takım aldılar en büyük hatam orda, düğün yapıyoruz ama paramız yok aslında gelinliği alsaydık keşke, birinden aldık gelindiği ödünç. Aslında gelinlik alınsaydı orda hanıma biraz ayıp ettik"*, diyor. Ankara'da kalıyor B.D. geri dönenler arasında eşinin ve kendisinin anne ve babaları da var. Geri dönmeyi şöyle açıklıyor: *"gelirken herkes gidiyor diye geliniyordu geri dönerken akrabalar dönüyor diye"*.

Bugünden geçmişe baktığında B.D. yaşadıklarına dair nefretin *"hem var hem yok"* olduğunu ifade ediyor. *"Halka karşı hiç yok ama komünist partiye çok var"*. Diyor ki, *"o oda unutulmaz yani. O dayak. Hiç bir şey unutulmaz. Yıkılıp başka bir şey yapılsa yine bilirim, unutmam"*. Hatırlamaya dair unutma üzerinden konuşuyor B.D.:

> *İnsan o olaylarla ilgilenmez, bağlantısı yoktur, çok doğal karşılar. Suçluluk veya hatayı ona karşı yapılan bir şey olarak karşılamadığında, ya da normal algıladığında unutmaya başlar. Bir şey normal geliyorsa unutur insan.*

Fotoğraf 3: B.D.'nin ofisi

Ofisinde (Fotoğraf 3) Türk bayrağı, Türki devletler haritası, 1989 Bulgaristan göçünden bir karenin poster hali, Bulgaristan'daki *Hak ve Özgürlükler Harekatı (Dvijenie za Prava i Svobodi)* partisine dair bir broşür, Atatürk posteri var. Tüm bunların unutmamak ile ilgisinin olup olmadığını sorduğumda ofisine gelen arkadaşlarının onun neler yaşadığını bilmesini istediğini belirtiyor. 1984-1989 süreci ve göç B.D. için

hatırlanması ve hatırlatılması gereken bir durum. Ofisindeki nesnelerin onun dünyasındaki çağrışımına dair paylaşımda bulunuyor: *"Ben göçü yaşamışım. Bayrak: değerlerim. Atatürk: severim sayarım. Harita: köklerimi de unutmam. Dışarıya bir mesaj"*.

S.Sel.'nin Hikayesi

S.Sel. 1957 Kırcaali doğumlu. Kırcaali'den Edirne'ye, oradan Ankara'ya geliyor. 1989 yılında sınır kapıları kapandığı için vize ile gelip üç yıl sonra Türk vatandaşlığına geçebiliyor. Mesleği olan öğretmenliği de Türkiye'ye geldiği tarihten 3 yıl sonra yapabiliyor. İlk olarak Türkiye'nin doğusunda bir kasabada görev yapıyor son 18 yıldır da Ankara Pursaklar'da.

Devletlerin 100 yıl ileriyi görmelerinin gerekliliği S.Sel.'nin anlatısında temel bir nokta. *"Bağımsız bir bölge olurduk belki"*, diyor ve Kosova örneğini veriyor. *"Balkanlar'ı boşaltmayacaktı Türkiye. Almanya çok sonra aldı Kazakistan'dakileri"* diyor. 1984-1989 olaylarında Bulgaristan'ın *"önünü gördüğü barizdi"* diyor. Bulgar nüfüsunun azalması, Türklerin artması ve Pomaklarla din kardeşliği gibi konuların baskıların yaşanmasındaki etkisini irdeliyor. *"20-30 yıl sonra daha fazla oluyordu Türkler, gönderilmeliydi onların politikasına göre"*. Planların ve tahminlerin boşa çıktığı nokta*"bu kadar çok kişinin gitmesi"*dir diyor. 1951, 1978 göçlerini, devam eden ve kısmen hep devam etmesi düşünülen bir göçe örnek olarak veriyor. Eskiden bu yana "*Bulgar temizliyodu devletini biz anlamadık Türkiye olarak"*. "*Halk"* diyor, *"Halkı düşünüyorum. O Türk halkı o aydınları aldık buraya geldik ama halk sonradan ne zorluklar çekti ben biliyorum, çünkü annem babam orda benim"*.

> *Baskı gizliydi herkes bunu hissedemezdi çünkü aydın kesime baskı vardı. Aydın kesim susturuldu bazıları da ilerisi için kimisi Bulgarla evlendi, nasıl desem bazılarını da devlet kullandı. İstedikleri üniversiteye gönderdi, bunlar hep asimilasyon politikasıydı. Bazının önünü açıyordu bazılarına da güvenli o komunist partiye üye alıyordu onu. Uymayanları da sindiriyordu. Mesela ben ücrai, Bulgarların gitmediği köylerde öğretmenlik yapabildim.*

İsim değiştirme sürecinde evli olduğunu, bir oğlunun olduğunu ve eşi ile birlikte bir köyde öğretmenlik yaptıklarını anlatıyor. Kendi köyünde isim değiştirmenin çalıştığı köyden bir ay önce gerçekleştiğini anlatıyor. Çalıştığı köye ise polis bir ay sonra geliyor

ve okulu basıyor. Kırcaali bölgesinde isimlerin değiştiği son köy burası. İstifa etmiyor. Devletin amacının istifa edenlerin yerine Türk köylerine Bulgar öğretmenler getirmek olduğunu düşünüyor. Tam da bu nedenden dolayı kaldıklarını anlatıyor, "*kaldık, kalmasak Bulgar öğretmen napçaktı o çocuklara hem halka eziyet, hem çocukları yani dilini unuttururdu"* diyor. Oğlunu sünnet ettirdiği için hapis cezası alıyor S.Sel., devamında bu ceza para cezasına dönüştürülüyor.

Kırcaali bölgesinde isimlerin değiştiği son köyden Kırcaali'ye, Deliorman bölgesine dair sohbet ederken S.Sel. Razgrad bölgesi ile bir karşılaştırma yapıyor, *"Razgrad, Burgas, sizin o bölgeler 40 sene önce bizden ayrılmışlar Osmanlıdan. 40 sene az bir zaman değil yani".*

Yola çıktıklarında geri dönmek zorunda kalıyorlar. *"Sınır kapanmıştı"* diyor ve vize ile Türkiye'ye geldiklerini ekliyor. "Arada" kalmaya dair çarpıcı bir durum yaşıyorlar. Göç edebilmek için kredi ile aldıkları evi sattırıyorlar. Fakat sınır kapandığı için satılan eve geri dönüyorlar ama ev o artık onların değil... *"Tam da o sırada evimi almışım, borçlanmışım, arabamı almışım. Ve bir de daha hiç koltuklarımı dolaplarımı açmadan devlet geldi dedi ki satmazsan giremezsin, evi sattırdı bana düşünebiliyor musunuz". "Ev için kalınır mı?"* diyerek çıktıkları yoldan geri döndüklerinde evsiz kalıp köye anne ve babalarının yanına yerleşiyorlar. Kısa bir süre sonra da Türkiye'ye geliyorlar fakat onların hikayesinde hemen alınan bir vatandaşlık, hemen bulunan bir iş yok. Bu durumun 3-4 yıl sonra çözüme ulaştığını ve o dönemden bu yana eşiyle birlikte öğretmenlik yaptıklarını anlatıyor. Üzgün olduğunu belirttiği nokta ise *"orada kalanlar"* ve *"1989 sonrası gelenler".* Sınırların kapanmasının ardından gelenler daha önce gelmiş olanların akrabaları fakat hukuksal olarak farklı zeminlere oturtulmuş durumdalar. "*Hükümet değişebilir devletlerin politikası değişmemesi gerekiyor"*, diyerek 1989 sonrası yaşanan değişimlerin geç gelenleri ve orada kalmış olanları etkilememesi gerektiğini savunuyor. Kalanlardan, geri dönenlerden, Bulgaristan'daki ekonomik sıkıntılardan, yaşlanan ebeveynlerden, kopan ilişkilerden, Avrupa'ya doğru iş göçünden, siyasetteki milliyetçiliğin nedenlerinden kısa kısa bahsediyor S.Sel..

Bugün geçmişi konuşurken *"şimdi yargılayabiliyorsun o zamanki düşüncenle şu anki düşüncen aynı değil ki o anda yaşarken yaşıyorsun nasıl bir tepki vericeni bilmiyosun herkes farklı bir tepki verebilir"*, diyor. S.Sel. sohbeti bitirmek istiyor.

> *Fazla da hatırlamamalı baş ağrısı bu konular. Yani hatırlamak istemiyorum, dillendirmek istemiyorum çünkü herkes herşeyi biliyor ama hiç kimse bir devlet olarak, tam yolunu bulamıyor. Biz onu anacaz biz onu yaşamışız zaten o travmalar daha etkisini bizde bitirmedi ya bakmayın böyle durumumuza ama o travma çok büyük bir travmaydı çünkü 30 yaşındaydık.*

3.1.1.2. Hikayenin Diğer Ucu: Kırcaali, Bulgaristan

Y.S. ve A.S. Kardeşlerin Hikayesi

Y.S. ve A.S. kardeşler Kırcaali'nin Kran [Kral Dere] köyünde yaşıyorlar. Y.S. küçük kardeş, *"tütüncüyüz, köylü, geçimimiz tütünle"* diyor. Hemen ardından *"20 Mart 1983'te olaylar oldu, hatta 1982'de köyümüzü yaraladıla"*, diyor. 1984 yılı öncesi her iki kardeş için de hayat çalışmak demek. Nöbetleşe anlatıyorlar başlarına geleni. Söze Y.S. başlıyor, "*20 Martta oldu bizim olay..."*. Her ikisi de her kelimeyi özenle düşünüp, tartarak ve tane tane dillendiriyor. Köyde isimler değişiyor. Polis birbirine yakın oturan bu ailenin amcalarının gelinini almak istiyor. Amcaları izin vermiyor. Tartışmalar kavgaya dönüşüyor. Y.S. "*beni çıkarken daha vurdular. 24 yaşındaydım evliydim, 3 oğlum vardı"* diyor. Ağabeyi A.S. o dönemde 35 yaşında,*"7-8 kurşun geçiyor, böbrek parçalandı, mide öyle"* diye ekliyor. Vurulduktan sonra yardım edenin olmamasına şaşırmıyorlar A.S. *"Herkes korktu, bize yardımcı olan amcamın oğlu ve kendi oğlum 8. sınıftaydı"* diyor. *"Evraklarda, suçlamalarda biz sopayla, kayayla vurumuşuk diye yazıyor yok öyle bir şey. Biz isteseydik öldürebilirdik ama bizim öyle bir şeyimiz yoktu ki. Biz sadece kendimizi savunmak, ismimizi değiştirmemek istedik ama onlar bizi pata küte dövdüler de vurdular da"*, diye anlatıyor Y.S.. A.S. evin bahçesine ilk çıkan ve ilk vurulan. Ardından Y.S. sesi duyup çıktığında onu da vuruyorlar. A.S. süreci kısaca anlatıyor.

> *Burada muhtar var kanunla yapın bu işi dedim. Yapmayacaksanız gitmeyeceğiz muhtarlığa dedim. Yürü dedi sen de gideceksin Şumarov diye bir polis vardı tutmuşlar yengemi saçlarından sürüklüyor. Yok dedim ne ben gidecem ne yengem o Şumarov bana iki şamar çaktı ben ona yapışacak oldum, ona yapışıkken polis beni..., kurşun arkamdan kurşun kesti, vurdu.*

A.S. kaldığı yerden devam ediyor,

> *Neyse düştüm yere, düştüm ama kendime gelir gibi oldum bana geldi bir polis bir tane ta [daha] attı, bu arada ayağımı kırdı. Göbekten de girdi bir kurşun. Susturmak için değil, direndiğimden değil doğrudan üstüme geldiler öldürmek için o anda bende oldu 5 kurşun. Kolumda da var. Urbalarıma [kıyafetime] baktığında reşetka[süzgeç]gibi. Benim çocuk geleri, benim aklım başıma gelecek gibi oldu olmadı dedim amca oğluna bana artık su verin kayrı helallik alalım.*

Hastanede kendilerine çok iyi davranıldığını ifade ediyorlar. *"Bu konuda hak yiyemeyiz"* diyor A.S..*"Hürmet vardı bize gerçekten"* diyor Y.S.. Kendilerinin yanısıra aileleri de şiddete maruz kalıyor, "*anam istemeri çıkma anamı ateri merdivenden kolu kırıleri onun da. Benim çocuğum gelip bana su vermek istediğinde su verdirmiyor silahla onun da kafasına vuruyor".*

Dört ay yataktan kalkmıyor A.S., Y.S. ise 72 gün sonra tutuklanıp hapishaneye götürülüyor. Y.S. bedenindeki kurşun izlerinin yerlerini tarif ediyor.

İlk kaldığı hapishaneden 72 gün sonra yer değişimi oluyor Y.S. için. Ağabeyini ilk defa o zaman görüyor. *"Baktım a geliyor gardiyan tutmuş onu baktım bacak yerde, tedavi oluk değil".* A.S.'yi dört ay sonra alıyorlar hastaneden, hastane elbisesiyle. Hapis günlerini anlatıyor A.S., hastalandığını, iyileşmeden hastaneden alınmasına rağmen kimsenin acımadığını. Gördüğü psikolojik ve fiziksel şiddeti dillendiriyor. A.S.'yi sakinleştiren kardeşi oluyor *"a be şimdi orda acımıyler orası devletin öyle bir yeri".* Hapishanede yalnız olmayışları ayakta kalma gücü veriyor. Dışarıdan çok nadir haber alabiliyorlar. Sıkı yönetim zamanı, görüş yok. *"Bizim hanım mesela, onca yıllar sürüdü, çocuklar"* dediği anda Y.S. şunu da ifade ediyor: *"en büyük kötülük çocuklarımıza yapıldı".* A.S. ise *"gözlerimiz yaşlı, gözlerimizin yaşına bakma o çocuklar kaldı evde onları okutamadık, onlara babalık yapamadık gözlerimizin yaşı onuştan [bundan dolayı]"* diyor. Kendi yaşadıkları olayların çocuklarına yansımasını dert ediyorlar. Y.S. diyor ki, *"toplum iyi de olsa çocuğunu everecek olsan bu mapusta yattı diyorlar. Ama kısmetleri varmış gene".*

Aileleri göç etmek zorunda bırakılıyor Y.S. ve A.S.'nin. Yedi ay kalıyor aileleri Türkiye'de, sonra geri dönüyorlar. Y.S., A.S. kardeşler, aileleri ve bir kaç köy açlık grevine başlıyor. Grevin ses getirmesi ile özgürlüklerine kavuşuyorlar.

Göç ve sonrası için ilk olarak bugün dava açamama nedenlerini sıralıyorlar. Yıllar sonra yaşananları anlatırken sanki üzerinden hiç zaman geçmemiş çözülmeyen, durmadan başa saran bir döngüden bahsediyorlar. *"Biz vurulduk, kan kaybettik bunlar parayla ödenecek bir şey değil. Kendi siyasetçilerimize gelip anlatıyoruz ama çözüm yok. Biz neye yattık o hapisi. Kaç yıl oldu bir tane suçlu yok".* A.S.'nin sözüne Y.S. devam ediyor:

> *Kötü. Yarın öbürgün benim torun gelecek bir evrak çıkarttıracak bakacak a senin dedenin adı Bulgarmış ba. Bizim bir evrağımıza ne kaymakam ne millet vekili ne bir bakan, bakanlarımız vardı zamanında yok kimse bizim davamıza bakmadı. Belediye başkanı yanına varıyorsun imza gerekli ben siyasi mahkumdum dava açmak istiyorum ama imza vermiyorlar. Sofya'ya vardım sizin dedi adamın biri 25 tane millet vekiliniz var. Bu kanun alınırken nerdeymiş onlar bu yasa alınırken bilmezler miymiş onlar sokaklarda tanklarla insanların öldürüldüğünü dedi. Ben o zaman kazanamayacağımızı, suçlu bulamayacağımızı iyice anladım. Bunu diyen Bulgar adama ne diyecen doğru. Hakkımız, halkımız çiğnenik. Halka seçim zamanı geliyor peki ben onu neden seçip oraya gönderiyorum. Ama napsın halk başka çağre yok, bak biz konuşuruz ama oyumuz yine onlaradır*[20]*. Birlik olmak lazım yine de.*

Çözümsüz bir süreç "Yeniden Doğuş". Susturulan ve unutmaya davet edilen ama aynı zamanda da taze tutulmaya çabalanan bir dönem. A.S.'nin kendini ifade ediş biçimi sitem ve ses duyurmanın *"normal"* yollarla olmayacağı doğrultusunda:

> *Biz geçmişi sık sık hatırlıyoruz, evde hanımla gün geçmez konuşmadan. Benim kimseyle barıştığım yok. Beni vuran adamı asla affedemem. Bizi vuran adam şimdi ceza keseri insanlara savcı oldu. Benim kapıma gelen adamdan nefret ederim ama diğer halkın Bulgar halkının suçu yok. Bügün bu saatte devam ederi komünizma, madem bizi vuran böyle yerlere geldi.*

"Sesimizi kısmadık" diyor Y.S. ve dava açmak için bilgi aldığı avukatın ona verdiği cevap, bugün herhangi bir çözümün mümkün olmadığını gösteriyor onlara:

> *Yeniden dava açmak istedim avukat bir gördü evraklardaki adamların isimlerini "o aç kurt balkanda kalmış gibi bunlar. Hiç uğraşmayalım senin boşuna bir kuruşunu harcamak istemem. Vijdanıma ağır gelir istemiyorum. Çok çekmişsiniz mücadele edemezsiniz" dedi. "Harcamayın paracığınızı". Paramız yok zaten. Zengin olmak lazım kazanmak için.*

---

[20] Onlara: *DPS (Dvijenie za Prava i Svobodi)*; *HÖH (Hak ve Özgürlükler Harekatı)*. Parti etnik bir parti olmadığını ifade eder, değildir, Bulgaristan'da etnik parti kurulması Anayasa ile yasaklanmıştır. Fakat genel itibariyle Türkler oy kullanma pratiklerinde bu partiye yer verirler.

Kırgınlıkları seslerinden, yüzlerinden anlaşıldığı gibi tarihe dair söyledikleri kaygı ile ilgili. *"Yarın öbürgün birşey yokmuş gibi bunları yok edecekler. Tarihe yazılmıyr yanlış yazılıyri. Biz sınırda vurulmadık, evimizin önünde vurulduk ama evraklarda öyle yazmıyr". "İşkence"* dedikleri süreci yaşatanların sadece kendi belleklerinde değil hukuksal ve tarihsel olarak da kayda geçmesini istiyorlar.

Göç zamanı hapishanede oldukları için gidemiyorlar *"anavatanımız"* dedikleri Türkiye'ye. "*İyi ki Türkiye Cumhuriyeti var. Burda kimse ileri çıkamıycak. Konuşamaycak bile yoksa"* diyor Y.S. devamında ise belleğiyle Osmanlı tarihine bağlanıyor. *"Esasında buralıyız biz ama anavatan Türkiye. Bizim buralarda koşup giden şehitlerimiz var Çanakkale'de, niye gitmiş bir parça korunsun diye. Bizim, Osmanlının toprakları burası".* Türkiye'ye göç edememe ve göç edip geri dönen eşlerinin gerekçesini açıklarken gezmeye gittiğini, bir oğlunun İzmir'de yaşadığını paylaşıyor Y.S. *"Zamanında vize alabilseydim giderdim, ailelerimiz dönmek zorundaydı, çocuklar küçük. Sabahı, öğleni, akşamı var. Biz yokuz o kadınlar nasıl baksın onca çocuğa Türkiye'de"* diyor.

Günümüzde Bulgaristan'da olmaya dair konuşan Y.S. ve A.S. ekonomiden, yakında geçmiş olan hükümet seçimlerinden, milliyetçilikten konu açıyorlar. A.S. ekonomik koşulları değerlendirirken göç edenlerle arada bir farkın olduğunu söylüyor. "*Ekonomisi batık da batık 10 kişi, 1000 kilo tütün bütün yaz. Kilosu 5 Leva. E nerde adalet, gene Türkiye'ye göçen iyi. Başka yerde iş yok. Gel bak Rodoplar'a bak bakalım nasıl yaşıyor insanlar".*

Geçmiş *"gurur"* duyulası onlar için. Yıllar ve sistemler içerisinde değişen insan ve koşullardan farklı olarak *"biz aynıyız"* diyorlar. Hikayelerini her zaman paylaşmak için hazır olan A.S. ve Y.S. kardeşler *"ses"* olmak, duyulmak ve kendi tarihlerini tarihin içerisine suçlandıkları ile değil yaşadıkları ile bırakmak istiyorlar.

S.H.'nin Hikayesi

S.H. 1945 Mestanlı [Momçilgrad] doğumlu. Burada yaşamayı tercih etmiş. Baba mesleğini sürdürüyor, saatçi. Zorla gönderildiği Avurupa'ya ulaştığında oradan

Türkiye'ye Özal'ın gönderdiği özel uçakla geliyor. Geri dönüş nedenini şu sözlerle açıklıyor:

> *Ben dedim gidicem bizim topraklarımızı korumaya dedim. O topraklar dedim bizim, benim dedelerimin toprakları gerçekten de öyle bu topraklar benim dedelerimin toprağı. Nerden nereye Türkiye'deki toprak benim. Benim toprağım Mestanlı kasabası. Bulgaristan'daki topraklar bizim, bizim dedelerimizin toprakları o kadar basit. Benim için memleketim vatanım burası çok mesuttum geri döndüğüm için anavatan belki Türkiye diyorlar ama benim için burası. Sevmiş olduğum bütün memleketlerden Momçilgrad kasabası, bir de Bulgaristan'la benim işim yok benim için hayatım herşeyim bu kasaba çünkü benim dedelerim burda ölmüşler, bu topraklarda yaşamışlar, savaşmışlar.*

Göç etmeden önceki hayatı için "*çok güzeldi, işsizlik yoktu, herkes işine varıp gelirdi, insanlar memnundular. İşsizlik yoktu, demokrasi de yoktu, işsizlik yoktu, baskı vardı"* diyor. Sırasıyla 26 Aralık 1984 tarihinde yaşananları, göz altına alınışını, karakolda geçirdiği geceyi ve Belene'ye götürülüşünü anlatıyor. İki yıl Belene'de bir yıl da sürgünde kalıyor. S.H.'ye sorgu esnasında teşkilatı, teşkilatta kimlerin olduğunu soruyorlar o ise bu soruların cevabını bilmiyor. S.H. diğer 3 arkadaşı ile birlikte Mestanlı'dan ilk tutuklananlar. Camları olmayan bir arabanın içinde yolculuk yapıyorlar.*"Bazı bazı duruyor. Silah sesleri duyuyorsun bazı bazı bilmiyorsun insan mı öldürüyorlar"*. S.H.'nin yaşadıklarını anlattığı gün Aralık ayının soğuğunu yenmiş bir gün. Ve diyor ki *"o zaman aralık, hava soğuktu bizim burda da zaten. Bir de vardık Belene'ye*[21] *yarım metre kadar bir kar vardı yerde, soğuk bir hava, anlayamadım nereye düştüm yani, köpekler, teller bir taraftan. Концлагер. Nasıl diyorlar Türkçe kamp. Toplama Kampı"*. Belene'yi anlatmaya koyulmadan önce S.H. tutuklandığında kırılan bacağının ameliyat edildiğini ve o şekilde Belene'ye gittiğini ekliyor.

Cinayetten suçlu bulunmuş mahkumlarla aynı binada kalıyorlar. S.H.'nin tutuklandığı dönemde henüz siyasi suçlular binası hazır değil. *"Belene Adası 12 km. uzunluğu, 8 km. genişliği adanın. O adada çok hapis var ben hapislerin hepsini bilmiyorum ben bilemem zaten, nerden bilcem kimse bilemez onları ne kadar hapis vardığını. Bizim siyasi hapisi adada ama Sviştov'a yakın kalırdı"* diyor. Kaç kişi olduklarını, kimlerin Belene'de

---

[21] Belene: Bulgaristan'ın Kuzeyinde, Tuna nehrinde hapishanelerin bulunduğu bir ada. Bugün kullanıma kapalı. Komünizm döneminde müebbet almış kişiler için tasarlanmış hapishaneler adası. 1984-1986 yıllarında ise Toplama Kampı görevini de üstleniyor

olduğunu ve neden orada olduklarını bilemeyen S.H. sorguların sık yaşandığını ama bir gün son sorgusunda ona yapılan iğnenin ne olduğunu bugün de bilmiyor.

> *İğneyi yaptıktan sonra bir korku girdi içime bir bambaşka, tuhaf hissediyorum ne olduğunu bilmiyorum uyandığım zaman, uyandığım zaman doktor yalnız yüzümü seviyor böyle kalk dedi çok iyi geçti dedi. Ne iyi geçti dedim ben, onlar sormuşlar bana bomba sormuşlar, benim öyle ne bombala işim var ne teşkilatla işim var. Ben yani kendi suçumu kendim bilmiyorum yani. Suçum Türk olmak, başka bir şey değil.*

Derken Gorbaçov Rusya lideri oluyor. O güne kadar 300gr. ekmek veriliyor tutuklulara. S.H. Gorbaçov'un yönetime gelmesi ile ekmeğin 600 gr. olduğunu, sıcak yemek sularının kendilerine verdiklerini, işe gittiklerini anlatıyor.

S.H. Belene'ye dair en kötü olanın açlık, soğuk, sorgu, fiziksel acı olmadığını söylüyor. Psikolojik şiddetin çok daha tehlikeli olduğunu ve belirsizliğin kötülüğünü paylaşıyor:

> *Belede'ki en büyük ceza psikolojik, senin kafanı bozuyor, nasıl bozuyor seni sorguya çekiyor, olmayacak şeyler soruyor, seni yalnız bir odaya kapıyor suçunu söylemiyor. Gel sorguya git sorguya. Sana olmayacak şey yazdırıyor kafanı bozman için. Siz Bulgarsınız, siz Türk değilsiniz, sizin kökeniniz Bulgar. Siz işte böyle insanın kanını kabartacak şeyler söylüyor. Bana Bulgarsın diyince benim gücüme gidiyor nerden nereye kalkıp da bana Bulgar diyecek. Benim sülalem gelmiş Gümürcine'den. Ben kendimi Türk hissediyorum belki cinste varmış şey beni ilgilendirmez ben kendimi Türk hisseddiyorum ve Türkiye'yi seviyorum bu kadar basit, onlan gurur duyuyorum Türküm diye. Bu en kötü bir şey belirsizlik insan bilmiyor neden girmiş ve ne kadar yatacaksın nasıl diyorlar Bulgarca: Неизвестността е най-опасното [Belirsizlik en tehlikelisi] bilmiyorsun yani. Ne kadar yatçasın, bilmiyorsun, ne vakit çıkçasın belirsizlik seni batırıyor 5 sene deseler 5 sene bekleyeceksin. Öldürcekler deseler hadi öleceksin ama bu bir şeye benzemiyor, bekliyorsun gidiyorsun geliyorsun köpeklerlen avtomatlarla getiriyolar götürüyolar.*

Belene adasından son ayrılanlardan S.H. Sürgüne gönderiliyor bir yıl. Ailesi, iki çocuğu var. İki ay kimse nerede olduğunu, hayatta olup olmadığını bilmiyor. Annesi kör oluyor bu süreçte,*"ağlamaktan kör oldu"* diyor S.H. 1986 yılında Belene'den çıkıp 1987'de sürgün olduğu köyden ayrılıp Mestanlı'ya geldiğinde iş bulamıyor, kendi mesleğini icra edemiyor. Devam eden baskılardan, yasaklardan ve bunların onun hayatında yarattığı tahribattan söz ediyor. Korku eşiği aşıldığında devletin gönderme yanlısı olduğunu paylaşıyor. Viyana'ya gönderiliyor, oradan Türkiye'ye geliyor. Türkiye'yi sevdiğini onlarca kez dile getiriyor S.H. *"Benim 3 sene hapis geçmişim var ben bir damla göz yaşı dökmedim. Türkiye'de gözlerim 5 kere yaşarırdı yani ben nereye geldim diye"*

diyor. Geri dönüyor S.H. ve *"hiçbir zaman pişman olmadım, olmayacağım. Geldim annem babam kalmışlar yapayalnız. Annemi ameliyat ettirdim, gözleri açıldı"* diyor. Sohbetimizin bu noktasında ulus-devlet sınırlarını sarsma gücüne sahip bir noktaya değiniyor: *"Türk olmak için illa ki Türkiye'de yaşamak zorunda değilim".*

"Başka ne demeli" diyor S.H. "*Unuttuğunuz bir şey var mı sizce ya da unutmak istediğiniz?"* diyorum bunun üzerine. Belki de unutmak için en çok çaba harcandığı olayı paylaşıyor:

> *Siliniyor anılar, mağlesef, herşeyi hafife alıyorum ama yalnız ben bunu anlatmaya unuttum. Burdan alınca bizi Kırcaalı'ya götürdüler arabadan indirdiler çırılçıplak, çırılçıplak bir don yok sırtında, soydular, resim yapıyorlar seni, hanım değil yalnız erkekleri, ordaki kadınlar emniyette çalışan yemekhanede kadınlar bize bakıyorlar, arkasını dönüyorlar, böyle rezillik unutulur mu hiç. Çırılçıplak bu unutulur mu hiç, ilk giden ve son gelen olarak böyleydik. Orasını açan ben 4 kişi girdik, Fahri sağa ama diğerlerini bilmiyorum sonra öyle yapmamışlar ama bize yaptılar. Çırılçıplak yaptılar. Ayıp değil mi, unutulur mu hiç unutulmaz. Benim içimde o kadar büyük kin var onlara karşı hiçbir zaman affetmiycem, benim yaşadığım hele bu rezilliği hiçbir zaman affetmiycem.*

S.H.'nin en çok unutmak isteyip de bir türlü unutamadığı çıplaklık ve mahremiyetle ilgili. Görüşmenin sonunda duygularına hakim olamadığı için üzülüyor ve ekliyor *"mesele oraya gelince dayanamıyorum. O da geçecek sakinleşeceğim ama işte. Yaşadık"* diyor.

M.S.'nin Hikayesi

M.S. Mestanlı'da yaşıyor aynı zamanda Türkiye vatandaşı olduğunu belirtiyor. Yaşadıklarına dair ne kadar belgesi varsa onları da gösteriyor. 1933 doğumlu, emekli ve Türkiye Cumhuriyeti devleti tarafından gazi ilan edilmiş.

Kendi hikayesini paylaşmaya geçmeden önce K.Ş. adında bir kadının yaşadıklarını anlatmak istiyor. K.Ş. Kırcaali doğumlu ve 1978 yılında ailesi ile birlikte Türkiye'ye göç ediyor. 1984 yılında Bulgaristan'a turist olarak gelen K.Ş. Türkiye vatandaşı. M.S. bu kadının "Yeniden Doğuş Süreci"nde Kırcaali'de şahit olduğu isim değişimi için kullandığı cümleyi aktarıyor: *"Hiç demiş eşekten katır olur mu, katırdan beygir olur mu? Olur iş değil".* K.Ş.'nin bu cümlesini öğrenen devlet güçleri, kadını 1984 yılında tutukluyor. 72 gün göz altında kalıyor K.Ş. ve *"bu süreçte beline kadar suda tutmuşlar*

*ne kadar dayanırsa, bayılınca çıkarıp sonra yine, 72 gün. Bunu burda Kırcaalı'da emniyet müdürlüğünde yapmışlar. Üç ay zarfında mahkemesi çıkmış"*diyor M.S. Bu kadın 12 yıla mahkum ediliyor. Kadının bu yıllar içerisinde direnişini şöyle anlatıyor M.S. : *"12 sene vermişler fakat o napmış, yaz günleri işe çıkmış 845 günü de iş günü yapmış 12 seneden bunu tamamen 8 senede salmışlar. 8 sene dolu dolu cezaevinde işkence görenlerden biri"*. Sekizinci yılın sonunda *"direk bunu serbest kapıya kadar götürmüşler Türk devletine teslim etmişler"*. K.Ş.'nin yaşadıklarını paylaştıktan sonra M.S. kendine dair olanı anlatmaya koyuluyor.

İki yıl Belene'de ve üç buçuk yıl sürgün'de kalıyor M.S.. O tüm bunları yaşarken yakın akrabalarından altı kişiyi kaybediyor. *"Sürgünden çıktıktan sonra beş buçuk sene sonra bunların mezarlarını ben görebildim"* diyor. Avusturya'ya gönderiliyor M.S. ve ailesi fakat onlar Belgrad'a ulaştıklarında Türk konsolosluğuna sığınıyorlar. Devamında ise uçağın gelip onları aldığını, 1989 yılında İstanbul'a geldiklerini anlatıyor. İstanbul'a geldiklerinde gazeteciler karşılıyor M.S. ve ailesini. Yanında getirmiş olduğu evrakların arasında gazete küpürü, 2 Haziran 1989 Cuma gününe ait bir gazete küpürü.

M.S. 10 Ocak 1985 tarihinde emniyete çağırılıyor 26 Aralıktaki yürüyüşte olduğu için ifadesine başvuruyorlar, orada olduğunu inkar etmiyor. Tutuklanıyor. Üç akşam emniyette kalıyor ve *"öldü diye attılar beni. Üçüncü günde canlandım Yarabbim Allahım ben eğer mezarda olsam ışık olmaz. Bir de baktım şavık [aydınlık] anladım ki emniyet müdürlüğündeyim"*, diyor. Tarih 14 Ocak 1984 yılı sabahı

> *Sabah sekizde kıra [dışarı] çıkardılar, emniyet müdürlüğünün önünde anadan doğma soydular 14 kişi. O akşam arestteydik [göz altındaydık] orda ne akşam yeme verdiler ne su verdiler. Halka karşı anadan doğma soydular. Halka karşı, parka karşı, emniyet müdürlüğünün önünde anadan doğma soydular 14 kişiyi.*

Bu olayı yaşadıktan sonra Belene'ye götürülmek üzere arabanın geldiğini söylüyor. Belene'ye ulaştıkları saati hatırlıyor M.S., saat 19.00'da buz tutmuş Tuna nehrini görüyorlar:

> *Sıfırın altında -40 derece soğuk var ve Belene adasına geçmeye imkan yok. Bizi emniyet müdürlüğünün kömürlüğünde hiçbir örtü, hiçbir yemek, su dahi vermeden 14 kişi bizi orda tuttular. 15 Ocakta Tuna'nın buzunu kırdılar öyle geçirdiler bizi.*

Belene adasına geçtikten sonrası için ise "*açlık, soğuk ve sabahları içine ilaç koydukları bir çay vardı, ne ilacı bilmem"* diyor. Her an ölüm korkusu ve psikolojik işkencenin olduğu Belene M.S.'nin bir çok arkadaşı için *"aklını bozdu"*ğu yer oluyor. Orada *"her türlü şeyler geliyor insanın aklına"* diyor. Adadan bir çıkışın olmamasına değiniyor ve *"Belene'de domuzlara yedirilen arkadaşlarımız var ama biz onların birçoğunun adlarını bilmeriz. Kabul etmedikleri için bunları öldürüp kıyıp yedirdiler, adlarını bilmerim"* diyor.

Belene'de iki yıl kaldıktan sonra *"Bulgar ismini kabul edenler eve döndü ben kabul etmedim ve Zlatiev köyüne sürgüne gönderildim üç buçuk sene"*, diye anlatıyor. Üç kişi gidiyorlar aynı yere. Farklı ev ve sokaklara yerleştiriliyorlar, birbirileri ile görüşmeleri yasak. Köyün sakinlerine *"Bulgaristan'da hökümeti devirme istemişler"* denildiğini söylüyor. M.S. böyle bir isteklerinin olmadığının altını çiziyor ve diyor ki *"Osmanlı İmparatorluğu'nun torunlarıyız niçin bizim adlarımızı değiştirdiniz diye kalkıştık biz"* diyor.

Çocukları Türkiye'de yaşıyor M.S.'nin. Kendi geri dönüşü için*"Bulgaristan'da yaşayan Türklere destek olmak için döndüm"* diyor. Bulgaristan'a geri döndüğünde hissettiklerine, değişmiş ve bir o kadar da değişmemiş olanlara dair muhabbet ediyoruz. Çok büyük bir gerginliğin olduğundan söz ediyor. *"Halk devamlı Türkiye'ye gitmek isterdi, bazı gitmiş fakat oğlunu uşağını götürememiş, annesini, dedesini götürememiş. Biz de yardımcı olduk"*. Geri döner dönmez kurdukları dernekten bahsediyor. Dönemin mağdurları için bastırılmışlar (reprressed) derneği kuruluyor Mestanlı'da. Bugün Bulgaristan'da Bulgarlarla eskiden de olduğu gibi *"kardeşçe"* yaşadıklarını söylüyor. "*Bizi hapise gönderen adamların çoğu geberdi gitti, bize işkence yapan adamlar hepsi öldü"*, derken o dönemde halkın suçsuz olduğunu söylüyor.

"Peki unutmak?" Tüm o sakinliğinin içinde gizli heyecanıyla *"değil unutmak rüyalarım bile Belene adasında geçeri, orda gördüğümüz o işkenceleri, sürgünde gördüğümüz halkın bize karşı soğuk durması, biz bir lokantaya girdik mi hiçbir insan kalmeri, biz çok kötü adamlarmışık. Unutulur mu?"*, diyor. Ve kültürel belleğe aktarmak için uğraş verdiklerine dair konuşuyor.

> *Kimse onu unutamaz, herkes çektiği işkenceleri oğluna uşağına anlattırabilir, kahveye gittiği zaman muhabet çıktığında anlattırabilir. Biz birçok zaman kahvelerde olsun hangi köye gitsek bu çektiğimiz işkenceleri anlatıyoruz onun için de burdayız.*

M.S. yaşananların siyasetten ayrı olmadığını ve unuttulmaması için elinden geleni yaptığını yineliyor. Günümüz Bulgaristan Cumhuriyet'inin o dönemde yaşananlara dair tutumunu açıklamak için ise *"suçumuz yoktu, adam suçsuz yattığımızı kabul etti"* diyor.

E.H.'nin Hikayesi

E.H. 1940 Bulgaristan doğumlu. Mestanlı'ya 4 ay önce geri dönmüş. Çocukları İstanbulda. Doktor, emekli olmuş ve Bulgaristan'da nöbetçi doktor olarak görev alıyor. *"Hizmet için geri döndüm"* diyor. Sonra nasıl İstanbul'a gittiğini anlatmaya başlıyor, *"o günlerde yaşananlar için dörtülüğüm*" var diyor:

> *1984 Aralık ayı sona ererken/ Basıldı Türk köyleri erken/ Acı su soğuk su, fayda etmedi/ Halk direndi geri gitmedi.*

E.H. 1984 yılında yaşananların köklerinin gerilerde olduğunu ifade ediyor. Kendisine 1977 yılında hastalarla Türkçe konuşmayı yasaklamak isteyen bir başhekimi varmış. Tepkisi gecikmemiş: *"Ben Hipokrat yemini verdim ben Hitlerin yolundan gitmem dedim"*. E.H. 1989 göçü ve göçe zemin hazırlayan olaylar yaşanmadan önce yakın akraba göçünden yararlanarak Türkiye'ye gelmek için müracat ediyor. O dönemde pratisyen doktor. Uzmanlık sınavına 15 gün kala işten çıkartılıyor. Daha önce ise Todor Jivkov'a göç etmek istediğini bildiren bir mektup gönderiyor. Bu mektup işten çıkartılmadan önce başhekimle arasında geçen diyaloğun zeminini hazırlıyor. Başhekim *"dikkatli ol, kötü olur"* diyor.

İşten çıkartılma evrağında iki seçenek var: Gönüllü ayrılma ya da disiplin suçundan kovulma. İlkini seçmek durumda kalıyor. Yoksa o güne kadar çalıştığı 10 yıldan emekliliği için yararlanamayacak. Yıllar içerisinde birden falza meslek yapıyor. Bahçıvanlık ile başlıyor, sonra Kırcaali'deki, isim değiştirme döneminde göçü desteklemek adına kapatılan, kurşun-çinko fabrikasında çalışıyor. Fabrika kapatıldıktan sonra ise şehirdeki birçok diğer insan gibi başka şehre göç etmek zorunda kalıyor. Derken Gabrovo'da kumaş fabrikasında çalışıyor. İsim değişimi politikası E.H.'yi Gabrovo'daki evinde yakalıyor. Büyük kızı üniversite öğrencisi. "*Kızın adını koymuşlar*

benim soyadım belli oldu" diyor. Emniyete davet ediliyor. Orada ismini neden değiştirmediğini soran polise *"şikayetim yok ki"*, diyor. *"Balkan savaşında siz Bulgarları öldürmüşsünüz"* diyen polise *"Sen ne konuşuyorsun ben Balkan savaşında yoktum, sen var mıydın, onlar benim dedem, senin dedenmiş. Ben Bulgaristan'ın örnek bir vatandaşı olduğuma inanıyorum. Ben savaş olmasın istiyorum, barış taraftarıyım"* diye cevap veriyor. E.H.'yi ismini değiştirmek için Kırcaali'ye götürmek istiyorlar. *"Ya dedim sizin burda kaleminiz yok mu kağıdınız yok mu?"* İsmi değiştiği gün E.H.'ye. dilediği şehirde ona ve tüm çocuklarına birer daire, araba, para teklif ediyorlar. Karşılığında ise "*Türklerin Bulgar olduğunu kanıtlayacaksın, yapabileceğimi biliyorlar var bende o güç, 99 yerden su getiririm istediğimi yazarım yaparım. Devletin ajanı olacaksın"*, diyorlar. Emniyet müdürlüğünden çıkarken 6 saat süre tanıyorlar karar vermesi için. Cevabını uzun zaman sonra veriyor E.H.: *"Ben ne düşündüm o zaman ben dedim gitmiycem bu adamın yanına çünkü gidersem artık ben ben değilim. Tamam para vercekler, öldürmiycekler belki de ama ben ben değilim artık ben başka biri olcaktım. Dr.H. olmayacaktım".*

Bu olay üzerine E.H. ve eşi Gabrovo'dan Mestanlı'ya geri dönmeleri gerektiğini, olayların büyüyeceğini düşünüyorlar. 1984 yılında geri döndüklerinde 26 Aralık yürüyüşü oluyor. Dışarıdan haber alamadıkları gibi dış dünyanın yaşananları bilmediğinin de farkındalar. E.H. bu konuyla ilgili bir çözümü ortanca kızı aracılığı ile bulabileceğini düşünüyor. Kızı sınıf gezisi ile Sofya'ya gidecek. Neler söyleyeceğini kızına anlatıyor E.H. :

> *Kızım dedim bak şimdi, benim de viza takibi için bende Türk elçiliğinin numarası var. Mesela Türk elçiliğine bağlandığında Bulgar çıkarsa 'Alo' diyor Türk çıkarsa 'Alô' diyor hop ordan anlıyom ben kıza da dedim aynısını. 'Alo' derse konuşmayıp ordan kaçacaksın. 'Alô' diyen olursa açılıyorsun: 'Bulgaristan'da Türkler öldürülüyor Momçilgrad'ta insanlar öldürülüyor Kıbrısa nasıl yardımcı oluyorsunuz bize de yardım edin' demiş kaçmış. Ben şimdi BBC dinliyoru, Svobodna Evropa [Özgür Avrupa] dinliyorum acaba bu gitti mi gitmedi mi, kız daha gelemedi patladı haber, ilk önce Svobodna Evropa [Özgür Avrupa]: Masum Türkler Bulgaristan'da öldürülüyor, Almanya, Berlin, Paris, New York, İstanbul'da yürüyüşler başladı.*

E.H. *"27 Mayıs 1989 tarihinde Avusturya'ya sınır dışı edildim"* diyor. Yazdığı sloganları hala hatırladığını söylüyor: *"Thanks Republic Austria; We are Bulgarian Turks; Günaydın Özgürlük; Final to Bulgarian Violence. Biri de almış çocuğunu alnına*

*Ne mutlu Türküm diyene yazmış"*tı, diyor. Türkiye Büyükelçiliğine ulaşıyorlar. Devamında ise özel uçak geliyor Türkiye'den ve Türkiye'ye geliyor E.H. Geri dönüp baktığındaki değerlendirmesi ise göçe ve dönemin siyasilerinin politikasına bir eleştiri niteleğinde.

> *Türkiye'ye gidiyorsun zaten gelmiş 1.5 milyon insan. Türkiye'ye gelcez o kadar yoğun göç olacağını bilsem gitmezdim. Rahmetli Özal'ın zafiyeti bu, Amerikancı o. Sosyalist sistem karalansın da ne olursa olsun. O kadar insanı alırsın ama rahatsızlıklar çıkar çıktı da, siz ucuza çalışıyorsunuz zam isteyemiyorsunuz demeye başladılar insanlar. Özal'ın tahmin edemediği olay, göçün büyük çaplı olacağıydı.*

Göç edenlerin *"neredeyse yarısı geri döndü"* diyor E.H. *"Uyum sağlamak kolay değil. Orda bahçen var, evin var, ineğin var. Beride neyin var? İş bulcaksın"*. Bulgaristan'dan gönderilirken diplomasına el konuluyor. İlk zamanlar bir tanıdığının yanında çalışıyor. Devamında ise Bayrampaşa'da bir dispanserde işe başladığını anlatıyor. Dönemin dışişleri bakanı Mesut Yılmaz'a mektup gönderiyor *"Sayın bakanım, Bulgaristan'a gitmeniz gündemde Bulgar idarecileri diplomama el koydular onu getirmenizi arz ederim diye dilekçe yazdım"*, diyor. 1990 yılında diplomasını Mesut Yılmaz getiriyor Bulgaristan'dan ve Nallıhan'a görevlendirmesi çıkıyor. Sonra İstanbul'a geçiyor. Şu anda Mestanlı'da oluşunu ise "*halka hizmet, davaya hizmet"* ile açıklıyor. E.H. *"yaşamayan bilemez o günleri"* diyerek çocukluğunun geçtiği topraklara özlemi de unutamadığını ekliyor. *"Benim orada da burada da yerim var"*. Geçmişin suçlularınının ortaya çıkmadığını*"sanki bir tek onlar unutuldu"*, diyerek aktarıyor E.H..

A.Aga.'nın Hikayesi

A.Aga. 1939 yılında Atlı [Konçe] köyünde dünyaya geliyor. Bugün hala oradan yaşıyor. 1984 yılından önce tütün, hayvancılık ve çiftçilikle uğraşıyor. Komünizm zamanında kurulan kooperatifte; Gorna Oryahovitsa'da şeker fabrikasında çalışıyor. A.Aga. Pomakların isimleri değişince sıranın kendilerine geldiğini söylüyor. *"Çok ağır geldi"* diyor, *"kelimeler yetmez ki"*. 1985 yılında emniyete davet ediliyor. Orada şiddete maruz kalıyor. Emniyetten çıkarıyorlar. Arabaya bindiklerinde Kırcaali'ye gittiklerini düşünüyor. Fakat Sofya'ya Başsavcılığa götürüldüğünü anlıyor. Sorguya çeken kişi A.Aga.'ya sorularını Türkçe mi yoksa Bulgarca mı sormasını istediğini sorduğunda, cevabı *"Türkçe sorarsan iyi cevap alırsın Bulgarca sorarsan pek Bulgarcayı*

beceremerin [konuşamıyorum]" oluyor. Sorgu Türkçe yürütülüyor. Sofya'da kaldığı süre boyunca her sabah sorguya çekiliyor A.Aga..

> *Ben artık ölümü isterim. Ölümü isterim bak. Beni öldürseniz ta iyi olmaz mı dedim. Neden dedi. Baban sağ mı dedim sağ dedi. Benim yerime senin baban olsa senin yerine de benim oğlum olsa nasıl kabul edersin dedim. 45 yaşındayım o zaman. Adam durdu ellerini bağladı arkasına, pencere yanında durdu 10-15 dakka durdu çok ağır bir soru dedi. Ben de insanım dedim. Belki kabahatliyim, belki karşı gelmişik, bunun cezasını verin siz devletsiniz ama bize de ağır geldi bu yapılanlar dedim. Ondan sonra adam bana çirkin davranmadı.*

Şiddete maruz kaldığı bu yerden çıkartılıp Sofya'daki hapishaneye götürülüyor. 10 gün sonra serbest bırakıldığı söyleniyor A.Aga.'ya ve ilk defa o zaman onun gibi Mestanlı'lı beş kişinin daha aynı yerde olduğunu görüyor. Çıkarken yolluk veriyorlar A.Aga.'ya: iki ekmek, iki kutu gofret, iki kutu balık konservesi. Trenle polis eşliğinde gidiyorlar gidecekleri yere. Pleven [Plevne] garında indiklerinde bir arabaya bindiriliyorlar: *"Eve gidiyoruz diye bizi hayde Belene'ye"*... Belene adasına en son gidenler A.Aga. ve diğer beş arkadaşı. 4 Haziran'da ulaşıyorlar Belene'ye. Ranzaların alt katına yerleştiriyorlar onları. *"Bizim artık gücümüz yoktu, biz ölüydük"* diyor. Belene'de kalan diğer arkadaşlarının Belene kasabasına işe gittiklerini, onların ise hareket etmeye bile güçlerinin olmadığını söylüyor. Arkadaşlarının getirdikleri yemeklerle sağlıklarına bir nebze de olsa kavuşuyorlar. "*531 kişiydik biz bütün Bulgaristan'dan"* diyor. Belene'ye gidene kadar ailesi nerede olduğunu bilmiyor. Belene'de bulunan ve görüşmecilerimden biri olan S.H.'nin tavsiseyi üzerine köydeki muhtarlığa mektup gönderiyor A.Aga.. Ailesi bu şekilde nerede olduğunu öğreniyor. Ailesinin ziyaretine geldiğini ve asıl işkenceyi Sofya'da yaşadığını anlatıyor. *"Biz son girenlerdendik, başta başkaymış Belene*" diyerek açıklıyor durumu. Eve döndüğü günü anlatırken*"ağlayış acı"* diyor. *"Neler çektik, neler"*. Görüşmeye ara vermek istiyor.

Bu görüşme esnasında alanın içindeki kendimi hem araştırmacı hem de bu tarihin "parçası" olarak sorguladım. Duygularımı frenlemek istedikçe gözlerimin, aynı anda onun gözlerinin doluşunu deneyimledim. Bu frenleyişin bir canilik olduğu düşüncesi, onun çelişki dolu paylaşımları, sohbeti sürdürürken zihnimde yankılandı.

Sessizliği *"devlet bizi sınır dışı etti 1989'da, İzmir'e gittik. İnşaatlarda işledim orda"* cümlesi kırıyor. Görüşmemiz duruyor. *"Bitirelim mi? Gözlerimin kapakları düşeri*

kaldıramerim. Belene'de oldu bu bir ta da düzelmedi. Orda bir gün hepten görmedim" diyor. Bu aynı durumu Türkiye'de yaşıyor. Havale geçiriyor A.Aga. ve doğup büyüdüğü topraklara 1990 yılında geri dönme kararı alıyor eşi ile birlikte. Çocukları Türkiye'de kalıyor. Bulgaristan'a geri dönünce eşi vefat ediyor. *"Dokuz sene önce kaybettim eşimi şimdi burda hepten yalnızım. Ben geldikten sonra artık soğuk odaya gircem. Yalnızlık zor"* diyor. Geri dönüş hakkında pek de konuşası yok, *"burdayım işte"* diyor.

A.Aga. *"bitirelim mi?"* dediğinde, şöyle düşünüyorum: Unuttuğu için değil hatırladığı için sohbetimizi sonlandırmak, konunun üzerini kapatmak istiyor. Yine de soruyorum *"Unutmak hakkında ne düşünüyorsunuz?"* Cevabını geciktirmeden yanlış anlaşılmaya yer bırakmadan veriyor.

> *Hiç aklına getirme unutur diye. İnsan o acı günleri unutur mu? Hiç sen ne konuşuyorsun. Bunu hiç kimseye sorma. Onu unutmak yok. İstesen de, unutmaya çalışsan da onlar gözünün önünde dikili televizyonda gibi hepsi. Ne çekmişin nerde ne olmuş, nerde ne denmiş hepsi gözünün önünde.*

A.Aga.'nın anıları ikiye ayrılıyor. Sanki böyle yapılma sebebi gerektiğinde ısıtmak ve yeniden dondurmak, ki anıların ömrü uzasın. İleriye gerek yok dediğim ama daha yaşayacağım karşılaşmaların yarısında olduğum anlardan alandaki bu karşılaşma. Yine de geçmişin belleğine kendi belleğimle bağlanma isteğimdeki doyumsuzluk bir dönemi daha fazla deşmeye teşvik ediyor.

H.K.'nin Hikayesi

H.K. 1945 doğumlu. Mestanlı'da yaşıyor, hiç göç etmemiş. Öğrenci olduğu dönemde dersler Türkçe veriliyormuş. Bulgarcayı sadece gramer olarak gördüklerini söylüyor. Babasının onu duaları öğrenmesi için camiye gönderdiği günün sonraki günü *"komunizma camileri kapattı"* diyor. Yasakları sıralıyor: Türkçe konuşmak, din, giyim kuşam, üç kişiden fazla kişinin bir araya gelmesi yasak. Yaşananların yeniden geri gelmemesi en büyük temennisi. Geçmişi anlatırken korkuyu anlatıyor H.K., o günlerde yaptığı yemeklerden yemeye hallerinin bile olmadığını anlatırken *"pencerelere battaniye sardım"* diyor. *"Mastanlı'yı bir günde aşıracaklarmış, neler oldu neler. Tanklar mı salmadılar insanların üstüne, öldürdüler"*. 26 Aralıkta yaşananları işe

giderken görüyor H.K. *"Yatırmışlar çamırın içine legni stani, legni stani.[yat kalk, yat kalk]. Dizmişler hepsini, palkala[copla] vurdular vurdular sonra MVR'ye[emniyete] götürdüler. Kayınço öğretmendi Eski Zara'ya mapusa götürdüler".* Kaynı tutuklandıktan sonra H.K.'ye işyerinde müdürü *"dikkatli ol bak"*, diyor.

H.K. o dönemde dul kalmış üç çocuğu ile birlikte hem kaybının acısı hem de korkuları ile yaşıyor. Her an korku ve tedirginlik halini *"mesela iki sene bagajlar[eşyalar] sarık durdu. İki gecede aşırcaklarmış [göndereceklermiş] diye bekleriz"* sözleri ile anlatıyor. Tutuklanan kaynının ailesini bir gece birkaç saat içerisinde gönderiyorlar. Başka bir kadın tankın altına yatıyor bebeği ile birlikte, yemekhaneye yemek yemeye giden bir genç öldürülüyor. Ayaklanmalar ve devlet tüm baskı mekanizmaları ile Mestanlı'da. Aynı günlerde yakın başka köy ve kasabalarda da yürüyüşler, direnişler var. 18 aylık Türkan bebek annesinin sırtında alnına hisabet eden kurşunla hayata gözlerini yumuyor. *"Doktor Barzankov bile görünce kim yapmış bu işi, ne istemişler demiş. Ağlamış o bile, herkes bir mi Bulgarların içinden de var iyi olan. Türkan bebeğin adına çeşme var, her yıl anma törenleri yapılıyor orda"*, diyor. Kayıp, korku ve yaşananları geçmişten günümüze peşinden sürüklediğine değiniyor H.K. Herhangi bir dava sürecinin yaşanmamış oluşunu anlatıyor.

> *30 sene oldu da ta [hala,daha] Bulgaristan'da bir suçlu yok, kim yaptırdı bunları. Todriyin [Todor Jivkov] zamanıydı o zaman demi, bir tane yok insanlara bunu yapanlardan. Biricik de mapusa girse de biz de görsek ya veyavut bebe vuranı, bu gençleri öldürenleri biz de görsek sağlığımızda. 30 sene geçti bir şey çıkmadı ortaya ta[daha] 30 sene geçse hiçbir şey kalmayacak.*

Göç esnasında neredeyse tüm akrabaları Türkiye'ye gönderiliyor H.K.'nin. O ise en büyük oğlu askerdeyken Türkiye'ye gitmeyi asla düşünmemiş. *"Gidemezdim"*, diyor:

> *Nerde çocuğumu bırakıp da gitçem Türkiye'ye. Kendini asan mı olmadı anaları babaları gitti de. Evde kimse yok diye kendini asan insanları duyarken ben hiç Birol'umu bırakıp da giderim mi Türkiye'den altın aksa gene gitmem. Beraber olursa belki, bize kısmet olmadı.*

Kalmanın mı gitmenin mi daha iyi olduğunu tarttığında ise H.K. kıyaslamalar yapıyor, hayat pahallılığından göç eden akrabalarının oraya gittiklerinde çektikleri zorluklardan ve bugün artık gitmek için de geri dönmek için de engelin olmadığından ama hayatların

koptuğundan bahsediyor. "*Hepsi gittiler bize kısmet olmadı. Ne bileyim hangisi hayırdı. Ta mı iyi olurduk?".*

Şeker hastalığı yüzünden yeni yeni başlayan unutkanlıklarının arasında o yıllarda yaşadıkları yok H.K.'nin. *"Hiç öfke içimden gitmiyor. Anmayınca gene biraz iyi oluyor ama hep anıyoruz girdi artık kalbin içine".* Torunlarına anlatıyor yaşananları H.K.. Yaşadıkları coğrafyanın sokak isimlerini, anma törenlerini merak etmelerini sağlıyor. *"Oy oy"* dediğinde H.K. bu defa *"oh"* diyerek rahatlamanın tınısının *"oy"*dan geçtiğini düşünüyorum ve H.K. *"Günler yetmez o olanları konuşmaya ama böyleydi işte"* diyor. Sohbetin sonunda *"suçlular yok, yok"* kelimlerini mırıldanıyor.

Z.M.'nin Hikayesi

Z.M. 78 yaşında, Bulgaristan Mestanlı'da yalnız yaşıyor, çocukları Türkiye'de. *"Hiç Türkiye'ye gittin mi?"* diyorum. Gittiğini, 1990 yılında geri döndüğünü anlatıyor. *"Geri döndüm kocam benden sonra döndü 7 sene önce öldü"* diyor ve ekliyor *"ben yaşlıyım, herkes yerinde. Kızım da çöcüklerim de Türkiye'de. Zor demek istiyorum zor, çok zor"*.

1984 yılında yaşadıkları için *"fenaydı"* diyor. Z.M.'nin oğlu Sofya'da 6 ay hapis yatıyor. Göç etmek istediği için göz altına alınıyor ve gördüğü işkencelerden sonra *"annecim ölüyom ben"* diyor. Z.M. hala tedirgin olmasına rağmen soğukkanlı:

> *Kapkara olmuş sırtı. Tanıdık bir doktor vardı, doğru diyeceksin bana dedim. Ensesinden altına kadar irin toplamış dedi. Apar topar Pazardja[Pazarcik adında bir şehir] götürdük devlet bakmadı biz doktora götürdük. 15 gün suyun altında tutmuşlar ama bütün gün değil saatlan tutmuşlar. Atlattık bir şekilde. Geçen yaz geldi soluğunu alamıyor o vakıttan beri ben de korkuyorum o da korkuyor nefesi sıkışıyor. Bizim derdimiz çok.*

Bir olaydan diğerine sıçrıyor Z.M..*"Damadım üç sene sürgündü, kızım evde. Ev yapıyolar ta kemiklerimi[kemiklerim] ağrıyor zannediyorum tuğla taşırkenden kalma".* Bugün göç ve sınır Z.M. için geçmişte yaşanan sıkıntılarla; Türkiye'ye göç ettikten sonra çok çalışmayla ve çocuklarının, torunlarının refaha ulaşmış olmasıyla bağdaşıyor. Değişimin olmadığını ekliyor anlatısına, *"bir şey değişmedi, gene aynısı, para az, yiyecek alamıyorsun şimdi Türkiyecilik olalı oldu herşey marketlerde. Türkiye'den geliyor mallar".* Hayatın hızına dair sohbet ediyoruz. Zaman geçtikçe daha çok gerilere döndüğünü anlatırken *"yaşlansan da unutmazsın"*, diyor. *"Unutulur mu hiç, gavırların*

hepsi kaçtı gittiler korkudan, hepsi köylene[köylerine] kaçtılar. Bulgar yok zaten. Helbet varlar ama burda yoklar". Bugünlerini anlatırken ekmek alan komşulardan, sıkça sınırları geçip gelen çocuk ve torunlardan ve *"eskiler ah eskiler"* dediği genç ve hayat arkadaşının yanında olduğu o *"şen"* günlerden bahsediyor. *"Şen"* Z.M.'ye yakışan bir niteleme. *"Eski"*ler ise *"oldu, yaşandı, unutulmadan küçüklere anlatılmalı"*.

S.M.'nin Hikayesi

"İnsanlar korka korka yaşadılar, başladı top sesleri, tüfek sesleri, çabuk içeri girin bizi öldürcekler diyor ortanca kız. Bütün yollar tankarla askerlerlen dolmuş kasaba içinde hep duvarlar kurşun yarası olmuş. Çok kalabalık oldu o zaman" diye başlıyor anlatmaya S.M.. Üç kızı var, en küçük kızı Türkiye'de yaşıyor. S.M.'nin aklı da anlatısı da bir orda bir burda o yüzden. 26 Aralık 1984 tarihinde yaşananlardan sonra uykunun evlerine pek uğramadığından bahsederken en büyük tedirginliği kızları için yaşadığını ifade ediyor. *"Kocam yok evde ben pencereden bakıyorum ha gelcekler ha gelcekler kızlar üçü de yetişik gayrı. Biri evli hadi ikisi evde, kızlara ta fazla zarar verecekler, polisler yabancı hepsi. Gözetme başladılar önde gelenleri"* diyor S.M.

Kocasını altı ay boyunca emniyete çağırdıklarını, her gün imza için gitmesi gerektiğini anlatıyor ve bu durumun Türkiye ile yaptığı bir telefon görüşmesinden kaynaklı olduğunu söylüyor. Kocası telefonda eski göçmen akrabalarından biri Mümün Gençoğlu ile Türkçe konuştuğu için her gün imzaya gitmek durumunda. *"En sonunda mecbur kaldık kızları bıraktık da Türkiye'ye kaçtık, gönderdiler bizi. Ben başka türlü gitmiycedim kızlarım burda"* diyor. Göç ettikleri dönemde iki kızının evli olduğunu ve onların bu yüzden göç edemediklerini anlatıyor. S.M., kocası ve küçük kızları ile Türkiye'de 11 ay kalıyor. Bir gün pazarda dolaşırken o her geri dönen Bulgaristan Türkü'nün aldığı perde ve plastik çiçeklerden onlar da alıyorlar.

Geri dönmek için birden fazla nedenleri var ama en baskın olan çocuklarının geride bıraktıkları coğrafyada oluşu. Türkiye'ye küçük kızını ziyarete gidip geliyor, aynı şekilde kızı da doğup büyüdüğü yerlere geliyor. Göç devam ediyor S.M. için ama Türkiye'ye doğru değil, Avrupa'ya. Torunlarından söz ediyor: *"Gittiler geri gelirler mi hiç belli değil. Kimi orda kimi burda dağınıkız, dünya büyük dağıldı millet dağıldı. Üç kat evler var, düzülü koşulu bomboş"*.

Geçmişteki anılar S.M. için ikiye ayrılıyor; iyi geçindiği komşuları, iş arkadaşları ve 1984 sonrası. Yaşananların tarih sayfalarında yer almayışının kendisini üzdüğünü ekliyor. Okulda hiçbir kitapta komünizm zamanına, yaşadıklarına dair bir bilginin olmayışı ve suçlu herhangi birinin bulunmamış oluşu S.M.'nin *"yazık"* ile özetlediği bir durum. "*Yazılmalı bunlar, ceza alan yok o kadar ölen oldu. Yazık. Kaçan kaçana o zaman herkes kaçtı gitti"* diyor.

İ.D.'nin Hikayesi

İ.D. 1951 doğumlu. 1985 yılına kadar direksiyon öğretmenliği yapıyor Kırcaali'de. Şu anda ise aynı şehirde memur. 1985'te ne oldu dediğimde geçmişi daha geçmişten anlatmaya başlıyor. 1960-1970 yıllarında Bulgaristan'da bir hareketlenmenin olduğuna dair bilgiler veriyor İ.D. *"Bulgar Komünist Partisi'nin yüreğinde aslan yatarmış"*, diyerek 1970'li yıllarda Pomakların ve Çingenelerin isimleri değiştikten sonra sıranın Türklere geldiğini ekliyor. 1984 yılından önce Rodop dağlarındaki *"karışık"* ailelerin isimleri değiştiriliyor. Bu duruma ilk başlarda herkesin rıza gösterdiğinin, inandığının altını çiziyor İ.D. Partiye duyulan güvenin tersini düşünmelerine engel olduğunu ifade ediyor. Olaylar şiddetlenmeden önce Kırcaali'den çoğu insanın kuzey Bulgaristan'a göç ettiğini, bu kişilerin arasında kendi akrabalarının da olduğunu söylüyor. İ.D.'nin köyündeki isim değiştirme tarihi 5 Ocak 1985. O dönemde şehirde yaşayan İ.D. ailesinin yanına köye gidiyor ki onların *"yeni"* soyisimlerini öğrenebilsin. Aksi halde yeni soyadları karmaşa ve kopuşa yol açacaktır. 6 Ocak 1985 tarihinde İ.D.'nin Kırcaali'deki dairesini polisler basıyor.

> *Geldiler kapıya, dilekçeleri verdiler gönüllü diye karşındaki silahlan kalaşnikovla dururu. Yalnız o günü hatırlamam...of...yalnız o günü hatırlıyorum kızım 1.5 yaşında, dedim gün gelip de, şimdi yine çok duygulandım. Ben dedim sağ olmazsam beni suçlama bir şey yapamadığım için. Öyle oldu işte.*

Tüm kitap ve kasetleri ile birlikte alınıp emniyete götürülüyor. O gidiş İ.D.'ye "*bir buçuk seneye bedel"* oluyor. Götürüldüğü Belene için *"ölünceye kadar ölüm kalım savaşıydı orası"* diyor. Şahit olduklarını; yaşadıklarını; karakollarda dayak yemiş olan kişileri; topluluk önünde konuşabilecek herkesin Belene'ye kapatılmasını; aslında siyasi suçlular için hapishanenin onlar oradayken inşa edildiğini anlatıyor. Belene'yi mekan, duygu ve zihniyet olarak çok iyi hatırlıyor. Eski binalarda kaldıklarını ve sıfırın altında -

30 derecede nasıl hayata tutunduklarını anlatırken *"o yıl Tuna buz tutumuştu"* diyerek hayatta kalmak için ikişer kişi sırt sırta vererek uyuduklarını söylüyor. *"Isınmak değil, ölmemek"* diyor. İ.D. Belene'ye ve ömrünün bir buçuk yılına dair hatırladıkları arasında Mart ayına kadar banyo ve saç sakal traşı yapamadıkları da yer alıyor. "*O erkek reziliğiydi, insan rezilliğiydi, ordan çıktıktan sonra dünya varmış, o da kısa zaman içinde"* diye düşündüğünü anlatıyor. 16 Mart tarihinden önce İ.D.'nin ve daha bir çok arkadaşının aileleri nerede olduklarını bilmiyor.

> *İlk koğuşta bu kadar, ikincide, üçüncüde bu kadar. Çünkü kimse kimseyi görmüyor. Yalnız değiliz, o verdi bize kurajı [cesareti], Müslümana inanç düşeri, inanmak, haksız olduklarını bilerekten ve insanlar o zamanda sıfırın altında -30 derece onların şiddeti hepsi solda sıfır çünkü yürende bir inanç var.*

"Neden?" sorusuna,*"Türk olduğun da yeter, kimi götürdülerse altını çizerim Türk olduğu yeter"* diye cevap veriyor. Belene'de olmanın en büyük nedenin *"etnik köken"* olduğunu ifade eden İ.D. Smolyan'dan göç edip Silistra'ya yerleşmiş bir Pomak ailenin torununa dair bir anlatı paylaşıyor. 1984 yılında mühendislik fakültesinde üniversite öğrencisi olan genç Bulgar ismi ile yaşamış ve her zaman kendini Bulgar olarak bilip kabul etmiş. Fakat tutuklanıp Belene'ye getirildikten sonra aslında dedelerinin Pomak olduğunu öğrenmiş. *"O çocuk kendi kendine Türk ismi koydu sonra. Ben bilmezdim dedi, babama, dedeme hep sordum neden buraya geldik diye burda açıkladım neden olduğunu dedi".*

Belene'den çıktıktan sonrasını İ.D. iş bulamama, toplumun yadırgayan bakışları ve korkan gözlerle karşılaşma ile ifade ediyor. O dönemde tüm Türk doktorları, öğretmenleri, hemşireleri işten çıkartılıyor ve mecburen inşaat ya da tarıma yöneliyorlar. İ.D. de inşaatta çalışıyor. İşsizlik ve toplumdaki sıkıntıların dışında toplumun üstüne *"hayalet"* gibi çökmüş bir korkudan ve baskı mekanizmasından bahsediyor.

> *Bulgaristan'daki Türklerin davası benlik davası, ismi üzerinde, müslümanlık ve serbestlik [özgürlük]. Biz Bulgaristan hükümetinden bir şey istemedik biz Bulgaristan'ı cennet yaptık her avır[ağır] işte bizim insanlarımız çalıştı her ezen kayanın altında bizim insanlarımızdı, neden bu insanlarımıza elini, dilini uzattılar. Neden bize kurşun sıktılar?*

İ.D.'nin *"neden"* ve *"sorumlu kim"* sorularına bir cevap bulup bulamadığını bir kez daha soruyorum, cevaplıyor:

> *Bu zaman geldi 25 sene demokrasiden sonra cevabı yok, suçlu yok, suçlu yok, bir insan bir şahısı çıkarıp da suçlamadı. Şimdi uğraşıyrlar artık, öldüler, çoğu öldüler kimi suçlayacaksın yarın öbür gün. Partinin başında olan birinci Todor Jivkov, gizli polisler, emir verenler, sonra milletten kendi içinden merak duyanlar, kincilik yaratanlar, ve milletin Türk milletinin üzerine yürüyenler ayrıldı, gençler yapmadı mı. Cezalı insan yok şu zaman geldi geçti, İnsanların yaraları duruyor, ölülerimiz duruyor.*

İ.D. Belene'den çıktıktan sonra anne ve babası hastalanıyor. Babası iki yıl sonra vefat eden İ.D. 29 Mayıs 1989 yılında, Jivkov Bulgaristan'ın kapılarını dışarıya açtıktan sonra, 15 Ağustos'ta çıkan pasaportlarla sınırda bir hafta bekliyor. Sınır kapandığı için geri dönmek zorunda kalıyorlar. İ.D. İsviçre'ye gidebilmek için vize aramaya yöneliyor, Sofya'ya kaçak yollardan gidiyor, çünkü köyün içinde de ülkenin tamamında olduğu gibi kurulmuş sınırlar ve kotrol noktaları mevcut, çıkış yasak. 13 Eylül 1989 tarihinde İsviçre'ye göç eden İ.D. 12 ay sonra geri dönmek zorunda kalıyor. Duvar yıkıldığı, Bulgaristan'da sistem değiştiği için İsviçre geri gönderiyor. İ.D. 25 yılda, geçmişten bugüne pek bir şeyin değişmediğini ifade ediyor ve unutmanın mümkünatsızlığından bahsediyor. *"Bu insanın benliğine dokunduğunda hiçbir zaman için çıkmaz bu çizi, nerde yaşarsan yaşa"* diyor. Fiziken ve ruhen taşınan çizilerden bahsediyor, kızının Bulgaristan sınırını geçerken sorduğu sorunun onda bıraktığı derin *"çizi"*yi derinlerinde saklıyor: *"baba burada da Bulgarca konuşmak mı yasak?"*.

F. Ç.'nin Hikayesi

F.Ç. 49 yaşında. İki işte çalışıyor. Daha önce ise üç işinin olduğunu söylüyor. Günümüz Bulgaristan'ını en kısa yoldan özetleyen bir tablonun içerisinde yer alıyor F.Ç., ekonomik kriz.

1980'li yıllarda Ekonomi lisesinde başarılı bir öğrenci olan F.Ç.. O zamanlar şu an çalıştığı yerin karşısındaki lisede okuyor. *"İyi görüyordum hayatı, seviyorduk birbirimizi Bulgar Türk hiç fark etmez, iyidik, çok iyidik"* diyor.*"Peki sonra ne oldu"* dediğimde aynen diğer görüşmeciler gibi F.Ç.'nin tepkisi de ilk başta sessizlik. İlk önce Sofya'daki İngiltere Büyükelçiliğinin önüne protesto için giden arkadaş grubunun Noel

tatili olduğu için geri dönmek zorunda kaldığını söylüyor. Devamında ise arkadaşları ile bir araya gelip bir daktilo buluyorlar; *"sesimizi duyurmak istedik"* diyor F.Ç.:

> *Türk isimlerimizi istiyoruz, biz yaptığımız işin suç olduğunu bile bilmiyoruz o zaman. Yazdığımız şey neydi : Братя Турци да направим масови демонстрации в гр. Кърджали пред Окръжния комитет. [Türk kardeşler, Kırcaali'de Bulgaristan Komunist Partisi merkezi önünde toplu gösteri yapalım]. Suç bu. Böyle dağıtmaya karar verdik. o gece bir çarşaf, ak bir çarşaf gözlerini delik yapıp, kesip bağlayıp bizim köylere, benim köyümün yanında üste köylere de daha 17-18 yokum köylere her bir kapıya birer kağıt koyduk. Kalkalım, toplaşalım, istediğimiz şey isimlerimizi değiştirmeyelim, biz Türküz. O gece onları dağıttım, kaça kadar dağıttığımı hiç bilmiyorum. Hani tek bir korkum vardı köpekler, ordan toplandım[eve döndüm], yaptığım suç bu.*

Dönemin Bulgaristan'ında toplu gösteri yapmak ve grup halinde bir araya gelmek suç. F.Ç. ve arkadaşları Kırcaali'ye yakın farklı farklı köylerden. Bildiriyi dağıtma şekilleri de bu nedenle dağınık hal alıyor. F.Ç.'nin ailesinden hiçkimse böyle bir yazı, bildiri yazıp dağıttığını bilmiyor. Polis gelip alıyor F.Ç'yi. Ailesine sorgulayıp geri getireceklerini söylüyorlar. Fakat F.Ç. 62 gün sonra geliyor eve. Babasının her gün emniyetten bilgi almak isteyişini, polislerin *"burda öyle biri yok"* cevabını ve kendi yaşadıklarını anlatıyor. Birinci ayın sonunda ablasının eşi bilgi alabiliyor F.Ç.'nin nerde olduğuna dair. Kaldığı hücreyi anlatmak istemiyor F.Ç. 62 gün boyunca ve günümüzde de minnet duyduğu biri var F.Ç.'nin. Şu anda hayatta olup olmadığını bilmediği, o dönemde emeklilik öncesi görev başında olan bir polis eski gazete, dergi ve kitap getiriyor F.Ç.'ye. *"Delirmemek elden değil, öyle kaldım, okuyarak"* diyor. *"17 yaşında bir çocuksun"* diyor F.Ç.. O yaşta saçı dökülmeye başlıyor. *"Tırnak cefadan, saç sefadan büyürmüş"* sözüne o 62 gün içerisinde inandığını anlatıyor. Her sorguya götürüldüğünde öldürüleceğini, işkence göreceğini düşünen F.Ç. için en büyük işkence belirsizlik ve korku. İsminin değiştiği ana dair savcı ile olan diyaloglarını anlatırken savcının o gün ona inanmamış oluşuna hala şaşırıyor. İsmini hücrede değiştiriyorlar F.Ç.'nin. *"Bundan sonra sen Eleonora'sın"* diyor savcı. F.Ç. ise o ismi hayatında ilk defa duyuyor. İsimini soruyorlar yarım saat sonra. Hatırlamadığını söylüyor savcı ise "*Şimdi bir tokat vurduğumda, anne sütünü bile hatırlayacaksın"* diyor. İsmi değişince 62 gün sonra evine gidiyor. Geri döndükten sonraki süreci hiç anlatamadığını ifade ederken F.Ç. yaşananların geçmişte kalmadığını onun bugününde izlerini sürdürdüğünü belirtiyor. Altı ay evde bekliyor. Anne ve babasını sakinleştirerek gitmeyeceğini, tekrar tutuklanmayacağını söylüyor. Her köye gelen arabanın onu almak için geldiği korkusu

ile yaşıyor. Yeniden tutuklandığı günü ve orda yaşadıklarını anlatırken *"en unutmayacağım şey"* diyor. Tutuklanıp Kayacık'a [Dimitrovgrad'a] götürüyor ve üç gün F.Ç. ile aynı suçtan içeri alınacak arkadaşını bekliyorlar. Bekleme sürecinde yemek verilmiyor F.Ç.'ye. *"Param var kapıya gittim hep yalvardım gardiyana 70 leva bir baniçka [Peynirli börek, poğaça] alın 70 leva. Sadece bir börek için vereceğim dedim. Almadılar"*. Üçüncü günün sonunda F.Ç.'nin arkadaşı geliyor yanındaki gofretleri F.Ç. ile paylaşıyor.

Bir yıl sekiz ay hapishanede kalıyor. İşe gidiyor ve bugünkü mesleğini o yıllarda öğrenmiş olduğunun altını çiziyor. Konfeksiyonda çalışıyor ve bu şekilde zamanın daha hızlı geçtiğini anlatıyor. 3 Ekim 1986 tarihinde evine geri dönüyor. Konfeksiyonda işe başlıyor. *"Ondan sonra evlilik"*...

Kırcaali'deki karakoldan pasaportunu almaya gittiğinde savcıyla yaşadıklarını anlatırken o dönemde vermiş olduğu tepki ile bugün de ne kadar gurur duyduğunu ifade ediyor. F.Ç.'yi emniyete işe almak istiyorlar, direnenlere örnek olması ve susturması için, o ise *"asla"* diyor. F.Ç. hapishane deneyiminin sık sık karşısına çıktığını anlatıyor. Daha yeni başına gelen bir olayı anlatıyor. Pasaport çıkartırken oradaki görevli ile arasında geçen diyaloğu anlatırken sinirlenmediğini ama üzüldüğünü ifade ediyor. Hapishanede yattığını söyleyen görevliye belgesini gösteriyor F.Ç., görevli kadın ise yenisini isteyerek *"belki birini öldürdünüz iki hafta önceki gerekli"* diyor. F.Ç. *"hala çıkıyor içerde yattığım, o benim peşimi hiç bırakmayacak"* diye anlatıyor. Çalıştığı ikinci iş yerinde kimlik kontrolü yapılıyor seçim kampanyası öncesi bir organizasyon için. Polis F.Ç.'ye *"Sen hapiste yatmışsın"* diyor. Bildiğini ifade eden F.Ç.'ye nedeni soruluyor. Komünist dönemin siyasi suçlusu olduğu anlaşıldığında kal istersen çalış deniliyor. Bu karşılaşmada F.Ç. üzüldüğü noktayı şöyle açıklıyor:

> *O davette ben insanları ele verenlere, o kapıdan o kapıya gezenlere servis yaptım. DPS'yi kuran benim, ya ben hapiste yatmasam o hapiste yatmasa nasıl olacaktı? İşte bunlara ben çok üzülüyorum onun için de yan taraftan yan taraftan artık istemiyorum siyaset. Kendi kabuğumun içine girme[k] istiyorum.*

Siyasettin hayatındaki yeri geniş F.Ç.'nin. Yaşadıklarından dolayı ve ayrıca bugün siyasi parti ve yerel yönetimlerle aynı fikre sahip olmadığı için *"benden nefret ediyorlar"*, diyor. Nefret sözcüğü onu yakında vefat eden ağabeyine dair bir anıya

götürüyor. "*İnan bu şey bizi kardeşlerlen de düşman etti"*. Çünkü tutuklanma davası için avukat bulmasını rica ettiği ağabeyi *"Partizanlarla işim olmaz"* dediğinde aralarındaki bağ onarılmamak üzere kopuyor. Ablasının eşinin yardımlarını ise unutamıyor F.Ç.:

> *Ölcene yakın gittim abime, hani böyle ansızın ve kaç kere niyetlendim böyle gözlerinin içine bakma, aga ben seni affettim bak bana diyemedim. Demek affedememişim. Diyemedim ya, inan bu şey bizi kardeşlerlen de düşman etti. Gerçekten düşman olduk affettimdi belki o zaman şeyler öyleydi ama yok. Öyle gittik öyle de öldü abim.*

Kardeşi kardeşe düşman eden o günlerden bu güne geliyor F.Ç.. Hiçbir eylemi, hapis yatmış olması dahil, onu pişmanlığa sürüklemiyor *"çünkü ben kalkmasam o kalkmasa nasıl olacaktı? Bu özgürlüğü bulamayacaktık bak bizim bir Türkçe konuşmamızdan para alırlardı bu özgürlük belki olmayacaktı ben kalkmasam o kalkmasa"* diyor. Pişmanlık olarak sadece üniversite okumamış oluşunu görüyor.

3.2. 1984 ÖNCESİ HAYATA, REJİME VE GÜNDELİĞE DAİR

3.2.1. 1984 Yılına Doğru: Değişimin Ayak Sesleri

Hatırlamak evvelinde bir bilgiyi edinmiş olmayı veya bir deneyimi gerektiriyor. Unutmaktan önce geliyor. Bulgaristan'da yaşanan "Yeniden Doğuş Süreci"ni, sürecin zorunlu göçe evrilişini ve günümüzdeki önemini sorgulayıp tartıştık, dönemin tanıklarının anlatılarında iz sürdük. Ayrıca bugünden o günlere geri baktığımızda 1984 öncesi günlere doğru gitmeyi de gerekli gördük. Paylaştığımız alanın özneleri ile tarihi ve yaşananları konuştuk. Nasıl başlamıştı süreç? Hayatın *"bir gecede"* değiştiğini söyleyenlerin yanı sıra, adım adım o noktaya gelindiğini söyleyen insanlarla da karşılaştım. 1984 yılında aniden gelmiş gibi görünen yasakların evveliyatı 1938 yılına dayanıyor. O yıl ilk olarak erkeklerin fesleri yasaklanıyor, devamında ise kadınların kıyafetleri. İsim değişimine adım adım gelinirken bölgelerin birbirinden kopuk oluşu ve Bulgaristan içerisinde Türklerin ve Müslümanların birbirilerini tanımamaları değişimin ilerlemesine katkıda bulunuyor. Görüşmecilerin tamamı ilk yasakların ve isim değişiminin Pomaklar ile başladığını ifade ediyor. Bu değişime sadece şahit olduklarını ve herhangi bir şey yapmadıklarını da ekliyorlar. Aslında ülke içerisinde yaşanan

zorunlu göçler, Bulgaristan'dan Türkiye'ye periyodik olarak gönderilen kişilerin varlığı alanın özneleri için yeni duyup öğrendikleri bir durum değil. Yine de *"bize asla olmaz"* düşüncesinden beslendiklerini dile döküyorlar.

"*Kiminin kızı, kiminin dayısı, hep göç vardı ki"*[22] diyor G.A. O göçün içerisinde olan birden fazla kişi ile karşılaştım. Türkiye'ye gidebilmek için para biriktiren, evrak bekleyen, aile birleştirme kanunlarından yararlanmayı arzu eden insanların hikayesini dinledim. Ancak bu hikayeyi alanın tamamı için geçerli kabul etmem yanlış olur. Hiç kendini Türkiye'de hayal etmemiş ya da tüm o yaşananların bir gün kendisini bulacağını düşünmemiş insanların varlığı da söz konusu. 1950-51 yılındaki ve 1978 yılındaki Bulgaristan'dan Türkiye'ye yaşanan göçleri değerlendirmek ayrı bir çalışmanın parçası olabileceği gibi bu çalışmanın dinamiğinde de önemli. Zira, 1989 zorunlu göçü ile Türkiye'ye gelen kişilerin çoğunun 1950 ya da 1978 göçünün içinde yer alan bir akrabası, tanıdığı, komşusu mutlaka var. Diğer yandan ise dönemin Bulgaristan politikasını ele aldığımızda dönemsel olarak kitleler şeklinde insanların gönderilmesinin altında yatan sebepleri sadece kişilerin bir *"Türkiyecilik"* hayaline indirgeyerek ele almamız ne kadar doğrudur? Hayallerini gerçekleştirme imkanı sağlanan bu kişilerin göç etme isteklerini perçinleyen koşulları ele almadan sadece *"istiyorduk biz kendimizi bildik bileli"* ile açıklamamız sığ kalacaktır.

İlk olarak kılık kıyafet yasaklarının 1938 yılında başlayarak şiddetlendiği, 1959'dan sonra ise dini imgelerin ortadan kaldırılması üzerine bir politika izlendiğini söylemek mümkün. "Modern kılık kıyafet giymek" adına Türk ve/ya Müslümanların kılık kıyafetinin değiştirilmesi yoluna gidilmiştir. Herhangi bir yasa ile karşı karşıya olunmasa da gündelik hayatta "geleneksel kılık kıyafetli" insanlar market alışverişi dahi yapamaz hale gelmişlerdir. Marketlerde bu durumun resmiliğini simgeleyen yazılar yer alır.

> Geleneksel kıyafet giyen kadınlara marketlerde hizmet sunulmuyor. Cuma günleri marketler kapatılıyor, ki Cuma namazına gelen kişilerin bir araya gelmeleri ve köyden kasabaya gelmişken alışveriş yapma şansları ortadan kalksın isteniyor (Gruev ve Kalyonski, 2008, s. 31).

[22] G.A. ile 13 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

Gruev ve Kalyonski (2008) alışılmış Türk, Müslüman kılık kıyafeti değişimlere uğrasa da, yine de kendi içlerinde aynı olan yeni kılık kıyafetli Müslümanlarla karşı karşıya kalındığını anlatıyor. Ayrıca kadınların saçlarını örmeleri yasaklanırken, "bazı köylerde kılık kıyafet değişimi rejimi boyunca saçları kesilen kadınlar" olduğu da kayıtlara geçiyor (Gruev ve Kalyonski, 2008, s. 35). Aynı dönemde kılık kıyafet kanunun Türkiye'de de varoluşu dinamikleri anlamamızda bizlere yardımcı olabilir. Bulgaristan'da yaşanan "kültür devrimi" "Yeniden Doğuş Süreci"nin zeminini hazırlıyor. Kadınların saçlarını örmelerinin yasak oluşunun yanısıra, ellerine kına yakmaları, boncuklu takılar kullanmaları da yasaklanıyor. Yasaklar arasında erkek çocuklarının sünnet ettirilmesi de yer alıyor. Mevlit okutmak ya da dinin yasaklanması ise 1950'li yıllarda gerçekleşiyor ve 1984 sonrası resmiyet kazanıyor. Bu gibi yaptırımların olduğu o yıllarda halkın direnişi, Ribnovo köyünde yaşanan isim değiştirme politikası ile başlıyor. Köye gelen asker ve polislerin içinden bir askerin rehin alınması olayların fitilini ateşliyor. Ayrıca Gruev ve Kalyonski (2008, s. 56) bu olayın "Yeniden Doğuş Süreci"nin ertelenerek gerçekleşmemesine neden olduğunu iddia ediyor. Diğer bir deyişle doğabilecek direnişe henüz hazır olmayan *BKP*, planlı hareket etmek adına 1984 yılında tüm Bulgaristan'ı saran değişimi erteliyor. Bu direniş kapsamlı olmadığı için Bulgaristan'ın diğer bölgelerinde yaşayan Türk ve Müslümanlara haber olarak ulaşmıyor. Aynı dönemde Kırcaali bölgesinden Bulgaristan'ın diğer şehir ve bölgelerine de yoğun bir göç söz konusu. S.A. bu göçün işsizlik, kısıtlı kaynaklar ve sunulan güzel imkanlar ile açıklanabileceğini ifade ediyor. *"Bilinçli çam dikimi"*nden ve bölgede etkili olacak kararlardan bahsediyor:

> *Kırcaali bölgesi kıraç olduğu için bizim bölgeye kayın ağacı işte kızılcık, şirokolistni [yaprak döken ağaçlar] dikmeleri yani meşe buna benzer ağaçlar dikilmesi gerekiyormuş bu fotosentez sismeni daha yoğun bir şekilde yapıyormuş. Fakat bunlar bilinçli bir şekilde çam ağacı dikiyorlar. Çam ağacının da özelliği yer üzerindeki boyu kadar kökü varmış 50 m ise 50 m kök ve su kaynaklarını müthiş bir şekilde kurutuyormuş. Aynı şekilde bizim Kırcaali'ye kurşun-çinko fabrikasının yapılış sebebi bu Arda nehrinin o karşıda tepe var ya, burda atılan kimyasal gazlar bütün o merkeze Kırcaali'ye bağlı köylere civa başta olmak üzere bunları atıyor. Şimdi baktığınızda Kırcaali'ye dağa, yeşil, stres yok, hayat durmuş gibi burda 50 sene yaşarsan Bulgaristan'da 100 ile çarpacakasın 500 sene yaşaman gerek çünkü hayat çok durgun, zaman geçmiyor. Burda bize gene zaman yetmiyor. On kişiden dokuzu kalp, şeker ve tansiyon var. Şimdi temiz havada, bitkisi doğal olan, neden kaynaklanıyor? Geçen gene bir makale yazılmış bu kurşun-çinko fabrikasının toplum üzerindeki, o mıntıka üzerindeki etkisi 350 yıl falan tesir edecekmiş. Bunu yazıyorlar, ne kadar doğru bilinmez ama mantıklı düşünürsek. Çam ağaçlarını biliyorsunuz özelliği dikenleri döktükten sonra*

> *etrafında canlı flora kalmıyor. Sonra düşünüyorum bazen bizim orda her 10-20 senede bir göç var, göç devam ediyor. Buna rağmen Kırcaali Sofya, başkent oranlarından daha yüksek doğum oranı var bu Bulgarları her zaman korkutmuştur. Benim annem 1941 doğumlu, babam rahmetli 1939, 3 çocuklu bize cimdi diyorları işte Bulgar kültürünü benimsemiş diyorlardı. 12 çocuklu aile var ki biz şehre 3 km. mesafede yaşıyoruz. Ortalama çocuk 6 çocuk.*[23]

Kırcaali göç etmenin desteklendiği, doğum oranından *"korkulan"* bir bölge. S.A. ailelerin yerlerini yurtlarını bırakıp şehre göç etme tedirginliğini ve dönemin devletinin Mestanlı'dan Kırcaali'ye göç etmeleri için uyguladığı politikaları ve verdiği sözleri anlatıyor:

> *Taksitlen ödüyecekleri ev veriyor devlet, kilisenin yanında, Kırcaali'de kilise var ya orda bloklar yapılmış böyle 3-4 katlı köylerden Türkleri şehir nüfusuna kaydetmek belli şartlara bağlı Mestanlı'dan korktukları için bunlar gelin sizi şu şu koşullarda şehre alalım. Bizimkileri Köyden koparsak Türklüğümüz elimizden gider, şehirde Bulgarlarlaşma, çocuklar Bulgarcayı daha iyi öğreniyor bu korkudan dolayı göç etmiyorlar.*

"Bulgarlaşma" korkusu Rodop dağlarında 1970'li yıllarda sistemli bir şekilde ilerleyen isim değişikliği politikası ile şiddetleniyor. Türkler bu sürecin izleyicileri konumunda çünkü Pomakları kendilerinden görmüyorlar. "Onlar zaten Pomak, biz Türküz" düşüncesi bir yanıyla yaşanacaklarını öngörememe nedenlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Kırcaali bölgesinde başlayan isim değişimi kampanyasını ve dönemin "Yeniden Doğuş Süreci" diye adlandırdığı dönemin o bölgeden başlamış olmasını dikkatli yorumlamalıyız. Bölgedeki insanlar Deliorman'da yaşayanlar tarafından "onlar zaten Kırcalı" şeklinde algılanıyor. Deliorman göçmeni kişiler, bugünden o günlere geri dönüp baktıklarında bu kopukluğun çok eskilere dayandığını ifade ediyorlar. B.D. bu kopukluğu ve düşündüklerini anlatıyor:

> *İsim değiştirmeye gelince Kırcaali'den başladı, Güney bölgeden. Benim tahminim en korktukları bölge Deliorman bölgesi ve çember yavaş yavaş aşağıdan yukarı başladı. Kırcaali, Haskovo, Sliven, Burgas, Varna bu taraftan da işte Şumnu, Silistre, Rusçuk. Razgrad çemberin altında kaldık. Kırcaali'de başladığında tabi o zaman iletişim yok o kadar biz diyoruz ki ya onlar Kırcaalı nasıl olsa biz Türküz diyoruz ha bu acı bir şey. Bu nerden kaynaklı hiç bilimiyorum hadi bu bize yeni nesillere öğretildi diyeyim ama bizim babalarımızda dedelerimizde de bu fikir vardı. Bulgaristan içerisindeki Türklerin birbirilerini kategorileştirmesi. Ama bu neden kaynaklı bu durup dururken olmamıştır biz buna Bulgarların politikası diyoruz da o 70'lerden sonra olmuş bu ondan önce de var. Köylü insanı onun*

[23] S.A. ile 07 Aralık 2014 Tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

> *okuması yazması yok o da sana aynı şeyi söylüyorsa bir yerde bir şey var yani, neden öyle olduğunu ne bileyim Burgas tarafı için o neden söylenmiyor ya da Loveç, Plevne için sadece Kırcaali için söylenmesi ilginç, araştırılabilir*[24].

Kuzey ve güney Bulgaristan'da yaşayan Türklerin biribirilerini tanımıyor olmaları sadece coğrafya ya da uzaklık üzerinden ele alınmamalı. Arada olan bir önyargı ve iletişimsizliğin beslediği bir "onlar başka" düşüncesi de söz konusu. Günümüzde bu önyargının ortadan kalktığını iddia etmek mümkün değil. Kırcaali'li S.A.'nın paylaştığı karşılaşmalar da birbirini tanımayan insanlara örnek. 1983 yılında S.A.'nın asker arkadaşı isminin değiştiğini söylediğinde o inanmıyor, "*devlet yapmaz"* düşüncesi ile hareket ediyor. Askerde Bulgaristan'ın farklı bölgelerinden gelen Türklere etnik kimliğini sorduğunda, *"Dağlı"* cevabı aldığında şaşırıyor. "*Hakikaten toplumsal yapıyı tanımıyorduk. Adamın Türk milletinden haberi yok, etnik kimlik olarak bilmiyor"*diyor. Bu tür karşılaşmalar Türklerin birbirini tanımıyor oluşunu ifade ederken bir diğer yandan da kapalı topluluklar halinde kendi bölgelerinde yaşamlarını sürdüklerini de gösteriyor. Birbirini tanımayan ve öteki üzerinden iletişim kuran insanların hikayeleri "Yeniden Doğuş Süreci" ile bir bütün halini alıyor. Hatıralar da bugünkü hayata bakış da o yaşanan sürecin izlerini taşıyor. Bu bağlamda, alanın öznelerinin hatırladıkları elbette öncelikle kişisel deneyimleri ile yakından ilgili. Fakat aynı zamanda hangi ilişkiler ağının içinde oldukları hakkında da tarihsel bilgi sağlayıcı nitelikte.

Araştırma için görüşülen kişiler Bulgar halkına ve Komünist rejime dair olan anı ve tutumlarını ikiye ayırarak anlatıyor. Bu komünizm hatıralarının belleklerinde özel bir tarihsel dönem olarak ayrışabildiğini gösteriyor. Bu ayrışmış belleği izlemek için onların bakış ve sesinden yararlanarak ilerleyelim.

3.2.2. Komünizm Hatıraları

Komünizim hatıraları nelerdir ve nasıl olur da ikiye bölünür? sorusu ile yola çıktığımda sorumun alanda karşılık bulup bulmayacağı konusunda tedirgindim. Alan ise soruyu yöneltmeme fırsat dahi olmadan; komünizm öncesi ve sonrası olarak kendiliğinden bir anlatı seti kuruyordu. "Yeniden Doğuş Süreci" öncesi ve sonrası olarak bölünen

[24] B.D. ile 17 Aralık 2014 Tarihinde Ankara'daki görüşmeden alıntı.

hatıraların içerisinde dolanırken Ankara'da yaşayanlar göç ettiklerinde yaşadıklarını paylaştı. Onlar için Komünist sistemden gelip serbest piyasa ekonomisini benimsemiş bir ülkede daha önce deneyimlemedikleri bir sistemin içerisinde yaşamak karmaşayı beraberinde getiriyordu. Kırcaali'de kalanlar ise günümüz Bulgaristan'ını geçmiş üzerinden kıyaslamaya başvurdu.

Komünizm hatıralarının ikiye bölünmesinin ana nedeni sistemin isim değiştirme anına kadar akışı ile ilgili. Ücretsiz eğitim ve sağlık hizmetleri, işsizliğin olmayışı ve herkesin aynı ekonomik düzeyde hayat sürmesi komünizmi betimlerken öne çıkan özellikler arasında yer alıyor. Ankara'ya göç edenlerin komünist rejimde eğitim almış ve meslek sahibi olmaları Türkiye'de kolay iş bulmalarına neden olarak gösteriliyor. Kırcaali'de kalanlar için ise geçmişe kıyasla, günümüzde Bulgaristan'da işsizlik seviyesi oldukça yüksek. Güvensizlik ve yolsuzlukların göz önünde oluşu, bilinirlik kazanması komünist sistemin onların gözlerindeki değerini artırıyor. Dönemin Komünist partisine olan inancın sarsılmaz oluşu ve farklı yönetim biçimlerinin varolduğuna dair bilginin "kirletilerek" iletilmesi geçmişi analiz ederken o dönemdeki bilgi eksikliği ile ilerlenmesinin nedeni. Diğer bir deyişle görüşmecilerim arasında 1944-1989 yılları arasında olan *BKP* yönetiminin geçirdiği siyasi ve ekonomik krizlere vakıf değillerdi. Aslında bugün Bulgaristan'ın ekonomik krizlerinin başlangıç noktasının o yıllarda yattığına dair tezleri savunan Kelbeçeva ve *Yakın Geçmişi Araştırma Enstitüsü*'ne göre geçmiş, ona vakıf olunmadığı için, kötü yanların unutulduğu/unutturulduğu ve halkça "romantize" edildiği bir anlatıya dönüşür. Diğer yandan ise örneğin Y.S., *"o sistem batmalıydı, çünkü hiç olmaması gereken oldu, ismimi aldı"*[25] diyor. Komunizmin olumlu yanı onun belleğinde bu şekilde gölgeleniyor.

Geçmişe çıkılan yolculuk karmaşık ve birden fazla unsura sahip. Geri dönülmek istenilen geçmişin içinde gençlik, ebeveynlerin hayatta oluşu, çocukluk, ilişkilerdeki samimiyet, orası ve burası, zamanın akışı, hayaller ve değerlerin sarsılmamışlığı var. Bir diğer yandan ise aynı geçmişin içinde unutulmak istenenler, unutulamayanlar, bellekte aşınıp bugüne ulaşmayan, geçmişin kapılarının ardında kalanlar var. Alanın özneleri dönem anlatısı kurarken kimi zaman aslında geçmiş olan bir gençliği anlatıyorlar. "*Hep*

[25] Y.S. ve A.S. kardeşler ile 13 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

orda yaşadığım iyi günler geliyor aklıma gerçekten. Bir de Cebel küçük bir şehirdi insanları sıcaktı"[26]. 1984 yılından önceki komşuluk ilişkilerine dair anlatılarını kurarken o yılları yaşamış oldukları "Yeniden Doğuş Süreci" üzerinden kıyaslıyorlar. Alanda karşılaştığım en temel örnek, komşularının onlara zorla verilen Bulgar isimleri ile hitap edip etmemeleri konusundaki tutumları. Bu olay gündelikte kimi ilişkilerin kırılmasına, kimilerinin ise kurulmasına ve pekişmesine neden olmuş. "*Halkın suçu yoktu"* cümlesi ise görüşmecilerin gözünde komünizm rejiminde halk ve komünist partinin iki ayrı şey olarak ayrıştığını gösteriyor. Alanın ısrarla altını çizdiği bir diğer konu ise komşuluk ilişkilerinde Bulgar ya da Türk olmanın öneminin olmayışı. Önemin ortadan kalkmasındaki ana neden ise partiye yakınlık ve çıkar üzerinden kurulan bir durumun söz konu olması. Diğer bir deyişle Türk olup "Yeniden Doğuş Süreci"ni destekleyen ya da inşasında yer alan insanların varlığı alanın öznelerince bu durumun etnik kimlik ya da milliyetçilik ile ilgili olmadığının en büyük belirtisi olarak kabul görüyor. En önemli noktanın çıkar olduğunun altı çiziliyor. Peki kendini bir rejimin parçası hissetmek, "Yeniden Doğuş Süreci"nin inşasında yer almak yanlış mıdır? gibi sorulara alanın tepkisi M.S.'nin cevabında somutlanıyor: eğer kişi kendi için bunu kabul ediyorsa bu bir sorun değildir, tercihtir. Fakat bunu bir siyasete dönüştürme noktası başkalarının özgürlüklerine el uzatma durumudur. O durumda *"bu halk hainleri beller, unutmaz"*[27].

Bir Türk ve Bulgarın arkadaşlığını, komşuluk ilişkilerini, isim değiştirme politikası kadar o dönemde hakim olan korku politikası da sarsıyor. Aslında yaşananlar iki taraf için de yeni. Diğer bir deyişle bir Türkün ismi ilk defa değişirken bir Bulgar da bu durumla ilk defa karşılaşıyor. Bu yeni uygulama iletişim süreçlerini kaçınılmaz olarak etkiliyor. *BKP* tarafından "onlar eskiden Bulgardı Osmanlı onları Türkleştirdi" gibi bir söylemin yayılması ve milliyetçiliğin bilenmesi toplumda şüphenin ekilmesine neden oluyor. Geçmişin tozlu sayfalarına dönülüyor; müsebbibleri, hatalıları bulmak için. O döneme kadar bastırılan, susulan ve gündelik ilişkileri etkilemeyen her ne varsa ortaya çıkıyor. Her grup kendi belleğine başvurup gerilere gitmeyi deniyor. Eğer tarihi kitaplarda yazdığı gibi kabul eden birileri var ise çatışmalar kaçınılmaz oluyor.

---

[26] A.A. ile 11 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme.
[27] M.S. ile 15 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

Gündeliğin içinde çatlağı bulup sızan milliyetçilik bir noktadan sonra şeffaf olan duvarların yükselmesine, aradaki köprülerin yıkılmasına ya da bazı konuların hiç konuşulmamasına, hatta yok sayılmasına neden oluyor. Bugün bir Bulgar ve Türk komşuluk ilişkilerinde geçmişi, komünizmin "tok" günlerini birlikte nostalji ile anabilirken, öte tarafta yine aynı rejimin çatısı altında yaşanan hiç açmadıkları sayfalar var. Yaşayan da izleyen de nelerin yaşandığını biliyor.

Türklerin içine doğdukları kültüre bağlılıkları ise başka türlü bir kenetlenmeyi beraberinde getiriyor. Dönemin *BKP* yönetiminin tek hedefi Çingene, Pomak, Müslüman, Türk olanları kapıdışarı etmek ya da eritme politikaları yürütmek değil. Partinin genelinden farklı düşünceye sahip ve sesini duyurmaya çalışan herkes susturuluyor, devamında ülkeden gönderiliyor. A.A.'nın geçmişe bakışı ve ilişkileri, dönemin hatıralarda neden ikiye bölündüğünü özetler nitelikte: "*O zaman hiç böyle Türklük şeylik yoktu hani, çok güzel günlerimiz vardı, çok rahattık"*. Bu ifadenin altında ayrıca bir başka gerçek daha yatmakta. "Yeniden Doğuş Süreci"ne kadar milli ve dini kimliklerin önemine vurguda bulunulmuyor onlar üzerinden bir politika yürütülmüyordu. Devamında gerçekleşen kimliksizleştirme ve yeniden kimliklendirme politikaları ülke içerisindeki dengeyi, farklılıklarla yaşayabilen halkın hoşgörüsünü sarstı. 1984 yılından başlayarak günümüze kadar gelen milliyetçi dalga, komünist sistemin devamında ise demokrasinin, milliyetçiliğin çekip gitmesine neden olacağına dair inançları yıktı. Ancak Calhoun'un (2012, s. 36) da ifade etmiş olduğu gibi 1984 yılına kadar olan süreçte "komünist rejimde, etnik ve ulusal huzursuzlukların büyük ölçüde dinmiş olduğu gerçeğini de göz ardı edemeyiz". Günümüzde farklı iktidarların belirli periyotlarla tazelemekte yarar gördükleri, kültürel belleğe taşıdıkları, "Yeniden Doğuş Süreci"nin "hikayesi", milliyetçilik, kimlik problemi ve bellek politikaları ile yan yana anılabilir. Alanın sesi de bu doğrultudadır. Alan için önemli olan ve tüm hikayelere ilişen bir diğer ayrım, resmi görüşçe 1984 öncesi ve devamında halkın masum *BKP'*nin suçlu olarak değerlendirilmesi. İktidar, yaptırım gücü ve korku politikası "Yeniden Doğuş Süreci" boyunca hayata *BKP'*den farklı bakan kişileri susmaya, görmemeye ve bilmemeye itmiştir. Alan dönemin koşullarından kaynaklı *"o zaman öyleydi"* diyerek bir nevi geçmişi ile barış kuruyor. Yıllar sonra belleklerini tazelerken, geçmişi bugünde yeniden kurarken, bütünü görmeye çalışmak biraz daha mümkün görünse de hatıralar durmadan bölünüyor.

Hatıraların bölünmüşlüğüne ve komünizmin artılarına E.H.'nin penceresinden baktığımızda ücretsiz eğitim, sağlık, iş, disiplin, güven gibi olgularla karşılaşıyoruz. Ayrıca bugün emekli bir doktor olan E.H. "*biz yaşadık ben mesela kapitalist bir fikrin egemen olduğu yerde sekiz yaşında öksüz kalmışım babamdan, nasıl olacaktım. Kimin sayesinde oluyoruz sosyalistlerin sayesinde"*[28] diyor. Komünist sistem için "*çarpıttılar bu değildi Marx'ın, Lenin'in sosyalizmi",* diye ekliyor.

Bulgaristan'da yaşayan alanın özneleri için *"eskiden iyidi"* yaygın bir kullanım. Komünizmde büyümüş ve yaşamış insanların, kapitalizmin yavaş yavaş ilerlediği, işsizliğin ve rekabet piyasasının içinde bir yerde yaşlanmaları, "eski güvenli, tok" günleri aramalarına neden. Kelbeçeva'nın da dediği gibi "yaşanan dönemi tüm yanlarıyla bilmeyen Bulgaristan halkı komünizme nostalji duyma konusunda şampiyon" (Marçev, 2014).

Komünizme özlem duyan aynı alan özneleri, diğer taraftan da marketlerdeki boş rafları, belli ürünlerin sadece dönemlik olduğunu, göç esnasında araba satın almak isteyenlerin araba bulamadıklarını anlatıyor. Göç edenler evlerini geride bırakıp yola çıkıyor. Birçok kişi bankada olan parasını alamadan gelmek zorunda bırakılıyor. Bunlar da komünizm hatıraları içerisinde kendine yer ediniyor. Eskiden huzur olduğunu söylüyor A.Ş. ama diğer yandan da ekliyor "*televizyonda da hep aynı haberler dış dünyayla ilgili hiç haber yoktu filan yerde çim biçilmiş, orda birinci şu olmuş, ineklerden çok süt çıkmış. Dış dünyayla ilgili haberler yapılmazdı. Biz de o yüzden dış dünyayı tanımadık".*[29]

Dış dünyanın yasak olduğu bu sisteme dair refah anıları 1984 yılına gelindiğinde yerini farklı anılarla değiştiriyor. Gündelik hayat ve siyaset bir bütün olup azınlık gruplarının, özellikle Türklerin karşısına "Yeniden Doğuş Süreci" olarak dikiliyor. Bu noktadan sonra ise hem anlatılar hem de hatıralar farklılaşıyor. "Arada" kalıyor alanın özneleri. Geçmişi sırf iyi ya da kötü olarak betimlemek zorlaşıyor. Aynı sıkıntıyı memleket ve anavatanı tarif etmede de yaşıyorlar.

---

[28] E.H. ile 15 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[29] A.Ş. ile 23 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

3.2.3. Memleket Ve Anavatan'a Dair: Birbirine Karışan İpler

> *Bulgaristan'da doğan bir şahsın merağa[merakı] hep Türkiye'ye ne vakıt göç etçem diye. Türkiye'de doğan çocuk Avrupa'ya çıkmayı düşünür. Bulgaristan'da doğan çocuk hep Türkiye'ye gitmek ister. Neden? O 500 senenin faturasını hep bizlere kesiyrler, Bulgaristan'da yaşan Türklere*[30].

İ.D.'nin bahsettiği *"fatura"* Osmanlı İmparatorluğu'nun ardından kalan bir tarih anlatısı. Bulgaristan'da tüm tarih ve edebiyat kitapları Osmanlı İmparatorluğu'nu Türkler ile bağdaştırarak kuruyor. Türklerin bu derslerde hangi tarafta olmaları gerektiği ise muamma. Diğer bir deyişle memleket ve anavatan seçilmesi gerektiğinde onlar için "arada" kalma durumu söz konusu. Okuldaki dersler, gündelik hayat ve daha bir çok başka nedenle kendileri için yeniden ve yeniden konum belirlemeye çalışıyorlar. Bu zor oluyor. Kişi kendini ve karşısındakini anlayabilmek için tarih anlatısının içinde yer seçerken karmaşa yaşıyor. Görüştüğüm kişilerin kimisi Türkiye'de kimisi Bulgaristan'da. Aitlikleri ise başka başka. Fakat genel anlatının içinde anavatanın ağırlıkla Türkiye olarak ifade edildiğini söylemek mümkün. Böyle hissetmeyen ya da düşünmeyenlerin anlatısı bile *"anavatan Türkiye diyorlar ama"* ile başlayıp çeşitleniyor. Memleket kavramından bahsedilince daha da karmaşa yaşanıyor. *"Hayatın yarısı orda yarısı burda"*[31] diyen S.S.; *"biz Osmanlı torunuyuz"*[32] diyen Y.S.; *"beni ilgilendirmez, benim vatanım da memleketim de Mestanlı"*[33] diyen S.H. ; *"bu topraklar, Bulgaristan bizim"*[34] diyen M.S.; *"uçaktan inince anavatanın toprağını öptüm"*[35] diyen R.S.; *"istenmeyen vatandaştım"*[36] diyerek çifte vatandaşlığı reddeden A.Ş. ve N.Ö.; *"anavatan anamın olduğu yerdir, toprakla oynamayı istiyorum"*[37] diyen G.A., ve alanın tüm sesleri bu konuda asla tek bir düşünceye varamayacağımızı gösteriyor. Tam da bu yüzden anavatan ve memleket kişinin kendi içinde taşıdığı sınır ile ilişkileniyor. Sınırlara çarpan, sınırları delen ipler misali memleket ve anavatan kavramları, göç edenin; göç edip geri dönenin; asla göç etmemiş olanın veya bir yerde kendini azınlık

---

[30] İ.D. ile 19 Ocak 2015 tarihinde Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[31] S.S. ile 01 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[32] Y.S. ile 13 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[33] S.H. ile 14 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[34] M.S. ile 15 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[35] R.S. ile 06 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[36] A.Ş. ile 23 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[37] G.A. ile 13 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

bilenin gündeliğinin bir meselesine dönüşüyor. İpler dolanıyor birbirine; yerinden olma ve göç duygusu ulus-devleti aşıyor.[38]

Bu çağda anavatanın şart olup olmadığını tartışan birileri ile karşılaşmamış olmak şaşırtıcı. Öte yandan görüşmecilere *"şart mı birinden birini seçmek"* diye sorduğumda bakışlar, tepkiler ve kelimeler aynı anda *"yoksa kayıpsındır"* cevabını veriyor. Birinden birini seçmek alan için de mümkün değil ancak belirleyici olan bazıları için Türkiye bazıları için ise Bulgaristan. Hangi ulus-devlet sınırının içerisinde yaşadıklarının bir önemi olmaksızın aitlik bazı görüşmeciler için Türkiye ile ilgiliyken bazıları için ise toprakla, "orası" yani Bulgaristan ile ilgili. Kimliğin kurulumu ve aitliğin ifade ediliş biçimi çok eskilere dayandırılıyor ve *"Osmanlı torunuyuz"* şeklinde yankı buluyor. Tarih, teritorya bağlılığı, din, dil gibi özelliklerden dolayı aitliğini Türkiye üzeriden kuran kişiler için sınırın hangi tarafında yaşadıklarına göre eklemledikleri ve/ya dışladıkları ulus-devlet söylemi farklılaşıyor. Bulgaristan'da azınlık olan, "öteki" olan kişi Türkiye'de Türk ulusu söylemine eklenmiş görülebiliyor; bu da onların çoğunluğun içerisinde yer aldıkları yanılsamasını beraberinde getiriyor. Ancak anavatan olarak görülen bu ulus-devlet sınırları içerisinde onlar da göçmen olma, sonradan gelme ve farklı olma üzerinden "öteki"dir. Modern devlette soy ve akrabalık üzerinden ilerleyen milli söylemlere eklemlenen göçmen kendi aitliğini kurarken memleket ve anavatan seçiminde zorlanıyor. Özgen (2004, s. 2) diyor ki,

> Devletin vatanı vardır, ama milletin yurdu ve yerelin de yurtluğu vardır. Uzak ülkelerde özlediğimiz bizim köyümüz yurtluğumuz; milletçe gözettiğimiz bir uzama dönüşür: yurt olur. Devlet ise bunların etrafına kalın bir çizgi çeker: vatan.

Vatan, anavatan, memleket nerede olunursa olunsun geri dönmeyi, sevdiklerinle kucaklaşmayı içeriyor. Görüşmecilerimden kimileri için Ankara'dan Kırcaali'ye, Deliorman'a gitmek; kimileri için ise göçü "kaçırmış" olmanın hüznü ile *"orada anavatandaki bir kardeşe"*[39] sarılmak. Aitliğin nerde olduğunu düşündüğümüzde saha bize şu bilgiyi sunuyor: aitlik öncelikle Türkiye üzerinden kurulan fakat devamında ise farklı çıkmazlara doğru ilerleyen bir kavram. Diğer bir deyişle üzerine biraz

---

[38] Bu çalışmanın konusu olmamakla birlikte söylemek gerekir. Günümüz küresel dünyasında ulus-ötesi süreçler ve deneyimler, aynı zamanda "uzaktan milliyetçilik" gibi olgu ve kavramları da üretiyor.
[39] A.S. ile 13 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

düşünülünce ve bellekten süzülen kelimelere baktığımızda keskin bir ayrımın yapılabilmesi mümkün değil. Kimlik kurulumu ve milli söyleme eklemlenme durumuna göre bazı görüşmeciler için anavatan da memleket de kesinlikle Türkiye, Bulgaristan ise geri dönülmeyecek bir yer. Ankara'daki çoğu görüşmeci için "Yeniden Doğuş Süreci" üzerine konuşmadan, kısmen unutarak, zamanla barışın sağlandığı bir tarihi dönem ve anavatan memleket seçimini etkilemiyor. Seçimin mümkünatı yok, her iki yer de vatan, memleket. Günümüzde Bulgaristan'da ya da Türkiye'de yaşayan ve anavatan ile memleket algısına oradan doğru da aidiyetine sınır koyamayan kişilerin sıklıkla ifade etmiş oldukları Avrupalı olmak durumu farklı bir kimlik algısı ve politikasının habercisi olarak kabul edilebilir. Her iki ulus-devlete ait ve her ikisine de ait olmayan özellikler taşıdıklarını ifade eden görüşmeciler için seçim yapmak zor. Avrupalı olmak birinden birini seçme durumunda kalmadıkları bir kimlik olarak karşımıza çıkıyor.

Bu karmaşıklık bugün Ankara'da yaşayan S.A.'nın bir zamanlar Kırcaali'den uzakta sürgün gittiği bir köyden geri geldiği anda *"yuva"* denileni tarif eden sözlerinde karşımıza çıkıyor. S.A.'nın *"yuva"*sı hala Kırcaali, Ankara'da yaşıyor. Anavatan ve memleket ise zamanla değişime uğruyor:

> *Sürgünden gece 11.00-11.30 son otobüsle geliyoruz. Bunu her zaman da söylüyorum evimize gelirken bizimkiler uyumuş, haber vermiyoruz köyde böyle ufak tefek köpek sesleri bir sessizlik almış, yaz, ılık bir hava esiyor, mısırlar böyle fışıl fışıl esiyor. Evin önünde oturduk valla yemin ediyorum bir, bir buçuk saat oturduk, bizim evimiz hava, o uzun hasreti nasıl anlatayım. Bizimkileri kızıyorlar nasıl uyandırmadınız. Biz gene bahçenin içinde gece yarısı 12.00-01.00 civarında karşıda can eriği diyorduk, zerdali bir bülmül yanık yanık ötüyor ama, ay ışığı oturmuşuz. Hiçbir yerde yok o. O senin kendi evin ya saatlerce oturduk. Yuva ya yuva. O yuva.*[40]

S.A.'nın geride kalan coğrafya için "yuva" demesi milli söylemleri ve kimliğin kurulumundaki yuva ve ulus-devlet bağlantısını sarsan bir güce sahip. Aidiyetini ve kimliğini Türk ve Müslüman olmak üzerinden kurmasına rağmen "yuva"sı hala Kırcaali, Bulgaristan. Bulgaristan'da yaşayan görüşmeciler için aitlik ve vatan ikiye bölünmüş durumda. Bulgaristan Türkü adı altında bir kavramsallaşma ve aitliğin varoluşu Balkanlar politikasında ve coğrafyasında yeni bir fenomen değil. Neticede aitlik ve hayatlar kısım kısım, bir orada bir burada. Calhoun'un *Milliyetçilik* (2012, s.

[40] S.A. ile 07 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

27) adlı çalışmasında ifade etmiş olduğu "yuva, söylenegeldiği gibi, her zaman kabul gördüğümüz yerdir. Bu anlamda birçok insanın bir ulusa mensup olmakla ilgili düşünceleri, böyle bir yuvası olma hissinden türemiştir" yaklaşımı S.A.'nın *"yuva"*sına uymuyor. Ülkeden gönderildiğinde de bugün de Kırcaali onun "yuvası", hayatı ise bir Türkiye'de bir Bulgaristan'da olmak üzere her iki coğrafyada. İplerin birbirine bu denli dolandığı konuları konuşurken, 1984-1989 yılları yaşanmasaydı neler olurdu diye tartışıyoruz. 1989 Bulgaristan göçü "Yeniden Doğuş Süreci"nin tasarlanmış bir ayağı, yeni kapitalist ulus-devletin inşasında bir adım mıydı? "Peki ya 'Yeniden Doğuş Süreci' olmasaydı neler oldurdu" düşüncesine dair alanın sesine aşağıda yer verildi.

3.2.4. "Yeniden Doğuş Süreci" Yaşanmamış Olsaydı Hayat Nasıl Olurdu?

Bugün "Yeniden Doğuş Süreci" siyasetin ve gündeliğin içinde önemini korumaya devam ediyor. Yaşanmış bir olayın "eğer yaşanmasaydı" düşüncesi üzerinden ele alınışı garip karşılanabilir. Ama bu sorunun alanda bir karşılığı ve duygusu var. Soruyu yeniden soralım: Zorunlu göçün zeminini hazırlayan yasaklar, isim değiştirme politikaları ve dönemin Komünist Partisinin "istemeyen gitsin" yaklaşımı gerçekleşmemiş olsaydı, bugün daha farklı bir Bulgaristan'dan ve onun içindeki Türklerden bahsediyor olabilir miydik? S.Sel.'nin bu konuyla ilgili yaklaşımı keskin ve açık: *"Önünü görecekti devlet, 100 yıl ileriyi görecekti, boşaltmayacaktı oraları"*[41] diyor. Eğer Bulgaristan'dan gelen Türkler doğup büyüdükleri yerlerde kalmış olsalardı bugün Bulgaristan'da daha farklı bir siyasi hayattan bahsediyor olacaktık ona göre. A.A. ise *"isimler değişmeseydi göç olmazdı… Ama hasretlik olurdu"*[42] diyor. Cevabını Bulgaristan'dan ziyade anavatan olarak gördüğü Türkiye ile ilişkilendiriyor. Bu varsayımı dillendirenler arasında Z.K. de yer alıyor:

> *Çok güzel bir hayatımız vardı. Zaten bu ad değişimi olmasaydı buraya gelmezdik, yaşamımız güzeldi. İşimiz, paramız vardı, özgürdük. Bulgarların arasında büyüdük, çok komşuluk yapardık ama maalesef adlar değişince biz korkmaya başladık. Biz dedik, bizi öldürürler bile diye korktuk. İyi devam eden komşuluklar*

[41] S.Sel. ile 24 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[42] A.A. ile 11 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

> *başladı kötü olmaya. Türkten Bulgar olur mu, olmaz. Gelmezdik ama geldik, mecbur.*[43]

1984 yılında *BKP'*nin yeniden kimliklendirme üzerinden yürüttüğü politikanın "gereksizliğinden" bahseden kişilerin varlığının altı çizilmeli. B.D. Bulgarlarla bir arada yaşayan, okulda Bulgarca eğitim alan, Türk Bulgar evliliklerinin başladığı bir dönemde "Yeniden Doğuş Süreci" yaşanmamış olsaydı zaten "kendiliğinden" ilerleyecek olan bir "değişim"den, "asimilasyon"dan bahsediyor:

> *Komünist partiye üyesin ama isteyerek ama zorla. Biz Bulgarlaşmaya yakındık, biz Bulgarca konuşuyorduk iyi veya kötü. Zorunlu olmasa da konuşuyorduk, lakap kullanıyoduk, şakalaşıyorduk kendi aramızda, kızlı erkekli. Bu bir süreçti hesap ediyorum değiştirme olmasaydı 10-15 yılda gençlerin kendisi kaybolurdu. Ama isim değiştirme olunca. Herkesin kafa karıştı hiç olmayacağını düşündüğümüz insanlar baktık Türk çıktı. Bulgarların daha çok yaşadığı şehirlerde Türkleri ayırt edemezdin Burgas, Şumen gibi büyük şehirlerde.*[44]

B.D.'nin anlatısının da ortaya koyduğu üzere belki, kendiliğinden, doğal yollarla gerçekleşecek olanı dönemin iktidarı baskı mekanizmalarını devreye sokarak yürüttüğü için tepkiler çeşitleniyor ve direnç çatışmalara evriliyor. Kimliği üzerine daha önce düşünmemiş olanlar düşünmeye başlıyor.

> *Ta [Daha] önce hiç yapılmayan şeyler bu defa alenice yapılmaya başlandı. Camiler kapatıldı şimdi bizim insanımız zaten komünizmde yaşıyor din yasak olduğu için cami de kilise de sadece sembolik olarak vardı. Belki 65 yaşı üstündeki insanlar giderdi camiye. İnsanlar ta çok Türkçe konuşmaya ve bir araya gelme başladılar. İnsanlar daha çok mevlit okutma başladı. Don [geleneksel şalvarı kastetmekte] giymek genç yaşlı kadınların giymesi simgeydi. Sünnet gizli kapaklı yapılıyodu.*[45]

B.D. Deliorman, Razgrad'da bu duruma şahit olurken, Se.A. aynı durumun Kırcaali için ve tüm Bulgaristan için geçerli olduğunun altını çiziyor. O süreci bir yanıyla olumluyor.

> *Ha ne oldu, çok güzel oldu, isimlerimizi değiştirdiler. Yani bi lafla halkımızı uyandırdılar yoksa bizimkiler kendileri yavaş yavaş gavurlaşçadıla. Yani hiç böyle bir şeye gerek yoktu. Diyeceksin Se. abim neden böyle diyor? E okula gidiyosun Bulgarca Türkçe yok, e arkadaş arasında Türkçe konuşmuyo hepsi Bulgarca konuşuyo. Ne oldu bir hata yaptılar yavaş yavaş hepsi de çekti geldi. O hata*

---

[43] Z.K. ile 23 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[44] B.D. ile 17 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[45] B.D. ile 17 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntıdır.

> *olmasaydı farklı olurdu. Karışırdı herkes Türk Türkü bilmezdi, Bulgar Bulgarı, Çingene Çingeneyi, karışıdı. İyi ki böyle oldu.*[46]

Bulgaristan Kırcaali'ye bağlı Kran [Kral Dere] köyünde yaşayan A.S. mahkemeye çıkarıldığında "Yeniden Doğuş Süreci"nin güzelliği bozduğunu ifade ediyor. Günümüzde hala aynı yerde yaşayan A.S.'ye göre dönemin müsebbibi olarak komünizm devam ediyor. *"Etmese bize verilen o isimler muhtarlıkta kayıtlı durmazdı"* diyor.

Eğer 1984-1989 yılları yaşanmamış olsaydı belki bugün dağılan ailelerden, kaybolan insanlardan, hayatını kaybedenlerden, siyasetin içinde bir dönemin kullanımının milli kimlik üzerinden yürütülmesinden bahsediyor olmazdık. Bu varsayımı ele alarak tartışmalara daldığımızda alan hep realiteye geri döndü. Alan için asıl olan yaşanmış ve bugün farklı formlarda devam eden bir gerçeklik: Yaşanmamış olsaydı diye sorduk... Ama "Yeniden Doğuş Süreci" yaşandı.

3.3. 1984-1989 YILLARI: "YENİDEN DOĞUŞ SÜRECİ"

18 Ocak 1985 tarihinde *BKP* 1984-1989 yılları arasında yaşanacak olan sürece bir isim veriyor: "Yeniden Doğuş Süreci". Bu ironik öfemizmi ilk kullanan kişi olarak tarihe geçen kişi Georgi Atanasov oluyor. Kabul edilen resmi doktrin ile Bulgaristan'da yaşayan tüm Türkler, Müslümanlar ve azınlıklar Bulgar olarak kabul ediliyor. Sunulan gerekçe ise Bulgaristan'daki Türk ve Müslümanların Osmanlı İmparatorluğu tarafından zorla Müslümanlaştırılmış ve Türkleştirilmiş olmaları. Daha önce de ifade etmiş olduğum gibi bu dönemde isimlerin değiştirilmesinin yanısıra din, dil ve kılık kıyafet yasakları söz konusu. Gelenekselin "sosyalist" geleneklerle değiştirilmesi gerektiğini savunan *BKP*'nin bu yöndeki adımları eskilere dayanıyor. Girişimlerin tüm Bulgaristan'ı sardığı dönem ise 1984-1989 yılları arasında. "Yeniden Doğuş Süreci"nde değişen isimlere, gündeliğe ve yasakların hükmünü yitirdiği anlara dair alanın sesine kulak vermemiz gerekiyor. Yasakların, isim değiştirme politikasının, baskının, devletin tüm baskı ve korkutma mekanizmaları ile ilk geldiği bölge Kırcaali. Köylerin

[46] Se.A. ile 11 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntıdır.

girişlerinde sınırlar çiziliyor, askerler yabancıların yerleşim alanlarına girmelerini yasaklamaya başlıyor. Deliorman bölgesinde yaşayan Türkler bu sürecin Kırcaali bölgesinden başlamasını bölgenin sınıra yakınlığı ile açıklıyor. Süreç Kırcaali'den başlıyor çünkü bölgenin parti sekreteri Tanev'e göre bu bölgede "Türk milliyetçiliği var ve bu bölgede adet ve geleneklere sıkı sıkıya uyuluyor" (Gruev ve Kalyonski, 2008, s. 131). Böyle bir algı çerçevesinde Kırcaali, devletin gücünü ve baskısını kullanmaktan çekinmediği bir yer oluyor. Buna bağlı olarak, direniş, yürüyüş, sesler ve ölümün sessizliği de ilk olarak Kırcaali'den yükseliyor.

3.3.1. Yasaklar Ve Yasakların Esnediği, Delindiği Anlar

"Yeniden Doğuş Süreci"nde "gönüllü" isim değişikliğinin yanısıra kişilerin gündeliğinde önemli olan yasaklar getiriliyor. Müslümanlığı ve Türk kültürünü simgeleyen her türlü adet, alışkanlık, kıyafet yasaklanıyor. Dini yasaklara eklenen en büyük yasak ise dil yasağı. Türkçe konuşmak yasaklanıyor. Bu yasak, hayatının hiçbir evresinde Bulgarca diline vakıf olmamış ve konuşmamış kişilerin gündelik hayatına sessizliği, susmayı dayatıyor. Türkçe konuşan kişilere para cezası uygulanıyor. Aynı süreçte grup halinde bir araya gelmek, bayramlar, cenazeler ve düğünler yasaklanıyor. Bu genel çerçeve alanın öznelerinin yaşamış olduğu karşılaşmaların bir özetidir. Şalvar ve başörtüsü yasağını anlatırken G.A. *"yani o Türk Müslüman görtüntüsünü kaldırmak istediler"*[47], diyor. Kılık kıyafet yasakları evlere kadar gelip yasağı hatırlatan görevlilerce sağlanıyor. N.E. kapılarına gelen iktidarın görevlileriyle babasının yaşadığı diyaloğu anlatıyor: *"şalvarsız eş ben düşünemiyorum dediğinde orda gelen kişiler gülmüştü ve şöyle demişlerdi, kusura bakmayın hani, biz gönderiliyoruz, gelmek istemesek bile, istemiyoruz ama gelmeliyiz"*[48].

Kılık kıyafet yasağı yaşlıları ve köylerde yaşayanları daha fazla etkiliyor ve yasakların esnemeye uğradığı alanlar da yine bu yerler oluyor. Türk köylerinde insanlar yasaklara rağmen daha önceki yaşam biçimlerini sürdürmeye devam ediyor. Lise, üniversite, iş için köylerden kasaba ya da şehirlere giden yeni nesil Türklerin kılık kıyafeti ise

---

[47] G.A. ile 13 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[48] N.E. ile 08 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

modern bir kıyafet. Aslında mesele kıyafet de değil. Bu noktada *"Anlaşılıyordu, duruşumuzdan mı, kılığımızdan mı, en iyi Bulgarca konuşanımız bile anlaşılırdı, isimler değişince de anlaşılırdı ki Türk olduğumuz. Kimi güldü, kimi ses etmedi"*[49].

Kültürel ardalanın yok edilmesine yönelik çalışmalar sürerken ve yasaklar birbirini kovalarken, köylerdeki kadınlar şalvar giymeye, başörtüsü takmaya devam ediyorlar. Bu durumu denetlemek için ise toplumun içerisinden kişiler seçiliyor, şalvarların uçkurları kesiliyor ki yıldırıcı bir saldırı olarak zihinlere kazınsın. Görüntü ile ilgili yasakların yanısıra alanın tüm öznelerinin vurguladığı ve kimliklerini oradan doğru kurdukları iki tane unsur bulunuyor: dil ve din.

Gündelik hayatı, düşünce sistemini, kimliğin kuruluş biçimini hedef alan dil yasağı alanın belirtmiş olduğu en büyük yasaklar arasında yer alıyor. "Yabancı dilde konuşmak yasak"[50] derken kastedilen dil, Bulgaristan'daki Türklerin ana dili olan Türkçe. Rejim devlet dairelerinde, sokakta, komşular ile hatta aile ve ev içinde Türkçe konuşmayı yasaklıyor. Bu yasağa uymayanlar ise para cezasına çarptırılıyor. Görüşmecilerin en sık verdikleri örnekler arasında dil yasağı yer alıyor. Türkçenin yasaklanması ile doğrudan gündelik hayata ve düşünceler sistemine yasaklar getiriliyor. Özellikle yaşlıların en çok zorlandığı konular arasında Türkçe konuşma yasağı yer alıyor. Bulgarca bilmeyen yaşlılar ile sokakta karşılaşma korkusu ile yaşadığını paylaşan A.A. *"bilmiyorlar, selam bile veremiyorsun"*[51] diyor. Her biri kendi dilinde konuşarak anlaşan insanların, komşuların arasına duvarlar örülüyor. Ceza sadece Türkçe konuşan Türklere kesilmiyor. Aynı zamanda Bulgarcada da kullanılan bazı Türkçe kökenli sayılan kelimeler yasaklanıyor. Onları kullanan Bulgarlar da para cezasına ve uyarıya maruz kalıyor. Bir tek Bulgarca kelime bilmeyen kişilerin gündelik hayata karışabilme, alışveriş yapabilme şanslarının neredeyse hiç olmadığını ifade ediyor R.A.; *"Bulgarca bilmiyorsan ekmek yok"*[52] diyor. S.A. denetimin Türkçe öğretmenleri aracılığı ile yapıldığına şahit oluyor. Polis S.A.'yı tutukluyor ve para cezası kesiyor. *"Yabancı dilde konuşuyorsun"*

---

[49] A.Ş. ile 23 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[50] http://www.highviewart.com/nay-bezumnite-sotsialisticheski-lozungi-1640.html: yasakların kamusal alanda yer alış biçimi tabelalar aracılığı ile resmileşiyor. Ayrıca yasaklara uymayanları uyarmak için sivil görevliler bulunuyor.
[51] A.A. ile 11 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[52] R.S. ile 06 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

denildiğinde *"anadilim, yabancı değil"*[53] tepkisinin karşısında bir görevlinin sessiz kaldığını anımsıyor S.A.. Türkçe konuşma yasağına dair alanın sunduğu en çarpıcı örnek ise Z.K.'nin anlatısında gizli. Bulgarca bilmeyenler arasında yaşlılarla birlikte küçük, okul çağında olmayan çocuklar da var. Köyden Dobriç şehrine alışverişe giden Z.K.'nin arkadaşının çocuğunun ağzını bantlıyorlar ve anneye çocuk Türkçe konuştuğu için para cezası ödetiyorlar. *"Çocuğu durduramazsın ki ne konuşsun o bir Türkçe biliyor"*[54], diyor Z.K.. Dil yasağına direniş anlarını ise para cezasını göze alarak *"inadına, yüksek sesle"* konuşulduğu örnek olaylar temsil ediyor. Ayrıca evlerin dinlendiğini paylaşan görüşmeciler, sokakta konuşmasa bile evin içinde yine de Türkçe konuştuklarını ifade ediyorlar. Alanın bu ifadeleri kimlik kavramını düşünürken dil ile olan bağlantısını, yasaklanan ve yok edilmek istenen bir dilin alan tarafından direnilerek kullanıldığını gösteriyor. Ayrıca yasaklarla birlikte o güne kadar kamusal alanda Bulgarca konuşmayı tercih eden kişiler artık ana dilim dedikleri dili daha yüksek sesle konuşur oluyorlar. Diğer bir deyişle yasaklar direnmeyi, kimliklerin belirginleşerek savunulmasını tetikliyor. Bulgaristan Türkleri için içine doğrukları kültürün başat özellikleri arasında Türkçe konuşmak yer alıyor. Türkçe konuşan, Türkçe düşünen bu insanlar için yasaklar ve cezalar evlerinde Türkçe konuşmalarına, gelecek nesillere dillerini aktarmalarına engel olamıyor. Gözetleyen iktidar yaptırımları ile hane içine kadar sızmaya çabalasa da başarısız oluyor.

Kimlik kurulumuna dair alanın ifade etmiş olduğu ikinci önemli nokta ise din. "Yeniden Doğuş Süreci"nde din, dini adet ve gelenekler de yasaklanıyor. Hristiyanlık ve İslam yasaklanıyor, kilise ve camiler kapatılıyor. Bulgaristan'daki Müslümanlar, Türkler açısından bu durum dini bayramların yasaklanmasına, erkek çocukların sünnet edilmesinin yasağına, cenaze törenlerinin İslam usulüne göre yapılmamasına denk geliyor. Bu yasaklara direnişi anlatan birden fazla hikaye bulunuyor alanda. Daha önce fazla kalabalık olmayan camiler din yasaklanınca daha çok ziyaret ediliyor. Ayrıca bayramlar yasak olmasına rağmen, görüşülen kişilerin hemen hepsi köylerde gizli bir şekilde bayram ziyaretlerinin yerine getirildiğini ifade ediyor. Kurban bayramlarında kurbanlar gizli kesiliyor ve erkenden komşular ile paylaşılıyor. Yasaklar farklı kültür ve

---

[53] S.A. ile 07 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[54] Z.K. ile 23 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

inançlar arasındaki köprüleri de yıkıyor. G.A. anlatıyor: *"Hatırlıyorum elma getirirdi, poğaça getirirdi bize baba Mariya onların bayramlarında. Biz de tatlı olsun börek olsun paylaşırdık. Sonra olmamaya başladı..."*[55]. Bu dönemde yasaklar kültürlerin bir arada yaşama olanağının önüne set çekiyor.

Erkek çocuklarının sünnet edilmeleri yasaklanıyor. Direnilen ve ne pahasına olursa olsun aşılan en büyük yasağı temsil ediyor sünnet. "Yeniden Doğuş Süreci"nde sünnet yasağı sayısız yasak anısı üretiyor: dağ köylerine götürülen, gizli kapalı kapılar ardında küçük yaşta sünnet ettirilen erkek çocukları. Doktor olmayan kişilere güvenerek tüm köyün erkek çocuklarını sünnet ettirmek de en belirgin şekilde hatırlanan ve ifade edilen anılardan bir tanesi. Öte yandan yasakları koyanlar da ev ev geziyor: Doktorların evleri dolaşıp erkek çocukları kontrol etmelerinin altında yatan neden rejimin emrine uymayanları saptayıp cezalandırmak. Sünnet yasağının çağrıştırdığı onlarca şey var: Tedirgin anne ve babalar; pencerelere gerilen battaniyeler; çocukların iyileşme sürecinin uzaması; tanıdık ve komşulara güvensizlik; korkular ve ağlama sesleri. Anlatırken, gece ve saklı yapılan sünnet örneklerinden cenazelere geçiyor G.A. *"Gece gömmeye başladılar cenazeleri"* diyor. Bulgaristan'da Türk ve Bulgar mezarlıkları ayrı. Ayrıca defnedilme usulleri de farklı. *"Tabutla gömülecek, Hristiyan usulüne göre"* denildiğinde buna karşı çıkılması halinde hocalar görevden alınıyor. Tüm cenazelerde papaz bulunuyor. O dönemde vefat edenler Bulgar mezarlığına Hristiyan geleneklerine göre defnediliyor. *"Kayalana [mezar taşlarına] bile Bulgar ismi yazdılar"*[56] diyor S.M. *"İnsanın hiç ölesi bile gelmedi o zaman var ya, hani şimdi karışık gömülecek diye. E napacak ölüm sonuçta"*[57] diyor alanın bir diğer öznesi. Yasaklar sevinç, mutluluk, yas gibi duyguların yaşanma biçimine müdahele ediyor. Diğer bir deyişle yasaklar sevinci ve acıyı yaşamayı da kalıplaştırıyor. İçine doğmuş olduğu kültürde kuran okutmak, vefat edenin ardından dua etmek, mevlit okutmak gibi gelenekler Bulgaristan Türklerinin ve Müslümanlarının manevi dünyasında önemli. Yasaklar döneminde, yakınını kaybedenler mevlit, kuran okutamadıkları için yasın içinde yasa boğuluyor. O dönemde dünyaya gelen bebekler için beslenen umut ise doğrudan Bulgar ismi ile

[55] G.A. ile 13 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntıdır.
[56] S.M. ile 17 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[57] A.Ş. ile 23 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

kayıtlara geçtiğinde sekteye uğruyor. Alanın da ifade etmiş olduğu gibi yasağa rağmen bebeklere resmi kayıtların dışında evde ezan sesi ile Türkçe isim veriliyor.

Yasakların katılığı ve rejimin kararlılığı, köylere gelen tanklar, gözetlemeler ve devletin şiddet mekanizmaları ile görünürlük kazanıyor. "Yeniden Doğuş Süreci" yasakları ile birlikte bir dönemin ve kimliğin bitişini ilan edip diğerini dayatıyor. Bu dönemde duygular, düşünceler kısacası hayat yasaklar çerçevesinde kişilerin direnme pratikleri doğrultusunda ve uyumdan çok çatışmalı devam ediyor.

Türkçe konuşma ve bir araya gelerek bayramların kutlanması; cenaze ritüellerinin yerine getirilmesi sadece dil ve din yasağı altında ele alınmıyor. İnsanların toplu bir şekilde bir araya gelmeleri her türlü vesile ile yasaklanıyor. Bu yasaklara "Mayıs Olayları", yürüyüşler, açlık grevleri ile direniliyor.

3.3.1.1. Kimlik Politikaları:"Yeni Bulgarlar"ın Gündelik Hayatı

Toplum mühendisliği uygulayan BKP için isim değiştirmek eski kimliklerin yok edilip yenilerinin ilanını ifade eden son adım. Her an onun gerçekliğinde yaşamak durumunda olduğumuzu ifade ediyor isim. Bu çalışmadaki alanın özneleri için *BKP'*nin kimlik eritme politkasının zirvesi ve belleklerinde en yoğun acı hissini bırakan nokta isimlerinin değiştiği gün. *"Kimlik olarak üstüne giyinemiyor ister istemez insan"* [58], diyor N.Ö. yeni ismi için. *Bir "isim için göç mü edilir?"* sorusu, alanın göç etmiş ya da göçü düşünmüş öznelerinin sıkça karşılaştığı bir soru. A.A. bu soruyu soranlara *"siz onu yaşamadınız, deneyimlemediniz, bilemezsiniz"*[59] şeklinde tepki verdiğini anlatıyor. Diğer görüşülenlerin tepkileri de bu cümlede birleşiyor. Alanın özneleri için isim değişimi içine doğdukları kültürün, yaşamın, kimliğin, gündelik hayatın değişimi demek. İsim değişimi politikası Müslüman/Türk isimlerinden Hristiyan/Slav isimlerine geçişi temsil ediyor. Daha önce getirilmiş sınırlara göz yumabilen veya sınırları esnetebilen azınlıklar, isimleri söz konusu olduğunda bunu *"benliğime, kimliğime*

[58] N.Ö. ile 12 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[59] A.A. ile 11 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

saldırı" ifadesiyle yorumluyorlar, bu durumu *"travma"* olarak yaşadıklarını ifade ediyorlar.

İsim değişikliğinin yapıldığı gün, o günün gecesinden itibaren, köy ve kasabalara gelen askeri güçler, tanklar ve görevliler ile hatırlanıyor. Türklerin yaşadığı köylere giriş ve çıkış yasaklanıyor. Aynı gün işe, okula, yola giden herkes isim değiştirmek üzere köy, kasaba kontrol sınırından geri gönderiliyor. *"Asla unutulmaz"* ifadesinin sık sık kullanıldığı, "Yeniden Doğuş Süreci"nin bel kemiği olan isim değiştirme günü evvela 1984 yılının Aralık ayında Kırcaali'de gerçekleşiyor, devamında tüm Bulgaristan'a yayılıyor. Karşı çıkanların gözaltına alınması, hasassiyetleri bilinen kişilerin daha önceden evlerden alınıp tutuklanması, kalabalık ve tanklarla gelen askeri güçler halkı korkutmak için güçlü birer araç görevi üstleniyor. Sözde "gönüllü" olan isim değişim politikası baskı ve şiddet ile birlikte ilerliyor. İsmini değiştirmek istemeyen Türkler günlerce evlerinden çıkmıyor, silah zoruyla karakola götürülenler, gözaltına alınanlar, vurulanlar oluyor. Fikrini söylemek isteyen herkesin susturulması direnen halkın pes edip isim değiştirme sırasına girmesine neden oluyor. Baskı kaçışı imkansız kılıyor. Alanın özneleri *"travmatik"* olarak niteledikleri bu süreci anlatırken kendilerine isimlerini gönüllü değiştirdiklerine dair evrakların imzalattırıldığını ifade ediyorlar. Kimileri imzalamıyor. Devamında baskı ve korkutma aracı olarak Belene kampına alınanlar, başka köylere sürülenler, hapishaneye atılanlar, işinden olanlar var. İsim değişikliği sürecini zorunlu göç izliyor. "1984-1985 kışı şiddet, aşağlama, çaresizlik ve direnişin önceden ekarte edilişi ile ilerliyor. Devletin gücü karşısında direniş sessiz kabullenişe dönüşüyor" (Gruev ve Kalyonski, 2008, s. 140). *"Travmatik"* süreç ve isim seçim günü alanın her öznesi için ayrı bir deneyim ve karşılaşmayı temsil ediyor. İsimini değiştirmek için köy muhtarlığına gitmeyen Y.S. ve A.S. kardeşler evlerinde vuruluyor. İsmini değiştirmek istemeyen insanlar dağlara kaçıyorlar. Sürecin geçeceğini, kurtulacaklarını varsayarak kaçmaya karar verenler arasında N.Ö. de yer alıyor. N.Ö bu kaçışı Kırcaali bölgesinde deneyimlerken, G.A. Deliorman'ın Şumen [Şumnu] şehrinde dağa kaçan insanlara ekmek ve su veren annesini hatırlıyor. Öyle görülüyor ki, halk bu "gönüllü" isim değiştirme politikasından dağlara, mağara ve dere yataklarına kaçışla kurtulunabileceği kanısında. Ne var ki kaçmak isim değişikliği politikasını engellemiyor. İsmini değiştirmek için "gönüllü" olarak muhtarlığa giden her kişi kendine bir isim seçmek zorunda kalıyor. Dahası, çoğu zaman torunlar ölmüş

dedelerine isim seçmek zorunda kalıyor. Genel itibariyle yeni Slav ismini onlara görevliler, "Yeniden Doğuş"un mimarları seçiyor. Bulgar ismi seçilirken Türkçe ismin başharfi kalabiliyor. Köyler "Ana" isminde birden fazla yaşlı kadın ile dolup taşıyor. Yaşlı kadınların yeni isimlerini akıllarında tutabilmeleri anne çağrışımı üzerinden gerçekleşebilsin diye Ana ismini veriyorlar onlara.

İsim değiştirme politikasının sistematik bir şekilde olduğunu ifade ediyor alanın özneleri. *"Onlar zaten hazırlamıştı herkesin pasaportunu [nüfus cüzdanını]. Sadece ismi yazmayı yapıyolardı"*[60], diyor Z.K. Görüşmecilerin arasında *"ben kendime isim seçeceğim"* diyerek muhtarlığa giden tek bir kişi var, B.D.. O bu yöndeki tepki ve kararını, baskıya direnmenin farklı formlarının oluşu ile ifade ediyor. *"Madem değiştiriyorlar eskiden B. olduğum anlaşılmasın. Arada bir kimlik olmasın, o kimliğe bakınca a bu eskiden Türkmüş, Türktür demesin, yarın öbür gün çıkacak o benim önüme. Tamamen Bulgar ismi koydum"*[61]. B.D.'nin seçmiş olduğu *"tamamen Bulgar ismi"* bir polis kontrolünde kendisini tutuklanmaktan kurtarıyor. *"A sen yenilerdensin"* diyen polise *"siz ne konuşuyorsunuz partimize ayıp ediyorsunuz, nasıl böyle bir şey iddia edebilirsiniz"*, diyerek Sofya'da tutuklanmaktan kurtuluyor. "Yeni Bulgar" olmak ve Türk olmak arasında ötekileştirme kavramını düşündüğümüzde bir farkın olmadığını ifade edebiliriz. Ancak bu fazlaca kaba bir yaklaşım özneyi nesne olarak kabulü getirir. Alan "Yeni Bulgarlar" olarak ötekileştirilmeyi aşağılama olarak gördüğünü paylaşırken, bir yandan eşitlikten söz ederken öte yandan ötekileştirmeye meydan açan bu rejimin sosyalizmin ilkelerine aykırı olduğunu ifade etti. Ayrıca Türk kültürünün içine doğmuş olmakla gurur duyan, daha doğrusu bunun utanılacak bir durumu teşkil etmediğini savunan alanın özneleri için bir gecede değişmesi beklenen aidiyet ve ülkenin tamamı tarafından unutulması beklenen bir etnik temizliğin "Yeni Bulgarlar" gibi yeni bir ötekileştirme formunu doğurması doğaldır.

Kırcaali bölgesinde 1985 yılında ismi değiştirilmemiş kimse kalmıyor. Yeni doğanlara da ölenlere de Bulgar ismi veriliyor. Direniş, yürüyüş, çatışma, kan ve can kayıpları ile geçen isim değiştirme kampanyası alanın tüm öznelerince hatırlanıyor. 1989 yılına

---

[60] Z.K. ile 23 Aralık 2014 tarihinde Ankarada yapılan görüşmeden alıntı.
[61] B.D. ile 17 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

kadar olan süreç ise "Yeni Bulgarların" gündelik hayata geri dönüşü, belki daha yerinde ifadeyle dönemeyişi ile ilgili.

Yaşananlar, deneyimlenen yasaklar ve tüm "Yeniden Doğuş Süreci" toplumu ulusal benlik şemsiyesi altında toplamaya çalışırken kişilerin yaşadıklarına ehemmiyet verilmez. Alanın özneleri için içine doğdukları kültür, ait hissettikleri bir yaşantı biçimi söz konusu. Türk ismi taşımak, Müslüman olmak, Türkçe konuşmak, giyim kuşamda belirli öğeleri kullanmak "kimliğim" ya da "benliğim" dedikleri olguya denk geliyor. Chambers (2014, s. 44) "Miras olarak devraldığımız şeyler - kültür, tarih, dil, gelenekler, kimlik duygusu- imha edilemez ama parçalanır, sorgulamaya açılır, yeniden yazılır ve yeni bir yöne sokulur", der. Bulgaristan'da yaşananlar da bunu örnekler niteliktedir. Kimlik duygusunun baskıyla, dış bir güç tarafından değiştirilmesi çelişkiler doğurur. "Yeniden Doğanlar" olarak iş, okul ve gündeliğe karışmaya çalışan Bulgaristan Türkleri için hayat zorlaşır. Karşılaşmalar çatışmalara dönüşüyor. Bir gün önce kendini farklı bir kimlik üzerinden ifade eden bu insanlar eski komşuları, iş ve okul arkadaşları ile karşılaşmalarını "yeni Slav isimleri" ile deneyimlerler. Eski ve yeni kimlik elbetteki söz konusu değil. Oysaki kimlik ya da içine doğulan kültür elbise misali bir çırpıda çıkartılabilir bir olgu olma özelliği taşımıyor. Ancak uygulamalar değişen isimle ve yasaklarla birlikte, kimliğin ve kişinin kendini algılama ve ifade etme biçiminin de değişebileceği varsayımı etrafında biçimleniyor. Rejimin beklentisi bu doğrultuda.

"Bir gecede değişti herşey" diyen G.A. Pazartesi günü bir buçuk yıldır aynı sınıfta olduğu arkadaşları ve öğretmenleri tarafından yeni ismi ile çağrılmak zorunda kalıyor.

> *Bize aynen şöyle dediler siz zamanında Bulgardınız Osmanlı geldi sizi Türkleştirdi, biz şimdi sizi Bulgarlaştırıyoruz. Şimdi 500 sene Türk Müslüman olarak yaşamış bir insan bir akşam saat 12'den sonra nasıl Bulgarlaşır? Şimdi bunu biz yediremiyoruz kendimize. Acaba biz o zaman Bulgardık da mı Türkleştirdiler, Müslümanlaştırdılar da biz şimdi mi Bulgarlaşıyoruz buna inanamıyor insan 500 sene Osmanlı İmparatorluğunda durmuş bir ülke nasıl bir gecede böyle bir şeyi kabul eder biz kabul edemiyorduk. İşte öğretmenlere de söylenmiş işte onlara söyliyeceksiniz ki onlar da bilsinler kendilerini.*[62]

[62] G.A. ile 13 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

Kendini konumlandırma ya da tanımlama gereksinimi duyan alanın özneleri, yaşadıkları karşılaşmalar sonucu şüpheye düştükleri anların varlığından bahsediyorlar. Şüpheleri dağıtmayı başarma yolu olarak ise şu fikre yaslanıyorlar: Geçmiş ne olursa olsun içine doğdukları kültür Türk kültürü. S.H. dönemin rejiminin tezi doğru olsa bile *"ben kendimi böyle hissediyorum, sen nasıl değiştirirsin bunu"*[63], diye itiraz ediyor. Görüşmecilerin tamamının ifade etmiş olduğu Osmanlı ıskan politikasından bahsediyor. Dedelerinin Gümülcine'den, başkalarının Konya Karaman'dan gelmiş olmalarını sıralıyor.

Gruev ve Kalyonski (2008, s. 163) Bulgaristan Komünist Partisinin aldığı bir kararı aktarıyor: "Tek bir ders bile çocukların Bulgarca isimleri söylenmeden başlamayacak. Askerlerin isimleri söylenmeden tek bir iş yapılmayacak, iş yerlerinde mutlaka yeni isimler kullanılacak". Bu kurala okul ve iş yerlerinde katı bir şekilde uyuluyor. Öte yandan bu kurala direnen ve parti politikasını onaylamayan Türklerin yanısıra Bulgarlar da var. *"Hoca her gün yoklama alıyor ya o gün almadı. Zorluyorlardı onları yeni isimlerle hitap edin diye"*[64], diyor A.A.. B.D. ise öğretmeni ile arasında geçen diyalog tartışmaya dönüşünce emniyete çağrılıyor. Emniyette yaşadığı konuşma Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihine ilişkin. B.D.'nin ve onu sorgulayan polisin kültürel bellekleri çatışıyor. Bir polis B.D.'yi etnik kimliği üzerinden konuşmaya teşvik ediyor; *"sizinkiler biliyor musunuz ne yapmışlar bizimkilerine?"* diyor. B.D.'nin polise verdiği cevap şiddet görmesine neden oluyor:

> *Hiçbir şey yapmadılar dedim. Gerçekten de öyle ama anlatabileceğiniz tarihinizde iki tane olay var. Yalan olan Batak olayı 5000 kişiyi kesmişler kilisede diye o kiliseye toplasan 100 kişi taş çatlasın 200 kişi üst üste sığar. Yakmışlarmış. Böyle bir şey yok. Sonra Bulgarlar da bunu çıktı kabul etti. İkincisi de Aprilsko vıstanie [Nisan Ayaklanması]. Dedim Osmanlıda kim başkaldırırsa kelle gider. Başka ne var dedim kaç harfiniz var alfabede dedim. 30 harfiniz var böyle bir şey olsaydı şu anda biz sizle kardeş olcaktık dedim. 30 sene her senede bir tanesi silinseydi biterdi. Kültürel şey olacaktı dedim. O sen çok iyi biliyormuşun dedi. Ondan sonra dayaklar başladı. Ne kadar dövüldüğümü ben hatırlamıyorum ama bir bayılıp ayıldığımı hatırlıyorum.* [65]

[63] S.H. ile 14 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[64] A.A. ile 23 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[65] B.D. ile 17 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

Baskı iş yerlerinde de izlenebiliyor. İşçi başı olan Türkler çalışanlara Bulgarca isimlerle seslenmek zorunda bırakılıyor. Bu durum alanın öznelerince yaşanılan "travma"nın daha da şiddetlenmesine neden olarak gösteriliyor. Bir gün farkla tüm yaşam ve ilişkiler değişmek zorunda. A.A. iş yerinde müdürü ile yaşadığı diyaloğu hatırlıyor *"müdür çağırdı beni, biliyorum kanında Türk kanı var, üzülüyorsun çok, içine atıyorsun bunları ama dedi sana Krisi diyelim"*. Buna ek olarak N.Ö. komşuluk ilişkilerinin de "eski" ya da "yeni" ismin kullanımına göre değiştiğini ifade ediyor.

Değişim mekanlara, mezar taşlarına, evlerin kapılarındaki tabelalara da yansıyor. Evlerin kapılarına "yeni" soyisimleri yazılıyor. "Eski" olarak kabul edilme şartı koşulan sadece isimler değil. Yasakların asıl hedefi düşünce sistemini, yaşamı eyleme biçimini, kendini diğerine anlatış biçimini, dünyayı anlama, anlamlandırma biçimini değiştirmek. Diğer bir deyişle iletişimsel bellek ile bağlanılan, oluşturulan, yaşanılan ve aktarılan yaşam üzerinden kültürel belleği dönüştürmek hedefleniyor. Geçmişin izlerini dilden, sokak isimlerinden, kimliklerden, mezar taşlarından, coğrafyanın tamamından silmeyi hedefleyen yasaklar direnişle karşılanıyor, sekteye uğruyor. Alanın özneleri gündeliğin içinde farklı uğraş ve çatışmalarla yaşarken değişimin ancak direniş ve ses çıkarma ile geleceğinin farkında olduklarını ifade ediyorlar. 1989 yılında ise zorunlu göç geliyor. Biz göçe geçmeden önce protesto ve direnişleri hatırlayarak devam edelim.

3.3.1.2. Korku Politikası: Protestolar, Yürüyüşler, Hapishane Ve Belene

1982 yılında Kenan Evren Bulgaristan'a ziyarete geliyor. "Bu ziyaret esnasında Türkiye'nin göç için kapılarını açıp açmayacağına dair konuşuyorlar. Evren böyle bir şeyin olmayacağını söylüyor" (Gruev ve Kalyonski, 2008, s. 133). Bu tarihi buluşmadan sonra Bulgaristan'da hayat değişmeye başlıyor. İlk olarak 1984 yılının Ağustos ayında bir bombalı saldırı oluyor. 1984 yılı değişim, protesto, tutuklanmalar, ölümler ve korku yılı olarak tarihe geçiyor.

26 Aralık 1984 tarihinde Kırcaali'ye bağlı Mestanlı [Momçilgrad] kasabasında yürüyüş oluyor. Yürüyüşün nedeni isim değiştirme politikasına karşı tepki örgütlemek, daha genelde ise "Yeniden Doğuş Süreci"nin kendisi. Yürüyüşe yakın köy ve kasabalardan insanlar geliyor. 26 Aralık Protestosu olarak tarihe geçen yürüyüş böyle gerçekleşiyor.

Yürüyüş özellikle belediye binasının olduğu sokakta yapılıyor. O günü anlatan görüşmeciler kalabalık, kızgın gençler, kaygılı yaşlılar, kadın, erkek, çocuk herkesin orada olduğunu paylaşıyor. *"Vurdular insanları"*[66] diyor H.K. Aynı gün bir kadının *"Ezin bizi"* diyerek tankın önüne bebeğini koyduğunu anlatıyor. Ayaklanmalar aynı anda birden fazla köyde gerçekleşiyor. Killi [Benkovski] köyünde yaşayanların şiddete maruz kaldığını, vurulduklarını duyanlar oraya gitmek üzere yola çıkıyor. Bu esnada bir bebek annesinin sırtında vuruluyor. Bugün Türkan bebek anma törenlerinin, o dönemde ise direnişin imgesi olmuş durumda. Yürüyüşten sonra birden fazla tutuklama gerçekleşiyor. İçlerinden bazıları hapishanelere bazıları Belene kampına götürülüyor. *"Vur emri almışlardı, hastahaneler bakmama emri almıştı"*[67], diyor M.S. Aynı gün sadece yaralananlar oluyor. Bulgaristan'ın Deliorman bölgesindeki protestolar Kırcaali bölgesinden biraz daha geç başlıyor. Silistre[a] iline bağlı Yablanovo köyü Deliorman'ın direniş merkezi haline geliyor. *"Savaş sesleri geliyordu"*[68], diyor G.A. Protesto ve yürüyüşler isim değiştirme kampanyasının önüne geçmekte güçsüz kalıyor. Belene kampına alınanlar, tutuklananlar, faili meçhuller, şiddete maruz kalanlar oluyor bu dönemde. Aynı zamanda Bulgar köylerine sürgüne gönderilenler oluyor. Bu şekilde 1984 yılının son ayı ve 1985 yılının ilk ayları olaylarla ilerliyor. İsim değiştirme sürecinin hemen ardından trende bomba patlıyor ve yedi kişi ölüyor. Olay tarihe Türkiye yanlısı terorist girişim olarak geçiyor.

Dönemin Bulgaristan'ında birden fazla hapishanede ve kamplarda tutuklu siyasi suçlular bulunuyor. Korku imgesine dönüşen Belene adası, hapishanelerin bulunduğu devamında ise dönemin siyasi suçlusu kabul edilen kişiler için yapılan toplama kampı görevini üstleniyor. Haskovo, Plovdiv, Stara Zagora, Burgas, Bobov Dol, Sliven şehirlerindeki hapishaneler direnen, dönemin siyasi fikrine karşı çıkan kişilerin kapatıldığı alanlar oluyor. "Herhangi bir resmi suçlama ya da yargı kararı olmadan yüzlerce insan kamplarda ve hapishanelerde kalıyor" (Gruev & Kalyonski, 2008, s. 139). Belene kampı kişilerin kendi suçlarını bilmeden yıllarca hapis yattıkları bir mekana dönüşüyor. *"Bizi öldürebilirlerdi, mezarlarımız hazırdı"*[69] diyor M.S. Bu ifade

---

[66] H.K. ile 16 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[67] M.S. ile 15 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[68] G.A. ile 13 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[69] M.S. ile 15 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

ideoloji ve rejime karşı çıkmanın devlet şiddetiyle bastırıldığını ve yıldırmayı içerdiğini ortaya koyuyor. Kırcaali'de karşılaşılan alanın öznelerinin içinde Belene deneyimine sahip olan bir çok kişi var. Bu kişiler için orada ölümün gelip gelmeyeceğini bilmemek ve belirsizlik en büyük ceza olmuş.

Bulgaristan Komünist Partisi (BKP) kişileri gözetim altında tutup cezalandırmayı hapishaneler ve kamplar gibi mekanlarda yaparken, aynı zamanda dışarıda, sivil hayatta bu yerlerin isimlerini duymak insanların korkularını artırıyordu. Diğer bir deyişle iktidarın korku aracı haline dönüşen toplama kampları, -özellikle Belene- hapishaneler ve karakollar sürecin önemli ölçüde can korkusu ile biçimlenmesine neden oluyordu.

Y.S. ve A.S. bulundukları hapishanelerin altyapısını, yaşam koşullarını, fiziksel ve psikolojik şiddettin işleniş biçimlerini anlatırken insan unsurunun hapishanelerdeki önemini vurguluyorlar. Diğer bir deyişle gardiyanların, askerlerin, komutanların kendilerine olan tutumları farklılık gösterebiliyor. "Kişilik ve vicdan" üzerinden açıkladıkları ilişkilerde şiddet uygulayanların genellikle rejim yanlısı olduklarını yardımcı olanların ise "vicdanlı" olduklarını ifade ediyorlar. Birden fazla hapishane gören iki kardeşin "süresiz maphus" olma nedenleri, resmi evraklara göre sınırı geçme girişimleri yüzünden. Nitekim bu girişimleri yüzünden vuruluyorlar. Kendilerinin ifade ettiği ise şu: *"Bizi kendi evimizde vurdular, isim değiştirme gitmiycez dedik diye"*[70]. Resmi tarih ve Y.S., A.S. kardeşlerin bellekleri çatışıyor. Bu çatışmanın yanı sıra hapishanede geçirdikleri yılların yansımalarından bahsediyorlar. Kendilerine dönük toplumsal dışlama ve hapishane deneyiminin her daim akılda ve yaşantıda yer alışından bahsediyorlar. *"Hala Bulgar isimleri duruyor. O kadar hapis yattık"* sözleriyle ise yaşananların verdiği rahatsızlığın sürdüğünü belirtiyorlar. Hapishane deneyimini paylaşan F.Ç. bugün çalıştığı konfeksiyon işi için, *"oradan kalma bu meslek"*[71], diyor. Hapishaneler aynı zamanda emek verilen yerler. Toplumsal düzenin hapishanede bir yanıyla *"dışarıda"* olduğu gibi ilerlediğini ifade eden F.Ç. *"birine güveniyorsun o satıyor seni, dışarda gibi, ajan çıkıyor, hayda sen Türkçülük mü yaptın gel bakalım diyorlar",* diyerek hapishanelerin içinde de süren muhbirlik sistemine işaret ediyor.

---

[70] Y.S. ve A.S. ile 13 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[71] F.Ç. ile 19 Ocak 2015 tarihinde Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

Düşünce ya da hissetme biçiminden dolayı kapatılan bu insanlar, hapishanenin içinde de *"iyileşme"* göstermedikleri sürece sınanıyorlar: Açlıkla, hücreye kapatmayla, izole edilerek, sistemli sorguyla sınanıyorlar. Şöyle bir sistemli ceza da var: Mahpusları *"Siz eskiden Bulgardınız, bunu yaz bu kağıda"*[72] diye zorluyorlar.

Psikolojik şiddettin fiziksel şiddetten daha ağır olduğunu ifade eden S.H. Belene kampına ilk götürülen kişiler arasında. Belene kampının koşullarını anlatan S.H. süreç içerisinde siyasi değişikliler yaşandıkça yaşam koşullarının değiştiğini ifade ediyor. 1984 yılında tutuklanıp Belene'ye getirildiklerinde siyasi mahkumların koğuşları yeni hazırlanıyor. O süreçte "Yeniden Doğuş Süreci"ne direndiği için tutuklananlar, müebbet hapis alanların kaldığı hapishanenin valiz odalarında kalıyor.

> *Belene Adasının 12 km uzunluğu, 8 km. genişliği var. O adada çok hapis var ben hapislerin hepsini bilmiyorum ben bilemem zaten, nerden bilcem kimse bilemez onları ne kadar hapis vardığını. Bizim siyasi hapisi adada ama Sviştov'a yakın kalırdı. Odada pençere yok, teneke, pencere yerine teneke koymuşlar altı açık fakat bir şey görmüyorsun. Lampa var orada, üstünde bir lampa yanıyor. Bir odeala [battaniye] verdiler okada da soğuk hava okada soğuktu hava nasıl dayanmışık. Allah yardım etmiş, ben şimdi ölücem. 0 altında -30 dereceye kadar düştü sabahlan bir 300 g. ekmek veriyor sana başka yok bir şey. Bu 3 ay devam etti, 3 ay devam etti. Gorbaçov geldikten sonra bizim işler düzelmeye başladı 300 g. ekmek bizim oldu 600 g. Başladıla ısıtıp pinir [peynir] suyu verme, başladıla tavık tırnaklarını o da bir şey yani, sıcak bir şey içiyorsun. Sonra bir araya topladılar, bakıyorsun yalnız değilsin kovuşta. Bakıyorsun çok insanları görüyorsun. Tabi bizi dışarı salmıyorlar. Pencereden ses geliyor ben filancayım diye. Anlıyorsun kimler gelmiş kimler gitmiş. Belenede'ki en büyük ceza psikolojik, senin kafanı bozuyor, nasıl bozuyor seni sorguya çekiyor, olmayacak şeyler soruyor, seni yalnız bir odaya kapıyor suçunu söylemiyor. Gel sorguya git sorguya. Sana olmayacak şey yazdırıyor kafanı bozman için. 'Siz Bulgarsınız, siz Türk değilsiniz, sizin kökeniniz Bulgar'. İnsanın kanını kabartacak şeyler söylüyor. Bana Bulgarsın diyince benim gücüme gidiyor nerden nereye kalkıp da bana Bulgar diyecek. Benim sülalem gelmiş Gümürcine'den[Gümülcine'den]. Ben kendimi Türk hissediyorum belki cinste varmış şey. Beni ilgilendirmez ben kendimi Türk hissediyorum ve Türkiye'yi seviyorum bu kadar basit, onlan gurur duyuyorum Türküm diye. Bu en kötü bir şey belirsizlik insan bilmiyor neden girmiş ve ne kadar yatacaksın. Ne kadar yatçasın, bilmiyorsun, ne vakit çıkçasın belirsizlik seni batırıyor 5 sene deseler 5 sene bekleyeceksin. Öldürcekler deseler hadi öleceksin ama bu bir şeye benzemiyor, bekliyorsun gidiyorsun geliyorsun köpeklerlen avtomatlarla getiriyolar götürüyolar.*[73]

---

[72] S.H. ile 14 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[73] A.S. ile 14 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

Psikolojik baskı ve korku ile birlikte Belene bir "terbiye" mekanı oluyor; hem Belene kampının içerisinde hem de dışarıdaki dünya için. Belirsizliğin ve hükümlülüğün ne zamana kadar süreceğini bilemeyen tutuklular ölümü sık düşündüklerini paylaşıyorlar. Belene toplama kampında kalanlar için o dönemin hava koşulları, koğuşlar, fiziksel şartlar bugünden bakıldığında *"nasıl hayatta kaldık?"* sorusunu kendilerine sormalarına neden oluyor. *"Ölünceye kadar, ölüm kalım savaşıydı orası"*[74] diyor İ.D. Belene'de, rejime karşı gelen her tür düşünce ve hareket kapatılma ve toplumdan uzaklaştırma ile cezalandırılıyor. İ.D. korku politikasının Belene içerisindeki geçersizliğinden bahsediyor:

> *Bulgaristan bütün gücünü, devlet gücünü kullanarak bütün devleti hapishaneye çevirmiş. Biz içerdeyiz hapisten ötesi yoktu bizim için ama dışardakı insanları çok korkutmuşlar. Neden diyorum bunu hapisten çıktıktan sonra bütün Bulgar arkadaşlar, Bulgarlar vatan hayini diye bakarlardı bize, Türkler korkudan hapiste yatmış bize de etkisi olcak bu Belene'ci diye bakarlardı, selam veremezlerdi. Polislerde çok insanlarla karşılaştım insanlar hep dövülmüş toplandığı yerlerden Mastanlı'dan, Kirli'den, Çernooçene'den, onları tedavi etmeden onları insan içine salmıyorlar. Bir abi vardı Mastanlıdan Memet Abi 6 ay kan işedi. Bu adamı kum torbalarınlan dövmüşler, kum torbalarınlan. Kaşlarını yarmak, e o zaman acımazlardı ki bizim Rodoplarda çok insan öldü, bebeklerimize kurşun sıktılar onun için bizi Belene'ye götürdüklerinde bütün bu Bulgatistan'da sözü geçecek insanları topladılar, insan önünde konuşabilecek insanları. Başka türlü bir suçumuz olaydı bizim bizi mahkemeye gönderceklerdi. Bunların bir de hazırlığı yokmuş beklemezlerdi milletten bu kadar tepki verceğini. Onun için bizi Beleneye götürdüklerinde eski binalara depo olan odalara koydular, serbets[açık, camsız] bırakmışlar kapıları pencereleri.*

Belene'de Bulgaristan'ın farklı noktalarından 517 kişi bulunuyor. M.S. bu kişiler için hazırlanmış olan mezarların bugün de orada bulunduğunu ifade ediyor.

> *Mezarlarımız kazık orda, bunker [çukur] yapmışlar 5m. derinliğinde 3m. genişliğinde 3 tane bunker[çukur]. 517 tane kişiyi öldürüp oraya gömmek için hazırlardı. Biz orda çok korktuk, korku içinde yaşadık 2 sene içinde her an bizi öldürüp buraya gömcekler düşüncesiyle yaşadım*[75]*.*

Belene'deki yaşam koşulları baharın gelişi ve siyasal dengelerin değişimi ile farklılaşmaya uğruyor. Zaman içerisinde ismini değiştirmeyi kabul eden kişiler evlerine gönderiliyor. Belene adasında her yaşantı farklılık gösteriyor. Bazı kişiler ilk açıldığı andan son güne kadar kampta kalırken, az bir süreliğine tutuklanıp geri gönderilenler de

---

[74] İ.D. ile 19 Ocak 2015 tarihinde Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[75] M.S. ile 15 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

oluyor. Devamlı yeni gelenler olan Belene'ye en son gelenler arasında görüşülen kişilerden A.Aga. da yer alıyor. Daha önce Sofya'da hapishanede kalan A.Aga. Belene'de fiziksel şiddetin olmadığını asıl fiziksel şiddettin hapishanelerde olduğunu ifade ediyor. Aynı düşünceyi savunanlar arasında S.H. ve İ.D. de yer alıyor. Belene psikolojik şiddetin mekanı olarak tarihte yer alıyor. Belene'de kalan kişiler zorunlu sürgüne ve devamında zorunlu göçe tabi tutulan ilk kişiler oluyor.

Alanın özneleri devlet ve iktidarın gücü ile yaşadıkları karşılaşmalarda karakol ve emniyeti, hapishaneleri, Belene'yi korku eşiğinin aşıldığı yerler olarak ifade ediyorlar. Kendilerinin aştığı bu eşik hiç deneyimlememiş kişiler üzerinde korku olarak sürüyor. Asıl amacın çoğunluğu susturmak ve kabulü sağlamak olduğunu ifade eden S.Sel., göçte ilk ve zorunlu olarak aydınların gönderildiğini ifade ediyor. *"Ne kadar doktor, mühendis, okumuş, aydın varsa gönderdi, temizledi. Şimdi halk orada perişan"*[76], sözlerinin altında yatan ise eğer 1989 Bulgaristan göçü yaşanmamış olsaydı *"aydınlar kalırdı, başka olurdu, bak Kosova'ya"* düşüncesi var. Bu bölümü tamamlarken Belene ile ilgili şunu söylemeden geçmeyelim: Belene "Yeniden Doğuş Süreci"nin kilit korku ve dışlama imgesi olmanın yanı sıra mekan bellek ilişkisinin kurulduğu, günümüzde anma törenleriyle anımsanan bir tarihsel olay olarak karşımıza çıkıyor.

Yasaklar ve korku politikasına yaslanan dönemin rejimine karşı Bulgaristan'da farklı dernek ve örgütler kuruluyor. Kimlik, kültür, düşünce ve hayatı eyleyiş biçimine gelen yasaklara karşı direnmek ve insan hakları mücedelesi vermek adına *"Türk Kurtuluş Hareketi"*, *"Kuzeydoğu Bulgaristan Müslüman-Türk Dayanışma Derneği"*, *"Uzun Kış"*, *"Benkovski Grubu"*, *"Bağımsız İnsan Hakları Koruma Derneği"* kuruluyor. Görüşmecilerden bazıları bu dernek ve kuruluşlarının isimlerinden ve devamında kurulan *DPS/HÖH*'ün doğduğu ortamdan bahsetti. *BKP* karşıtı olan her düşüncenin yasaklandığı devamında ise kapıdışarı edildiği bu dönemde dernek ve örgütler direnişin artışının ve korku politkalarının kırılışının simgesi haline geliyor.

Adım adım gelinen "Mayıs Olayları"nın ilk yürüyüşü 1 Mayıs tarihinde Razgrad şehrinde gerçekleşiyor. Barış yürüyüşü şeklinde gerçekleşecek olan yürüyüşe izin

[76] S.Sel. ile 24 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

verilmiyor. Buna rağmen yürüyüş gerçekleştiriliyor. Çatışma çıkıyor ve gözaltına alınanlar oluyor. B.D. o tarihte Razgrad bölgesindeki köylerden ilk yürüyüşün Yonkovo'da başladığını ifade ediyor. Köylüler bir araya gelerek tutuklanan kişilerin köylerine desteğe gitmek istiyor. Aradaki mesafeden dolayı bu mümkün olmuyor. Yürüyüş köyün dışına, çevre yoluna kadar devam ediyor, otobüslerle askerler müdahale etmek için geldiklerinde yürüyüşte olan kişilerin içinden iki kişi istiyorlar. Halk el ele verip hiçkimseyi vermiyor.

> *Yolu kapattığımız için bir ara baktık bir kamyon geleri herkes başladı kaçışma biraz aptalca ama ben kolumu kaldırdım ama durmadı adamlar ezeceksiniz diye emir almışlar. Kıl payı kaçtık hani kaçmasa insanlar üstünden geçecekler.*[77]

Bir araya gelen halk neden orada olduğunu sloganlar atarak anlatıyor. Köylülerin dikkatli bir şekilde köye geri dönmelerini B.D. ve diğer arkadaşları sağlıyor. Yonkovo köyünde askeri hal ilan ediliyor. *"Köy doldu askerlerle. Ama gece çok hareket olmuş biri gece camiye Türk bayra asmış. Köyün çıkışında sabah asker durdurdu sadece işe gidenleri bıraktılar".*

19 Mayıs itibariyle Kuzeydoğu Bulgaristan, Deliorman'da açlık grevleri, yürüyüşler, protesto ve mitingler 1989 göçüne zemin hazırlıyor. 19 Mayıs'ta Cebel'de yürüyüş ve protestolar başlıyor ve tüm Kırcaali bölgesini sarıyor. Türkiye'ye göç etmek için vize başvurularının "Mayıs Olayları"ndan sonra başladığını anlatıyor B.D. "*Akın etti halk, gece orada yatan mı olmadı, günlerce bekleyen mi"*, diyerek göçün kitlesel hal kazanmasını *"herkes geliyordu"* diyerek açıklıyor.

Protesto, yürüyüş ve saldırılarda ölenler oluyor. "Mayıs Olayları"nda zorunlu askerliğini yapan askerlerden birisi ölüyor. Nereye ve neden geldiklerini bilmeyen askerler devlet zoru ile geldiklerini rejim düştükten sonra paylaşıyorlar. "Mayıs Olayları" Todor Jivkov'un devlet televizyonunda yaptığı bir konuşma ile "Büyük Gezi"ye, diğer bir deyişle 1989 zorunlu göçüne evriliyor. "Türkiye sınırlarını açsın, biz gönderiyoruz", diyor Jivkov. 3 Haziran 1989 tarihinde açılan Bulgaristan Türkiye sınırından 3 ay içerisinde yaklaşık 360 000 kişi geçiyor

---

[77] B.D. ile 17 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

3.3.2. Sınırların Kırılırken Yeniden İnşası Üzerine

Sınıra dair ilk çalışmaların "insansız alanlar" üzerine olduğunu söyler Özgen (2004). Coğrafyadan başlayıp ekonomo-politiğe kadar ilerleyen bir çizgidir sınır. Özgen bu çizgiyi "üzerinden geçilen ve bir tür fay hattıdır" sözleriyle tanımlar. Bu fay hattını reddetmek ya da yoksaymak yerine, kabul edip tam da üzerinde olduğumuzu, onun içimizden geçtiğini kabul ederek daha iyi idrak edebiliriz gibi geliyor bana.

Sınır sadece coğrafik bir terim değildir, sadece ve basitçe coğrafyaya çekilen çizgiyi çağrıştırmaz. Demir Perde'nin düşüşünün sonrasında küreselleşme söylemi ile birlikte ortadan kalkması/erimesi öngörülen sınırlar aslında hiç de azalmıyor. Farklılaşıp çoğalarak güçleniyor. Kırcaali Bulgaristan'ın Türkiye ile olan sınırlarından bir tanesine (Kapıkule'ye) yakın bir coğrafyada bulunuyor. Komünizm döneminde Kırcaali'den bakıldığında sınır "uzak"tı; bir gün "Türkiyecilik olacak" ve geçilecekti. Geçilmesi tehlikeli bulunurdu. Yıllar içerisinde sınır kavramı ve bu kavrama yaklaşımlar sadece çalışma alanı olarak değil deneyim olarak da farklılık gösteriyor. Nitekim Bulgaristan zorunlu göçü de kendi özgül deneyimini yaşadı. Sınırın sadece egemenlik alanlarını belirleyen çizgiler olmaktan çıkıp nasıl muğlaklaştığını, silikleşirken nasıl yeniden kurulduğunu tartışmak iç ve dış; biz ve onlar; "orada" ve "burada" gibi durum ve duygular üzerinden mümkün görünüyor.

3.3.2.1. İç Ve Dış/ "Orada" Ve "Burada"

Milliyetçilik kavramına benzer bir şekilde sınır kavramı da tek kutuplu küresel bir dünyaya geçişte nasıl değişimlere uğrayacağı merak edilen bir kavram haline geldi. Milliyetçilik devrinin kapandığı düşünülen bir dönemde Berlin Duvarı'nın yıkılışı sınırın en büyük sembolünün de yıkılışı oldu. Fakat yıkılan "duvar" beraberinde umut getirmedi; milliyetçilik ve ulus-devlet sınırlarının önemini ortadan kaldırma gücüne sahip olamadı. İçinden geçtiğimiz çağda sıklıkla yeniden yapılanan sınırlar ve milliyetçilik üzerine tartışmalarla karşı karşıyayız. Bu bağlamda Bulgaristan'daki sınırları da Berlin Duvarı yıkılmadan önce ve yıkıldıktan sonra olarak ele alabiliriz.

Sınır kavramını kabul etmek farklı kültürel kimliklerin "öteki" ve birbiri ile olan ilişkisine, dışarıda kalana, devletler arası sınırlara dair geniş bir yelpaze sunuyor. Sınır onun varlığını kabul etmeyi gerektirdiği kadar devingenlik özelliğini anlayabilmek adına değişim ve dönüşümlerini kabul etmeyi talep ediyor. Diğer bir deyişle durmadan değişen sınır ve sınır politikaları değişen ilişki ve dengelerin birer göstergesidir.

Bulgaristan'dan Türkiye'ye 1989 yılı öncesinde de göçlerin yaşanmış olmasından dolayı Bulgaristan sınırları içerisinde yaşayan Türkler için sınır kapısı her zaman gidilme ihtimali olan "anavatan"ı simgeliyor. Bu simgenin uzaklık ve zorluk ile bağdaşmasındaki sebepler ise ülkeler arası anlaşmalar ve siyasi kararlarla açıklanabilir. N.E.'nin *"çok evrak toplamamız gerek derdi dedem"*[78] sözleri; R.S.'nin*"sınıra yakınmışız ama bilmiyorduk"*[79] demesi, 1989 öncesi Bulgaristan'da yaşayan kişilerin sınıra dair algılarından kesitler sunuyor. Ayrıca *"yakını uzak bildirmişler bize"*[80] diyen S.A. sınırların sadece ulus-devlet sınırları olmadığının da altını çiziyor. Başka bir deyişle ülkenin içinde de sınırların varlığı, sınır kavramına bakış pratiğimizi farklılaştırmayı talep ediyor. Günümüzde sınır kavramı sadece ulus-devletin sınırını ifade etmek için kullanılmıyor. Sınır, maddi bariyeri ifade etmesinin yanı sıra sosyal bilimlerin pek çok dalında ve gündelik hayatta elle tutulan ve gözle görülen bariyerler algısını aşıyor. Diğer bir deyişle sınır fiziki bir kavram olduğu kadar sosyolojiktir. Devletlerin sınır uygulamalarının yanı sıra devletin içerisinde olan sınırlar, insanların kendi aralarında olan sınırlar ve sınırın hangi tarafında olduğuna göre değişen bir sınır tanımı ile karşı karşıyayız.

Bulgaristan'da komünist rejim boyunca devletin sınırları sıkı korunan ve kontrollere tabi tutulan alanlar olarak biliniyor. Devletin koymuş olduğu sınır sadece diğer ulus-devletler ile arasında olan sınırlar değil. Aynı zamanda kontrol bölgeleri, yasaklı bölgeler, "Yeniden Doğuş Süreci" boyunca belirli köy ve kasabaların girişlerine kurulmuş olan sınır kontrol noktaları, yasakların getirmiş olduğu sınır ve sınırlılıklar söz konusu. R.S. *"Yakın yaşıyorduk bak oraya [Kapıkule sınır kapısı] ama*

[78] N.E. ile 08 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[79] R.S. ile 06 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[80] S.A. ile 07 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

yaklaştırmıyorlardı bile. İkinci zona [bölge] gitmeye hakkımız yok"[81] derken, ulus-devletin içindeki başka bir sınırdan bahsediyor. Türkiye sınırına yakın olan bölgelere girişin yasak olmasına ve kontrol altında tutuluyor olmasına işaret ediyor. "Yeniden Doğuş Süreci"nde özellikle isimlerin değiştiği günlerde Türklerin yaşam yerlerinde sıklıkla sınırlar kurulup kontroller yapılıyor. *"Bir köyden diğerine gitmek yasaktı. Kontrol var, soru soruyor sana nereye neden diye"*[82] diyen G.A., baskı ve kontrol aracı olarak sınırın yeniden tanımlanmasına değiniyor. Bahsedilen dönemde sınır sadece ulus-devletleri, "ötekileri" ayırmak için kullanılan çizgiler olmaktan çıkıp engel ve baskı aracına dönüşüyor. Köy/ kasaba/ şehir sınırlarını geçmenin yasak olduğu bu dönemde fiziki bariyerlerin yanı sıra sosyal bariyerler de güç kazanıyor. Komşuluk ilişkilerinde olan mesafe sınıra, yükselen duvarlara, pencerelere çekilen battaniyelere ve kalın bir şekilde çizilen sınırlara dönüşüyor. Böylece "biz" ve "onlar" kavramları görünürlük kazanıp pekişiyor. Rejimin söylem ve amacına göre birleşme ve aynılaşmayı getirmeye çalışan "Yeniden Doğuş Süreci"nin amacının tam aksine, ayrışma ve "öteki"yi bilme durumu yaşanıyor. "Yeniden Doğuş Süreci"nden önce, bayram ve düğün gibi geleneklerin yaşatıldığı dönemlerde sınır koymadan bir araya gelen insanlar, artık Bulgar ya da rejim yanlısı komşusuna gizli kestikleri kurbandan ya da gizli yaptıkları tatlılardan ikram etmiyor. Onlarla daha dikkatli, belirli çerçeveler/sınırlar doğrultusunda iletişim kuruyor. Bu deneyimin gündeliğinde sınır bir iletişimsizliği ve kopukluğu, içte olma ve dışta kalma durumunu doğuruyor. Fiziki özellikleri yanı sıra psikolojik ve duygusal boyutları da olan sınır bir grubun içinde olma ya da dışında kalmaya dair belirleyici bir öğe oluyor.

1989 yılında zorunlu göç ile Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelen, gelip geri dönen ya da hiç gelmemiş kişilerin sınır deneyimi ve anlatısı, "orası" ve "burası" üzerinden, çift yönlü ilerleyen bir anlatı üretiyor. Sınır deneyimleri Bulgaristan'da kalmak ya da Türkiye'ye gelmek üzerinden farklılık gösteriyor. Bir de Türkiye'ye gelip geri dönenler var tabi. Alanın öznelerinin arasında ulus-devletin sınırını hiçbir zaman geç(e)memiş kişilerin aitlikleri, "anavatan" olarak kabul ettikleri yer sınırın öte tarafında, Türkiye'de.

---

[81] R.S. ile 06 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[82] G.A. ile 13 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

Sınırı geçip Türkiye'de kalanlar için ise sınır, aidiyet duygusunun demirlediği yerin çeşitlenmesi ile, bir de çifte vatandaşlık gibi bir kavramla muğlaklaşıyor.

Bir pasaport kişiyi tanımlayıp onun kimliği ile ilgili his uyandırmaya yeter mi? Görüştüğüm kişiler arasında, göç sonrası Türkiye vatandaşlığı elde etme hakkı olan kişilerden sadece iki kişi çifte vatandaşlık hakkından yararlanmayı red ediyor. Öte yandan alanın çifte vatandaşlık hakkından faydalanan diğer özneleri için iki pasaport iki aitlik anlamına gelmiyor. İki pasaporta rağmen aidiyet anlatıları parçalı olmakla birlikte tek. Özlem şeklinde kurulan anlatılarda "orası" ve "burası" gibi ikilikler sınırı aşındırmak yerine tekrar çiziyor.

Bulgaristan'da olanlar için "orası" Türkiye. Türkiye'de olanlar için ise "orası" Bulgaristan'ı ifade etmekten ziyade "memleket"i ya da doğup büyünülen yeri ifade ediyor. Sınır aşılması mümkün olsa da, sorunsuz geçip gidilen bir yer değil. Ayıran, hukuksal çerçevelerde ayrı düşüren ve duygu olarak hep "orası" duygusunu üreten bir olgu. R.T.'nin anlatısında yer alan sınır ve duygu ilişkisi şu şekilde:

> *Ben sınırı geçerken farklı bir duygu hissediyorum. Bak anam babam orda. Ama öyle, sınırı geçince hava bile başka. Öyle başka bir duygu hissediyorum. Orası başka burası başka. Tiken tiken oluyorum daha hala o şeyi hissediyorum, ilk geçerkenki gibi.*[83]

R.T.'nin duygusuna benzer bir duygu sınırın diğer tarafında Kran [Kral Dere] köyünde yaşayan A.S.'nin ifadesinde de gizli. *"İyi ki Türkiye Cumhuriyeti var. Oy veremesem de onlar benim bakanım, benim memleketim, vatandaşı değilim işte o"*[84]. Bağların birbirine dolanması aitliğin tam olarak sabitlenememesi tıpkı sınırların ve sınıra dair düşüncelerin değişmesine benziyor. *"Onlar koydu sınırları"* diyen alanın özneleri için "onlar" ulus-devletler. Bir tarafı "orda" bir tarafı da "burda" olan anlatılar sınır ve toprak anlatısı olmaktan çok Depeli'nin de ifade ettiği türden anlatılardır "artık toprağa tutunmak değildir yegâne tanımlayıcı olan. 'Yer tutmak' biraz da manzaraya eklenmektir göç deneyimlerinde" (Depeli, 2009, s. 40).

---

[83] R.T. ile 19 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[84] A.S. ile 13 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

Ankara'daki ve Kırcaali'deki alanın özneleri "Yeniden Doğuş Süreci" ve onun bir parçası olarak göç, geri dönüş ve geride kalış hikayelerini, bugünkü hayatlarını anlatırken önceden olan ve bugün oluşmuş ya da devam eden sınırlara da gönderme yaptılar. Sınır olgusunu siyaset kavramından ayrı düşünmemiz mümkün değildir. Zaman içerisinde değişen sınır algısı sınırlararası/uluslararası ilişkiler ile yakından ilgilidir. Örneğin Bulgaristan sınırı bugün Türkiye'de yaşayan Bulgaristan göçmenleri için memlekete çıkan bir yol olduğu kadar Avrupa'ya açılan bir kapıyı da temsil ediyor. Diğer yandan Bulgaristan'da yaşayan Türkler için Türkiye sınırı vize almadan geçilip yılda altı ay kalınabilecek bir adresi ifade ediyor. 1989 yılında Türkiye sınır kapısının açık olduğu üç ay içerisinde Bulgaristan'dan Türkiye'ye zorunlu giriş yapmış olan kişiler hemen vatandaşlığa alınırken, sınırı daha ileri bir tarihte geçmiş vizeyle veya kaçak yollarla gelmiş kişiler için hukuksal prosedürler farklı işlemiştir. *"1989 göçünde gelenlerin kardeşleri gelenler"*[85] diyen S.Sel., devletlerin hükümet merkezli değil insan merkezli sınır politikaları yürütmesi gerektiğini ifade ediyor. Görüşülen kişilerin geçmişteki sınır deneyimleri daha farklı; komünist rejim döneminde *"kapalı"* bir şekilde yaşadıklarını ifade ediyorlar. O zamanlar iletişim kurmadıkları dış ülkelerin sınırlarını biliyor ama orayla hiç iletişim kurmuyorlar.

Alanın özneleri günümüz koşullarında sınırları yeniden değerlendirirken, sıklıkla iletişim teknolojilerinden, Internet kullanımından bahsediyorlar, 1990 yıllarına kıyasla bugün "orada" kalanlarla iletişimin kolaylığından bahsediyorlar. Ek olarak hem Türkiye hem de Bulgaristan tarafındakiler gündelik hayata dokunmanın iletişim teknolojileri aracılığı ile mümkün olduğunu ifade ediyorlar. Bugün sınır kişilerin kendilerine çizdikleri alan ve ilişkiler ağı ile açıklanıyor. Green'in dediği gibi,

> Pek çok insan için sınırlar artık çevredeki nesneler ya da çizgiler olmaktan çıktı. Hatta bu çizgiler ve nesneler sadece artık birer semptomdur; yani sınırların kendisi olmaktansa onların sembolleriler. Dolayısıyla sınırları anlamak için gerekli olan bir model değil, herhangi bir yerde var olan dinamiklerin araştırılmasıdır (Green, 2014, s. 41).

Eski sınırlar iletişim engelleri; devlet baskısı ve yasaklar; başka bir sistemi bilmeme ile simgeleşiyor. Yeni sınırlar ise "yok sınır" içinde "onlar" ve "biz"; "burası ve "orası";

---

[85] S.Sel. ile 24 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

"sınırsızlık içindeki sınırlar" ile sembolleşip eski ve yeni ilişkiler ile noktalanıyor. Diğer bir deyişle sınır kavramına yaklaşım değişirken insan ilişkilerinin değiştiğini ifade eden alanın özneleri *"sınırları onlar koydular"* derken sadece fiziki sınırları ifade etmiyorlar. Sınır kişilerin, zihinlerin ve ilişkilerin arasında da gizlice deneyim ve bellekte kalanlar olarak sızmış şekilde, belirli belirsiz duruyor.

3.3.2.2. Sınırötesi Bir Mekana Taşınmak: Geçmiş

Sınırın fiziki ve metaforik anlamlarına değindikten sonra kişinin belleğinin sınırlarında dolaşmak ve dokunulduğunda uyanmayı bekleyenlerden bahsetmek gerek. Bu bekleyenler belleğin sınırına ve sınırın belleğine dönüşüyor. Başka bir deyişle fiziki sınırlar geçilirken yaşanan deneyimler sınırın belleğinde asılı kalıyor. Alanın özneleri geçtikleri ya da hiç geç(e)medikleri Bulgaristan-Türkiye sınırını bugünden geçmişe dönerek anlatırken belleklerinin sınırı ile karşılaşıyor. Zaman bazı anıları tortu olarak geride bırakmış. *"Tam hatırlayamıyorum şimdi, geri döndüm ben Kapıkule'ye ama neden inan hatırlamıyorum"*[86] diyen B.D. belleğinin sınırına takılıyor. Fiziken gitme yetisi bulunan o sınıra dönük belleğini geri çağıramıyor. Geçmiş sınırötesileşiyor.

Geçmiş artık bir mekana dönüşüyor, hatırlama ya da unutma mekanına. Pierre Nora'nın dediği gibi çünkü, "artık hafıza ortamları olmadığı için hafıza mekanları vardır" (2006, s. 17). Kapıkule, fiziki sınır olarak belleğe demirleniyor, mekan olarak simgeselleşiyor.

Bugün içinde yaşanılan coğrafya hatırlamayı ve sınırı nasıl etkiliyor? Farklı coğrafyalarda ve ulus-devlet sınırlarında yaşayan alanın özneleri, hatırlama mekanı olarak geçmişe geri döndüklerinde farklı noktaları hatırlıyorlar; deneyimleri ile sınırlı olan bir hatırlama bu. Tablonun tamamını görmemiz her birinin hikayesindeki öznellikte, biriciklikte gizleniyor. Geçmişe bugünden "derinlemesine" görüşmeler aracılığı ile baktığımızda alanın öznelerinin kendilerinin bile daha önceden fark etmedikleri "unutulanlar" çıkıyor karşımıza. Sınırda yaşananlar asla unutulmayan deneyimlere ve imgeleşen fotoğraflara dönüşüyor. "Yeniden Doğuş Süreci", her öznenin, travmalarla, göç ve geri dönüş ya da kalış deneyimleriyle dolu "sınırlı"

[86] B.D. ile 17 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

deneyimini temsil ediyor. Geçmişin bugünde mekanı yoktur, o yüzden hafıza bir yanıyla da "sınırsız" kabul edilmeli belki.

Alanın öznelerinin şu anda hangi ulus-devlet sınırı içinde yaşadıkları "Yeniden Doğuş Süreci"nden bahsedildiğinde ehemmiyetini yitiriyor. Diğer bir deyişle anlatıların içine ulus-devlet sınırlarının dışında kişinin kendi sınırları, dahası bellek ve duygu sınırları yerleşiyor. Bu sınır ulus-devlet sınırı kadar net ve çizgisel değil; belleğin ritmine göre uçucu imgelere dönüşüyor. Hatırlamak unutmaktan önce geliyor demiştik. Hatırlananlar fiziki sınırların belleği oluyor, o hiçbir zaman dile gelemeyecek olan coğrafi sınır insan anlatıları içinde kendine bir gedik yaratıyor. Tam da bu sayede sınırlar yeni sınırları doğuruyor, ulus-devlet sınırlarını aşan önyargının, korkunun vb. doğurduğu sınırlar gibi.

Fotoğraf 4: Sınır ve 1989 Bulgaristan zorunlu göçüne dair imgeleşen fotoğralardan bazıları[87]

[87] Sınırın fiziki özelliğine ek olarak imgeye ve bellek mekanına dönüşmesine dair örnekler olarak kabul edilenlerdir. Kaynak: http://diagnosa.net/wp-content/uploads/2013/09/0232.jpg

3.3.2.3. Ulus-Devletin Sınırlarını Aşan Sınırlar

> Sınırların metaforik ve sembolik anlamlarına odaklanmak, onların yalnızca ülkelerin uçlarında yer alan fiziki nesneler olmadıkları anlayışını da ortaya çıkarmıştır. Sınırları fiziki nesneler olarak tarif etmek gerçekten de buzdağının sadece görünen kısmına odaklanmaktır. Buna karşın sınırlar - en az büründükleri herhangi bir fiziki şekilde olduğu kadar - insanların zihin ve tahayyüllerinde de var olurlar ve sınırların etkileri, insanların onları aşabilecekleri noktalara kadar uzandığı gibi ülkelerin tamamına da kapsamlı olarak yayılır. (Green, 2014, s. 39)

Green'in bahsettiği buzdağının altına baktığımızda ise farklı tür sınırlar ve sınırların belirlediği hikayeler ile karşılaşıyoruz. Ulus-devlet sınırını geçerek ülke değiştirmek, ya da bir rejimin sona ererek yenisinin gelişi, bazı sınırları ortadan kaldırmak için yeterli değil. K.Ş. siyasi suçlu olarak sekiz yıl kaldığı Sliven hapishanesinden evine, Türkiye'ye geri dönüyor. Hapishanede olmak sadece K.Ş.'nin hayatını etkilemiyor, çocuklarının hayatı da etkileniyor. *"Bugüne bugün iki tane oğlu var; biri 40 biri 42 yaşında evlendiremedi, neden? Çünkü hapiste yattı"*[88] diyor K.Ş.'nin hikayesini paylaşan M.S. Bu sınırın bir ulus sınırını delip geçmesi, bazı sınırların gözle görülmez ve aşılması zor sınırlar olduğu düşüncesini güçlendiriyor. Aynı örnek Y.S. tarafından da dile getiriliyor, *"toplum iyi de olsa çocuğunu everecek olsan bu mapusta yattı diyorlar. Ama kısmetleri varmış gene evlendiler"*.[89] Özetle, o zamanları hapiste geçirenlerin geçmişi bugün onlara bir sınır çiziyor.

Bir diğer önyargı ve "ötekileştirme" hikayesi F.Ç.'nin hayatında yatıyor. *"Severek evlenmedim"*[90] diyor F.Ç. Çünkü hapis deneyimi yüzünden o dönem sevdiği insanla birlikte olamıyor. *"Kocam asla hapiste yatmışsın demedi. Ama kayınpeder nereye gitse kapı kitlerdi, anlatamıyorsun ki adama hırsızlıktan yatmadığını, eski kafa anlar mı hiç!?"*. Önyargı ve "öteki" sınırının ulus-devlet sınırı tanımadığını ve sızmak, bulaşmak için kendine gedikler bulduğunu görüyoruz her iki hikayede de. Birisi sınırın bu tarafında diğeri diğer tarafında. İnsanların birbirilerine koydukları sınırlar ulus-devlet sınırını aşan güce sahip. *"Tanımıyorduk birbirimizi"*[91] diyor S.A. Bulgaristan'da farklı bölgelerde yaşayan Türklerin birbirini tanımadığını; Türklerin Bulgarları, Bulgarların da

---

[88] M.S. ile 15 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[89] Y.S. ile 13 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[90] F.Ç. ile 19 Ocak 2015 tarihinde Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[91] S.A. ile 07 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

Türkleri tanımadığını ifade ediyor. Sürgüne gönderildiği köyde yaşadığı karşılaşmalardan yola çıkarak o dönemdeki toplumsal yapıyı değerlendiriyor:

> *Kitap üzerinden nefretle beslenen bir toplumsal yapı. Bizim yaşadığımız Kırcaali'de de, biz Bulgarları tanımıyoruz. Kırcaaliye gelen Bulgarlar Bulgaristan'ın en vasıfsız, en beceriksiz, tamamen ırkçı zihniyet üzerine müdür olmuş, doktor, müdür olan insanlar olduğunu o zaman gördüm. Şimdi biz işe gidiyoruz, adam tarlada 20 saat çalışıyor benim kafamda Kırcaali'de gördüğüm Bulgar öyle değil. Gidip adama dokunuyorum, Bulgarın bu kadar çalışabileceğini, muthiş çalışkan olabileceğine benim yaşadığım coğrafyada kimse inanmaz. Köye gelince bunu söylediğimde diyolarmış ki bunun kafasını da Bulgarlar yıkamış. Halbuki bu bir gerçek, biz Bulgarları tanımıyorduk onlar bizi hiç tanımıyordu.*

Önyargı ve öteki sınırı karşılaşmalar ve deneyimler yaşandıkça esneyebilen, aşılabilen ya da pekişen sınırları ifade ediyor. İnsanların aralarındaki sınırlar, devletin coğrafi sınırına benzemiyor, fakat manipülasyon üzerinden değerlendirebileceğimiz sınırları ifade ediyor. Diğer bir deyişle, "kendinden menkul sınır tipleri tanımlamak mümkün olmadığı için sınır özelliklerini devlet tipleri ile birlikte analiz etmek gerekiyor" (Akt: Dönmez 2010, s. 51). 1984-1989 yılları arasındaki Bulgaristan devletine bakışımızı ise denetim, kontrol ve gözetim kavramlarından doğru kurduğumuzda, "Yeniden Doğuş Süreci"nin en önemli ayaklarına değinmemiz gerekiyor: Gözetim, gözetimin oluşturduğu, pekiştirdiği sınırlar ve ilişkiler.

3.3.3. "Devlet Bir Mapushane"[92]

1984-1989 yılları arasında yaşananlar ve günümüze kadar izlerini peşi sıra sürükleyen "Yeniden Doğuş Süreci", bir değişimin gözetlendiği, zorla uygulanmaya çalışıldığı bir dönem olarak karşımıza çıkıyor. Hayatın nasıl değiştirilebileceğini idrak etmemiz için iktidarın denetim araçlarına ve "göz"üne bakmamız gerekiyor. Foucault modern toplum için "disiplin toplumu" diyor. Ona göre bu toplumda iktidar teknikleri ve stratejileri daima vardır. Ordular, hapishaneler, hastaneler gibi yerlerin disiplin ve denetiminden bahseden Foucault'un yaklaşımı ile "*devlet bir mapushane*" diyen İ.D.'nin düşüncesi birbiriyle örtüşüyor. Diğer bir deyişle devletin gözü, iktidarın gücü ve gözetim "Yeniden Doğuş Süreci"nin mimarları açısından en önemli sacayaklarını temsil ediyor. Gözetim sokaktan hane içine, arkadaşlık ilişkilerine ve kişinin iç dünyasına sızarken

[92] İ.D.'nin 19 Ocak 2015 tarihinde yapılan görüşmede kullandığı ifadedir.

farklı form ve yerlerde karşımıza çıkıyor. Alanın tüm öznelerinin istisnasız altını çizdikleri bir durum gözetlenmek. Bahsedilen ve yaşanan gözetim devlet gözetiminin parçası olarak kişilere devrediliyor. Devredilen bu gözetim belirli kişilere verilmiş bir güç olarak yorumlanıyor görüşmecilerce. Devlet gözetiminin güçlü etkilerinin ve yasaklara uyulup uyulmadığının takibi görüşülen kişilerin *"bizden"* diye ifadelendirdiği kişiler tarafından kontrol ediliyor. *"Bizden"* sözcüğü ile Türk ya/da Müslüman olup *Bulgar Komünist Partisi*'ne yakın olan kişiler kastediliyor. Diğer bir deyişle bu kişiler rejimin politikasını onaylayan, ya da onaylamak zorunda kalan kişiler. R.S. köylerdeki muhtarların mecburen domuz bakmaları gerektiğini örnekliyor: *"kmet, burda muhtar dediğimiz yalakalar var. Hatta bazılarına affedersin mecburen domuza baktırttırıyor. Sen muhtar mısın evcil 4-5 domuza baktırıyodu orda. Hani önde gelen bunu yaparsa sen de yap diye"*[93]. Rejimin kamu görevlileri üzerinde kurduğu baskı işten çıkartılma üzerinden ilerlerken bu doğrultuda baskılara direnen doktor, öğretmen, mühendis vb. meslek gruplarından kişiler işlerinden oluyor. Bu durumun tam tersine rejimi destekleyen kişilerin ise statü ve maddi durumları iyileşiyor. N.Ö. eşit olması gereken bir toplumsal düzen içerisinde, rejim yanlısı kişilerin toplumun genelinden bu şekilde ayrıştığını ifade ediyor N.Ö. *"anlıyorsun zaten kimin onlarla olduğunu, arabalar, şehirde daireler oluveriyor birden"*[94]. Rejim yanlısı ya da karşıtı olmak birlikte yaşayan kişilerin *"bizden ama onlardan yana oldu"* tepkilerini beraberinde getiriyor. O dönemde olduğu gibi görüşmelerde de *"ajan"* kelimesi sıkça kullanılan bir kelime. Alanın özneleri ihbarların ve devleti bilgilendirmenin bu kişilerce yürütüldüğünü ifade ediyor. Bu durum ise iktidarın artık tek merkezden değil dağınık ve nerede karşımıza çıkacağını bilmediğimiz bir hal kazanmış olduğunu ifade ediyor. Tıpkı Foucault'un Bentham'ın panoptikon inşa modeli ve hapishane için dediği gibi "iktidarın otomatik işleyişini sağlayan bilinçli ve sürekli bir görülebilirlik halini yaratmak" (Foucault, 1992, s. 252). Foucault'an yola çıkarak asıl olanın kişinin gözetim altında olduğunu bilmesi ve iktidarın "göz"ünün kişinin kendi içine yerleşmesi diyebiliriz. *"Biz biliyorduk onların kim olduğunu, ona göre davranıyorduk"*[95] diyen M.S. gözeten ve gözetlenen ilişkisinin çift yönlü olduğunu ifade ediyor. Bir yandan gözetlendiğini bilen alanın özneleri, diğer

[93] R.S. ile 06 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[94] N.Ö. ile 14 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[95] M.S. ile 15 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

yandan kendilerini gözetleyeni gözetliyorlar. O günlerden bugüne "*zamanında onlardandı bunlar"* sözleriyle belleğe eklenen bir bilgi de var. Geçmiş ile günümüzü kıyaslayan M.S., siyasetin ve insanların değişkenliğinden yakınıyor ve farklı dönemlerde devletin farklı mekanizmaları içerisinde kendine yer edinenlerle ilgili üzüntü duyuyor. "*Bizim burdan, kadınların şalvarlarını yırtmış, sünnetçileri şikayet etmiş, camiden çıkanların başında kepelerini yırtmış çakıla pıçakla insanlar var eskiden komünistti şimdi gitmiş Türkiye'de gazi olmuş. Nasıl olur?"*

Kırcaali ve Ankara'da yaşayan alanın özneleri devletin her şeyi bildiğini, yereldeki kişiler tarafından onlara haber iletildiğini ifade ediyor. Özellikle "Yeniden Doğuş Süreci" esnasında gözetim Bulgaristan'ın her noktasında en yüksek derecede. Bunun sağlanabilmesi ise "bizdendi" denilen "içeride" olan kişiler ve "dışarıdan" gelen kamu görevlileri- öğretmen, imam, doktor, polis vb.- ile mümkün oluyor.

> *İsim değiştirmeyle ilgili beş kişiden bir kişi sivil polis, devletin ajanı. Pazar günü diyor köy meydanında radyo dinliyoruz hangi kişi hangi eliyle daha iyi tutsun diye BBC Londra'yı çevirdiğinin saatini soruyor sana. Köyde kim kaçak kurban kesmiş, kim sünnet ettirmiş çocuğunu bunları ihbar ediyorlar gene köyden bu ihbarlar.*[96]

İhbarcılığa başvuranların nedenleri çeşitlenebiliyor. B.D. sistem yanlısı ya da ajan olanların dışında, bir de rejimin yaptırımlarından korktuğu için şikayet eden kişilerin varlığından bahsediyor: "*düşündüğünü paylaşıyorsun ama adam korkuyor bakıyorsun ispiyoncu çıkıyor, hiç beklemediğin kişi. Her şey duyuluyordu demek ki toplumun beşte biri şeklinde bilgi sızıyordu"*[97]**.** Kran [Kral Dere] köyünde evlerinde vurulan Y.S. ve A.S. kardeşler de evlerine gelenlerin içinde Türklerin ve Müslüman Pomakların olduğunu anlatıyorlar: "*bizim kapımıza bizim Türklerden geldi. Kral Derelilerin üstünden ok gibi geldik geçtik dedi, bir de gene bizden"*[98]. Şiddetin doğmasına meydan açan, tutuklama, suçlanma nedeni olan gözetlemeler de var. Bir ziyaret için bir şehirden diğerine gitmek isteyen A.Aga.'yı gözetleyen "göz" iktidarın gündelik hayata yerleştirmiş olduğu, gerektiğinde ceza kesen denetçi göz. Sofya'da hapishanede sorgu esnasında A.Aga.'ya beklemediği bir şekilde neden Gorna Oryahovitsa şehrine gitmek istediği ve neden oraya ulaşmadan bir durakta indiği soruluyor. *"Adamlar gözetmişler,*

---

[96] S.A. ile 07 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[97] B.D. ile 17 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[98] Y.S. ve A.S. ile 13 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

bizim haberimiz bile yok"[99] diyor A.Aga. Aynı türde "gözlerden" hapishanede, toplama kamplarında da olduğunu söylüyor. *"Bir gün birini getirdiler yanıma bakalım hala karşı mıyım, yoksa ikna oldum mu diye bakma. Adam imkanı yok tutuklu olamaz yakışıklı, sağlam",* derken hapishanelerdeki gözetimin bilgi almak üzerine kurulu olduğunu da paylaşıyor. Aynı düşünceyi paylaştığını varsaydığı insanlar tarafından ele verilmek ise alanın öznelerinde temkinli olmayı, susup asıl olan düşünceyi örtmeyi doğuruyor. Bu yolla iktidar yavaşça kişilerin içlerine sızmış ve denetimi içten sağlamış oluyor. İ.D.'nin *"devlet mapushane"* düşüncesiyle Foucault'un panoptikona düzenek olarak yaklaşımı bağdaşıyor. "Bu iktidar ilkesini bir kişiden çok, bedenlerin, yüzlerin, bakışların hesaplı kitaplı bir dağılımından; iç mekanizmaları bireyi içine alan ilişkiyi üreten bir aygıttan almaktadır" (Foucault, 1992, s. 253). Gözetlenen bireyi kapsayan iktidarın "göz"ü, rejimin tüm güç mekanizmalarının her yerde olduğu duygusuna ve düşüncesine dönüşüyor.

Gözetimin sürekli ve belirsiz bir şekilde varoluşu, her yerde olmasına rağmen görünmezlik üzerinden kuruluyor olması, iktidarın tek bir imgeyle bile korku yayabileceğini gösteriyor. Bu yayılan korkuyu anlatırken N.Ö. köylerinde olan tek polisin, hiç kimseye bir şey dememesine rağmen herkes için korku nedeni olduğunu anlatıyor.

> *İnsanları sessizce sindirmek, çok fazla baskı yapmamış gibi görünüyor dışardan ama senin sivrilmene de izin vermiyordu. Böyle bir şekilde öyle bir şey kurmuşlar ki mesela diyelim burada her yerde polis görebiliyorsun, orada 5 tane köy var, yakın birbirine. Sadece bir tane polis vardı. Hani görünüşte hiç şey yok insanların arasında hiç görmüyorsun gizli olanları da bilmiyorsun ve her zaman sadece 1 polis vardı, uniformayla bir polis. Ve kimsenin kimseye birşey yaptığı yok ama onu görünce yolunu değiştirirsin onla hiçbir zaman göz göze gelmek istemezsin. Adam kimseye bir şey yapmadı ama o üstündeki uniforma yeterli. Ne bileyim korku var insanların içinde şey yapamıyor. Hiçbir zaman görünüşte belki çok fazla baskı görmedik ama her zaman bastırılan bir şey: Nasıl bir şey bilmiyorum ama böyle kurulmuştu.*[100]

İktidar tam da N.Ö.'nün dediği gibi gözetleyerek ilerleyen bir unsur değil midir? Foucault'un ifade etmiş olduğu gibi, iktidar "toplumsal bünyenin tümünü bir algılama alanı haline dönüştüren, çehresi olmayan bir bakış gibi olmalıdır: Her yere yerleştirilmiş

---

[99] A.Aga ile 16 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[100] N.Ö. ile 14 Aralık 2014 tarihinde yapılan görüşmeden alıntı.

binlerce göz, hareketli ve her zaman uyanık dikkatler, hiyerarşik hale getirilmiş upuzun bir şebeke" (Foucault, 1992, s. 269).

Her zaman uyanık olan rejimin "göz"ü hangi köyde kaç çocuğun sünnetli kaçının sünnetsiz olduğunu evlere gönderdiği doktorlar sayesinde öğreniyor. Camiye giden ve dini adetlerini yerine getirenleri köyün ya da kasabanın içinde olan kişilerden soruyor. Çoğu zaman kurbanlar gece ve gizli kesilse de mutlaka muhtarlığa oradan da "yukarıya" iletenler bulunuyor. Köylerdeki cenazeleri yıkamak için gönderilen kişiler devletin memurları. Müslümanlık yasaklandıktan sonra ise cenazelerde mutlaka papaz ve devlet memurları yer alıyor, tutanaklar tutuluyor. En büyük gözetim ise Türkçe konuşulup konuşulmaması ve ve insanların bir araya gelip fikir alışverişinde bulunması konusunda. Türkçe konuştuğu için para cezası ödeyenlerin yanı sıra, çeşitli nedenlerden dolayı her gün karakola imza atmaya çağırılan kişiler var. Diğer bir deyişle kişiler rejimin gücünü ve iktidarın "buradalığını" her gün deneyimlemek durumunda kalıyorlar. Hapishanelere gönderilen ve bu şekilde toplumun geneline "kötü" örnek olarak gösterilen kişilerin varlığı korkuyu besleyen ve iktidarın köklenmesini sağlayan bir durum. Kendini korku ve kişilerin susması üzerinden meşrulaştıran iktidarın gözetlemesine rağmen, korkunun kırıldığı, yok olduğu noktalar, deneyim ve mekanlar var. Hapishane, emniyet, Belene ve fiziki şiddete uğrayan her alanın öznesi için *"ötesi ölümdü"*[101] diyen M.S.'in dediği gibi "ötesi" yok. Başka bir deyişle bu mekanlar gözetlenme korkusunun kırılıp, gözetleyen ve gözetlenenin göz göze geldiği mekanlara dönüşüyor.

Göz göze gelmek, karşılaşmanın "bir birimizi tanıdık" sonucuna evrilmesidir; bu korkuyu zayıflatma potansiyeli taşır. Özellikle sürgün gönderilen köylerdeki karşılaşmalar kişilerin yabancıya dair sınırları, "öteki" ile karşılaşmadaki korku ve endişelere yol açıyor. Birbirini tanımayan etnik gruplar ve birbiri hakkında duydukları üzerinden tutumlar geliştirmiş insanlar olarak birlikte yaşamak ve göz göze gelmek, iktidarın gözünü birbirini anlamak üzere ters yüz ederek kullanmalarına neden oluyor. Hapishane, emniyet, karakol ve Belene'de yaşanan gözetim ise F.Ç.'nin ifade ettiği gibi *"dışarda nasılsa içerde de öyle, ispiyoncu her zaman var. Güvenmiyorsun o yüzden*

[101] M.S. ile 15 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

zaten".[102] Devlet gözetiminin en üst seviyede olduğu yerlerde dahi "içeri" düşüncelere ve duygulara sızarak rejimle ilgili düşünce ve tutumlara dair bilgi edinmeye çalışıyor. Bunu yapabilmek için ise F.Ç.'nin ifade ettiği yöntemi kullanıyor: *"içeridenmiş gibi davranıyor sana, sözde o da dava uğuruna ama bakıyorsun bir ay sonra yok, gitmiş"*.

Dışarıda, gündelik hayatta olan iktidarın denetim mekanizmaları ise tartışılmaz bir şekilde toplumsal hayatı etkiliyor. Belene'de ya da hapiste kalmış birine selam vermek dahi *"ya benim başıma da gelirse"* korkusu uyandırıyor. Ayrıca sürgün gönderilen köylerdeki halk, gelen kişileri siyasi suçlu olarak algılamıyor, bilmiyor. S.A. sürgün gittiği köyde ev sahibi ile yaşadıklarını anlatırken korku propagandasının devletin polisi aracılığı ile yapıldığını ifade ediyor.

> *Gelmiş polis demiş ki, iri olan, ben Kırcaali'de 90 Bulgar öldürmüşüm, silahları da mezarlıkta saklamışız, o ufak olan, arkadaşım da 60 tane öldürmüş. O esnada Bulgaristan'da 2 kişi öldürene idam cezası var e siz buna nasıl inandınız diyorum? Ama bize öyle dediler diyor ev sahibim. Kadına atmış psikolojik bombayı polis gitmiş.*[103]

Tüm bunlara rağmen önyargı sınırı beraber yaşayarak, iletişim kurarak ve zaman içerisinde aşılıyor. Aynı zamanda gözetlenme korkusu yerini gözetlendiğini bilerek ve kendini kontrol ederek yaşamaya bırakıyor. Diğer bir deyişle iktidar kişinin içine yerleştirdiği göz aracılığı ile korkuyu sözde ortadan kaldırıp güçleniyor. Neticede "Yeniden Doğuş Süreci" boyunca dışarıyı, başka bir sistemi bilmeyen ve korku ile denetlenip gözetlenen bir toplumsal yapının varlığı sürüyor. Her sesini çıkaran, korkusunu yendiğini ifade eden, iktidar için akışı bozan "arıza"yı temsil ediyor. 1989 yılına doğru dünyada olan gelişmelerle birlikte Bulgaristan'ın içindeki gerilim, zorunlu göç olarak kabul edilen ve "Büyük Gezi" adı altında yapılan bir göçe doğru ilerliyor.

"Büyük Gezi"den bahsetmeden önce ise gözetim, gözetleyen ve gözetlenenler konusunda geçmiş ile kıyaslama yapan alanın öznelerinin bugün için söylediklerine yer vermek, Bulgaristan'daki siyasi sistemler arası bir farkın olup olmadığına ışık tutmak adına önemli.Bugünden geçmişteki gözetlenmeye bakan alanın özneleri *"bizdendi onlarla birlik olan"*a dair konuşmak istiyor. Bu isteklerinin altında yatanı ise geçmişten

---

[102] F.Ç. ile 19 Ocak 2015 tarihinde Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[103] S.A. ile 07 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

kalan tortular olarak değerlendirmemiz mümkün. B.D. göç ettikten sonra Bulgaristan'a ziyaret için geri gittiğinde yaşadığı şüpheden bahsederken geçmiş gözetlenmelerin etkisinin sürdüğünü ifade ediyor.

> *Oraya gittiğimde çok eskiden çok farklı duygulardı, çok o şeyi baya uzun bir dönem atlatamıyorsunuz, takip edildiğini düşünüyorsun ve büyük ihtimal takip edilmişimdir. Onlarda o sistem çok iyi işliyordu eskiden. Kimler mimlendiyse sonradan takip edildiğini düşünüyor.*[104]

Bugün *"onlarla birlik olan"* kişiler biliniyor, tıpkı eskiden de bilindiği gibi. Değişenin neler olduğuna baktığımızda ise Y.S.'nin sözleri bu değişime ve günümüz siyasi dünyasının dinamiğine tercüman oluyor:

> *Eskiden devlete ajanlık yapanların çocukları polis oldu, devletle ilişkisi var. Hep ele verenlerin çocukları oldu polis. Benden alıyrı senden alıyrı bilgiyi. Doğan'ın mapusta yattığı gibi Doğan ajan bizim için mapusçuları gözeten ajan, o mapustan o mapusa. O adı için gelik değil mapusa benim için ama Bulgar olcağı yerde Türk olsun fikrimiz bu. Ben aşalamıyrım ama ben olacak bir millet vekili halka koşarım. Bir Türk miletvekili bugün çocuğuna Türkçe konuşmiy Bulgarca biliy. Ama benim torunum birinci Türkçe sonra Bulgarca öğreniyr. Neden bu Bulgar akranlarının arasında ayrılmasın bak ne fikir kim istemez mesela kim istemez Avrupalı gibi yaşama iyi yaşamak. Bugün dünya ilerledi, insanlar da ilerledi. Bir zamanlar bu işlerden anlayan azdı ama bugün bir genci aldatamazsın. Hepimiz orda olmıycaz orda, parlamentorda lider olamayız hepimiz ama ajanlarla dolu orası.*[105]

Bugünkü siyasi dinamiklerin karmaşıklığından ve "Yeniden Doğuş Süreci"nde rejimin "göz"ü olanların şimdi geldikleri noktadan söz ederken M.S. de onların bugün siyasetin içinde olduklarını ifade ediyor.

> *Türklerin içinde de vardı haber verenler onlar bizim gibilerini batıranlar bizi Bulgar hükümetine şikayet edenler bugüne bugün aylık alerler bundan. Bizim kasabamızda bir sürü öyle insan var emniyet müdürlüğünden aylık aleri bu iş için. Öyleleri olmasaydı Bulgaristan Türkleri ta[daha] serbest yaşardı, şimdi halk bileri onların kim olduklarını.*[106]

Karşılaştığım alanın özneleri için geçmişte gözetleyen ve ihbar eden kişilerin sistem değiştiğinde suçsuz olmaları, aklanmaları üzüntü verici. "Yeniden Doğuş Süreci"nde rejimin "göz"ü olan kişilerden uzak durmak ya da o dönemin gözetleyicisini gözetlemek bir tür cezalandırma sistemi gibi çalışıyor. Diğer bir deyişle "*biz onları biliyoruz ve*

---

[104] B.D. ile 17 Aralık 2015 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[105] Y.S. ile 13 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[106] M.S. ile 15 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

onlara susmuyoruz, ne yaptıklarını hatırlatıyoruz" diyen M.S. bir nevi kendi belleğinin ve tarihinin "göz"ü oluyor. Böylece çeperden merkeze ve merkezden çepere olan gözetim kısır döngü şeklinde karşımızda duruyor; suçlular ve mağdurlar birbiriyle bakışıyor ama sonuç alınamıyor. Böylece alanın sesi geçmişte olduğu gibi bugün de Foucault'un dediği ile birleşiyor: "bizim toplumumuz (...) gözetim toplumudur" (Foucault, 1992, s. 271).

3.3.4. 1989 Bulgaristan Zorunlu Göçüne Doğru: Çokmekanlılık

3.3.4.1. "Büyük Gezi"nin Tasarlanması

1989 Bulgaristan zorunlu göçü "Büyük Gezi" adı altında düzenlenmiş bir sınır açma politikasının sonucu. O dönemde Bulgaristan başbakanı olan Todor Jivkov ülke sınırlarını açıp "istemeyen gitsin" diyor. Sınırdan çıkanların önemli bir kısmı turist olarak gönderiliyor. *Bulgaristan Komünist Partisi*'nin 29 Ocak 1989 tarihinde kabul ettiği 56 numaralı kararname ile turistik vizeler düzenleyerek gönderilen bu insanlar "kendini Bulgar hissetmeyen" kategoriye girdiği için zorunlu olarak gönderiliyor. Aynı dönemde göç, özellikle Türkiye ve Avrupa'da Avusturya başta olmak üzere bir çok ülkeye doğru genişliyor. "3 Haziran 1989 - 21 Ağustos 1989 tarihleri arasında sınırlarını açan Türkiye'ye 360 000 kişi geliyor" (Gruev & Kalyonski, 2008, s. 193). "Yeniden Doğuş Süreci"nin zorunlu göçe evrilmesi ise göç eden, göç edip geri dönen, göç etmek isteyip edemeyen, göç etmeyen ve göç etmek istemeyip etmek zorunda bırakılan kişilerin karşılaşmalarını ve deneyimlerini birlikte getiriyor. Zorunlu olan bu göçe "Gezi" adı vererek yumuşatmaya çalışan *Bulgaristan Komünist Partisi*'nin asıl amacı ise Jivkov'un bir parti konuşmasında gizli: "200-300 bin kişi gönderirsek, rahatlarız", diyor Jivkov (Gruev ve Kalyonski, 2008, s. 185). Bu şekilde göç bir ulus-devlet sınırı ve homojen bir etnik yapılanmanın tasarısına dönüşüyor. "Büyük Gezi" anına kadar Bulgaristan'da hiçbir gazete "Yeniden Doğuş Süreci"ne dair olan herhangi bir olayı yansıtmıyor. Türkiye'ye ve dış dünyaya dair yapılan haberlerin içerikleri "dışarısı tehlikeli" mesajını barındırıyor. Tek güvenli yerin "burası" olarak yansıtılması 1984 sonrası ehemiyetini yitirmiş durumda ancak buna dair herhangi bir haberin basın organlarına yansımaması bir politikanın göstergesi olarak yorumlanmalı. "Mayıs

Olayları" sonrası "sınır hihayeleri", "kandırılmış Türkler", "geri dönenlere dair hikayeler" ve geri dönenlerin verdikleri röportajlar üzerinden Türkiye iç ve dış politikasını eleştiren yazılara rastlıyoruz. *Rabotniçesko Delo*, *Oteçestven Front*, *Narodna Mladej* gibi gazetelerde aynı haberlere farklı aralıklarla rastlıyoruz. Bu gazetelerde göç öncesi "Yeniden Doğuş Süreci"ne dair haberler belirli konular etrafından toplanıyor: güçlenen bir Türk milliyetçiliği, "Kıbrıs gibi olmayalım", "Türkiye ajanlarını Bulgaristana gönderdi" ve bombalı saldırılar.

Zorunlu göçün içindeki özneler için yaşananlara dönük duygu ve düşünceler farklılıklar gösteriyor. Diğer bir deyişle Türkiye'ye göç etmek de Bulgaristan'da kalma kararı almak da zorlaşıyor. İçinde bulunulan eylemlilik hali kişilerin kendi kontrollerinden çıkmış durumda. Aileler parçalanmasın diye göç edenler, tüm köy gidiyor diye yola çıkanlar, milli duygularını "anavatan"da yaşamak ve yaşatmak isteyenler vs. şeklinde çeşitlenen göçmenliklerden bahsediyoruz. *"Sadece gitmek"* diyen N.Ö. *"kurtuluş"* olarak algılıyor göçü, hiç geri dönmüyor. Alanın öznelerinin çoğu çifte vatandaş ve bugün artık gitmek "sadece gitmek" anlamı taşımıyor.

Göçten sonra, geride kalanlar ise sadece mekan, toprak, ev ve coğrafya değil. Göçle birlikte ailenin bir parçası, komşular ve ilişkiler de geride bırakılıyor. Ayrıca geride sadece bir geçmiş olarak kabul edilebilecek büyük bir anlatı kalmıyor. Görüşmecilerin anlatılarında en sık hatırladıkları geride kalan gençlik yılları, çocukluk. Asıl özlemin o yıllardaki kendilerine ve insan ilişkilerine olduğunu dillendiriyorlar; nostaljik bir duygu bu. Ayrıca, zaman olarak geçmiş olan çocukluk ve gençlik yıllarının yaşanmış olduğu fiziki mekandan kopmak, geçmişin tamamen geçmiş olması, uzakta kalması anlamı taşıyor. Göç edenlerin ardında bıraktıkları mekan ve insanlar olduğu gibi, geride kalan kişilerin gidenleri izlemesi de söz konusu. H.K. *"ay ne ağlaşmaydı, kimse kalmadı, koskoca kasabada 30 hane kaldık"*[107], diyerek geride kalmanın yükünü her gidenin ardından dökülen göz yaşları ile açıklıyor.

Anlamlar, mekanlar ve deneyimler çeşitlenip çoğalıyor. Bu noktadan hareketle bu çalışmada çok-mekanlılık/ çok-mekanlı etnografi kavramı önemli; fakat bu kavrama

[107] H.K. ile 16 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

yöntemsel olarak değil bakış açısı olarak ihtiyaç duyuyoruz. Marcus'un *Ethnography Through Thick and Thin* adlı kitabında çok-mekanlı etnografinin 1980'li yıllardan sonra önemli bir yere yerleştiğini görüyoruz. Sosyoloji, antropoloji ve iletişim çalışmalarını birbiriyle ilişkilendirerek ele almaya çalışan Marcus'un çok-mekanlı kavramı bu çalışma özelinde yöntem şekli ile değil bakış olarak yer buluyor. Bu kavram ve yöntem ulus-ötesi araştırmalarında, feminist çalışmalarında, kültürel çalışmalarında, özellikle göç çalışmalarında ve postkolonyal çalışmalarında ele alınıyor ve tartışmalara yol açıyor. Bu kavram çoğullaştırmayı mekanlar üzerinden ele alarak sosyal bilimlere yeni bakışlar, kapsamlı yaklaşımlar getirmeye çalışıyor. Disiplinlerarasılık kapsamlı bir bakışı talep ediyor, mikroya bakarken makro düzeydekine vakıf olmak ve makrodan doğru çalışırken mikro yapının içerisindeki dinamikleri gözden kaçırmamak gerekiyor. Bu açıdan çok-mekanlılık birden fazla alanın birbiriyle konuşmasını sağlıyor. Marcus'un bakışında mekan somut bir yere oturmamakta. Mekanlar yaratılmış "hayali" mekanlar ve ilişkisellikler olarak düşünülmelidir. Mekan hakkında konuşmak sosyal ilişkiler, ağlar ve mekan ilişkisi hakkında konuşmak şeklinde algılandığında, bir mekandan, "orası" ve "burası" diye anılan yerlerden söz ederken sadece bir coğrafyadan bahsedilmediğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Mekanların coğrafi konumları ya da kişinin şu anda yaşadığı ulus-devlet sınırının ve mekanı bulanıklaşıyor. Bulgaristan'da yaşayanlar için "hayali" "anavatan" Türkiye iken, Türkiye'de yaşayan Bulgaristan göçmenleri için "hayali" "orası; memleket" Bulgaristan oluyor. Mekanın fiziki gücünün en çok sarsıldığı an ise Bulgaristan Kırcaali'de ve Türkiye Ankara'da yaşayan kişilerin aynı kültürel belleğe eklemlendikleri anlar oluyor. Diğer bir deyişle geçmişe bir mekan olarak taşınmak "hayali" bir noktaya yolculuk. Eskiden içinde beraber yaşanılan mekanlara dair kurulan anlatılar geçmiş mekan ilişkisi üzerinden bellekte yer alıyor. Geçmişe taşınma bugün üzerinden kurulan bir mekan haline benziyor. Fiziki olarak tek bir yerde bulunabilen kişi "hayali" ya da düşünce ve bellek boyutunda düşündüğümüzde, birden fazla yere, kolektif belleğin mekanlarına eklemlenebiliyor. Belleğin mekanından fiziki mekandaki gerçekliğe ve oranın içinde yaşananların ilişkiselliğine değinmemiz gerekir ise diyerek tekrar göç deneyimine dönelim. Bulgaristan'dan ilk gönderilenler, gelip geri dönenler, kalanlar ve hiç göç etmemiş olanların her biri farklı mekansallıklar içindedir, en azından aynı ulus-devlet sınırları ve

mekanlar içerisinde değillerdir. Fakat bellek kültürel belleğin imgesel mekanlarında ortaklaşabilir.

3.3.4.2. Zorunlu Göç: İlk Gönderilenler Ve Geri Dönenler

Bulgaristan'dan yurtdışına çıkabilme izni verildiği andan itibaren farklı zaman dilimlerinde ülkeyi terk etmek zorunda bırakılan kişiler var. İlk olarak Belene kampında kalmış, hapishanede yatmış, Türk milliyetçiliğini tetikleyen söylem ve duruşa sahip kişiler ülkeden çıkarılıyor. Görüştüğüm kişiler genelde ilk gönderilen kişiler için "aydın" kelimesini kullanmayı uygun buluyor. Bu kelime ile ifade etmek istedikleri ilk gidenlerin siyasi duruşu olan, öğretmen, mühendis, doktor, üniversite öğrencileri kişiler olduğu. Genellikle ilk gönderilenler Avusturya'ya gönderiliyor. Birçoğu Bulgaristan sınırını geçer geçmez, Sırbistan'da, Türkiye Büyükelçiliği'ne sığınıyor. 1989 zorunlu Bulgaristan göçünün başında öncelikli olarak ülkeden alınan aileler, Büyükelçiliğe başvuruda bulunan komünist rejimin siyasi suçluları yer alıyor; Türkiye tarafından gönderilen devletin özel uçakları onları, göçmenleri "anavatan"larına getiriyor. İlk gelenler medyada geniş bir gündeme sahip oluyor. Ulus-devlet tasarısı Bulgaristan'dan gönderilenler ve Bulgaristan'dan kurtarılanlar şeklinde alanın özneleri üzerinden söylemselleşiyor. Bu durumu baskı ve şiddete maruz kalmış kişiler "Yeniden Doğuş Süreci" esnasında daha da sıkı sarıldıkları milli kimlikleri üzerinden olağan buluyor. Görüşmeler boyunca en sık ifade edilen kimlik kavramının "Yeniden Doğuş Süreci" ile keskinleştiğini görebiliyoruz. Baskı ve saldırıya maruz kalan kişiler aidiyet ve içine doğdukları kültürden doğru kurdukları kimlikleri ile gurur duyduklarını sık sık ifade ediyor. Tam da bu şekilde pekişen ve şekillenen bir milliyetçilikten söz edebiliriz. İktidarın baskısı, gerçekleştirmek istediği kimliksizleştirme ve devamında kazandırmak istediği "tek tip" Hristiyan, Slav kimliği "öteki"yi temsil ediyor böylece sınırlar ve Anderson'un hayali olarak kurgulandığını söylediği ulus gibi kimlik de görünürlük kazanıyor. Tam da buyüzden göç kararı ve gidilmek istenilen ülke aidiyet duygusu ve milli kimlik ile ele ele ilerliyor.

Pasaport alan herkes devletin kendilerine gidecekleri günü bildirmesini bekliyor. Göç kimisi için 1-2 saat içerisinde evlerinden bir daha dönmemek üzere çıkma ile başlıyor. Kimileri için hiç beklemedikleri bir anda "yarın yola çıkmış olun" şeklinde haber

geliyor. Göçün büyük kitleselliğe ulaşması ise Bulgaristan'ın ve Türkiye'nin öngörülerinin çok üzerinde. Bu kitlesel hareketliliği B.D. şu şekilde ifade ediyor: *"Herkes gidiyor diye gelindi Türkiye'ye ve aileler dönüyor diye geri dönüldü"*[108]. 1989 Bulgaristan zorunlu göçü kalmak isteyen, gitmek isteyen, gitmek isteyip gidemeyen, kalmak isteyip kalamayan gibi farklı kategorileri ve anlatıları içeriyor. Bir yandan aidiyet duygusu ile yönelinen "anavatan" Türkiye, diğer yandan ise adı bir türlü konulamasa da bırakılamayan, "burası/orası bizim" şeklinde ilişkilenilen bir Kırcaali, Bulgaristan. Bu dinamikler günümüzden bakıldığında ise peşi sıra başka türlü göçmenlik formlarını da beraberinde getiriyor.

1989 Bulgaristan göçü, Türkiye sınır kapısını kapatınca sadece diplomatik olarak sona ermiş bulunuyor. 1989 yılının Ağustos ayından sonra vize alarak gelen, kaçak yollarla gelen veya ziyarete gelip kalan kişiler yoluyla göç sürüyor. Günümüzde 1989 göçünün etkilerinin yeni, farklı göçler olarak devam ettiğini ifade ediyor S.A. : *"Bizim göç bitmedi. Üç kat ekonomik göç bizden sonra hala devam ediyor. Ama evlilik ama iş, öğrenci… Hep devam yani. Gelin damat, kalıyor gidiyor. Şimdi bu doğal zaten, önüne geçme şansımız da yok"*[109]. Tüm bu dinamiklerin içerisinde 1990'lı yıllarda olduğu kadar günümüzde de önem taşıyan başka bir dinamik ise geri göç, geri dönüş. Bu noktada alanın anlatıları çelişiyor. Milli duygu, kimlik yüzünden "Yeniden Doğuş Süreci"nde Bulgaristan'dan gönderilen ve geriye bakmadan ülkeden ayrılan kişiler Bulgaristan'a geri dönüş kararı alma sebeplerini paylaşırken kelimeleri özenli seçmeye çalıştı. Bugün de hala anavatan olarak gördükleri Türkiye ve aidiyetliklerini kurdukları noktalar deneyimledikleri Türkiye'ye göç ve ülkede yaşama neticesinde çelişmiş. Diğer bir deyişle milli ve dini kimlik söylemi doğrultusunda ait oldukları Türkiye'den Bulgaristan'a geri dönüşlerini açıklarken Kırcaali'deki özneler kültür farkından, memleket özleminden, geride kalan yakın akrabaların oluşundan ve emek verdikleri toprakların onlara ait oluşundan bahsetti. Göç edip geri dönme kararı almış olmak da böyle bir şeyi hiç düşünmemiş olmak da alanın karmaşık doğasını yansıtıyor.

---

[108] B.D. ile 17 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[109] S.A. ile 07 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

Ankara'daki alanın dinamikleri içerisinde gezinirken alan bir tür çok-mekanlılık fotoğrafı tarif ediyor. Göç ettikten sonra hiç geri gitmemiş ve çifte vatandaş da olmamış bir kişi var görüşmecilerimin arasında. Bir diğeri ise uzun yıllar önce geri gitmiş ve çifte vatandaş olmamayı tercih etmiş. Bu kişilerin dışında Ankara'daki alanın özneleri her zaman Bulgaristan ile fiziki temasta bulunuyor. Yılda en az bir defa ziyaret edilen Bulgaristan özellikle tatil aylarının değerlendirildiği, bayramlarda akraba ziyaretlerine gidilen bir yer. Ayrıca Bulgaristan, akraba düğünlerine mutlaka gidilen ve geride kalan anne, baba, kardeş, yakın akraba ziyaretleri yapılan bir mekan, "orası" haline geliyor. Diğer yandan, Bulgaristan Kırcaali'deki alanda karşılaştığım kişilerin arasında iki kişi çifte vatandaş. Kırcaali'deki alanın tüm öznelerinin Türkiye'de birinci ya da ikinci dereceden akrabaları var. Kimileri ziyarete geliyor, kimileri hayatında sadece bir defa gelmiş Türkiye'ye. "Hayali", gidilmesi genelde kolay olduğu kadar da güç olan bir mekanı ifade ediyor "anavatan" Türkiye. Genelde göç etmiş olanların daha sık döndükleri ve karşılaşmaların bu şekilde olduğunu ifade ediyor H.K. *"İzmir'e gittim bir defa aman o çok uzak, onlar geliyor ta iyi"*[110].

1989 Bulgaristan zorunlu göçünde Türkiye'ye göç edip geri dönen kişilerin çok olduğu bir coğrafya Kırcaali. Gruev ve Kalyonski'nin aktardığı üzere "1990 yılının sonuna kadar Bulgaristan'a geri dönen kişi sayısı 150 000" (2008, s. 193). Karşılaştığım kişilerin geri dönüş sebepleri birbirinden farklılıklar gösteriyor. Her bir hikayenin öznelliği gibi geri dönüş nedeni de o hikayenin içinde gömülü bir şekilde duruyor. Genel itibariyle yaşlı kişiler geri dönmek istiyor ve dönüyorlar. Bu durumun açıklamasını ise en içten tespitle N.Ö yapıyor*: "Ne kadar emek vermişiz, daha kaç sene çalışmışız ki? Ama yaşlıların, onların hayatları geçmiş, emekleri kalmış"*[111].

Parçalanan aileler, geri dönen yaşlılar ve *"ömrümün geçtiği yere geldim"*[112] şeklinde açıklanan bir geri dönüşten bahsedebiliyoruz. Yaşlıların yeni, daha önce hayal dahi etmedikleri bir sisteme alışmaları zaman alırken genellikle geri dönüş nedeni olarak

[110] H.K ile 16 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[111] N.Ö. ile 14 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[112] A.Aga ile 16 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

özlem, *"orada doğdum, yaşadım, orada gözlerimi kapatayım"*[113] düşüncesi ifade ediliyor. Baskın olarak sezilen, dillendirmek istenmeyen başka bir neden ise *"çocuklara yük olmayayım"* düşüncesinin altında yatıyor. Geri dönüş nedenleri birden fazla. *"Alışamadık, kızlar burda kalmıştı, belki onlar da olsa başka olurdu ama onlar burda biz orda olmazdı"*[114]. Özlem ve ailenin parçalanması, bir kişi geri dönüş kararı verdiğinde bir kaç ailenin daha geri dönüşüne neden oluyor. *"Bacanak dönüyor diye eşimin ailesi, onlar dönüyor diye diğer kardeş döndü, öyle öyle bi biz kaldık"*[115]. Kültürel farklar ise en temel geri dönüş nedeni olarak ifade ediliyor alanda. Hayal edilen "anavatan" ile gerçekte olan arasındaki farkı görünce hemen geri dönmek isteyen de var. Örneğin S.H. *"benim anavatanım da memleketim de Mestanlı"*[116] diyor. Emekliliğe ayrılır ayrılmaz Bulgaristan'a geri dönen ve buradaki Türklere yardımcı olmak, belleklerini taze tutmak için çaba harcayan M.S. ve E.H. *"Dava için buradayım"*[117] diyor. E.H. kısa bir zaman önce Mestanlı'ya geri dönüşünü şöyle ifade ediyor:

> *İnsan unutamaz. Yaşantımız oldu ya özlem olur tabi. Yaşamayan bilemez. Yarın öbür gün bayrak nerede olacak bir halk uyanıyor da. Nereye gidiyorsunuz bakacağız. Çocukluğumun geçtiği yere geldim. Benim Türkiye'de yazlığım da var hepsi var ama ben Türkiye'den koptum da demiyorum. Türkiye'ye verebileceğimi vermişim, alabilceğimi almışım. Burda daha yararlı olacağıma inanıyorum, bir hastayı muyahane etsem, bir bilgi versem, bilgimi, becerimi mezara götürmenin ne anlamı var.*

Türkiye'de iş bulamama, ekonomik sıkıntı, Bulgaristan'daki var olan ev ve Türkiye'de az süre kalındıktan ve kazanılan paranın geride bırakılan komünist sistemde değerlenecek olması hesabı, birden fazla kişinin geri dönüş nedeni. Diğer bir deyişle komünist sistemin sona ermesi, yasakların kalkması ve geride kalan "emek" binlerce kişinin geri dönmesine neden oluyor. Günümüzde geri dönüş göçünün nihayete erdiğini iddia etmek çok hayali olur. Bulgaristan birinci neslin geri dönüp yaşlılığını orada sürdürüp hayata gözlerini yummak istediği yerken, ikinci nesil için ise hayat kurulacak bir yer oluyor. Diğer bir deyişle geri dönüş ya da her iki ülkede de yaşamak, alanın

---

[113] Z.M. ile 16 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı. Z.M. 16 Ocak'taki 2. görüşmecim.
[114] S.M. ile 17 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[115] B.D. ile17 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görümeden alıntı.
[116] S.H. ile 14 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[117] M.S. ve E.H. ile 15 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de görüşüyorum. Bir birinden bağımsız iki görüşme oluyor bunlar. Kullandıkları ifadelerdeki ortaklık amaç ve dünya görüşlerindeki ortaklık ile açıklanabilir.

anlatıları arasında kendine yer buluyor. Ankara'daki alanın özneleri için *"bir ayak orada"*[118]. Bu Kırcaali'deki alan için karşılığını şu şekilde buluyor *"hep birileri var gitmiş olan, biz kaldık*"[119].

Geri dönenlerin yaşadıkları farklı karşılaşmalar göçmenin nereye ait olduğuna dair sorular sorduruyor. Eskiden hayatı eyleyiş biçimi, deneyim olana kimlik adı verildiği ve gurur kaynağı oldığı andan itibaren sınırın hangi tarafından olursa olsun kendini tam anlamıyla bir yere ait hissetmeyen ve geri dönmek için birbirinden farklı nedenleri olan bu kişiler, tam da ulus-devlet ve milli kimlik bütünlüğünü kıran güce sahipler. Aidiyet olarak Türkiye ile ilişkilenen ancak Bulgaristan'da yaşamayı tercih eden, etmek zorunda kalan bu geri dönen kişiler Maalouf'un (2015, s. 35) da sorduğu "çağımızın en ağır basan özelliği, tüm insanların bir bakıma göçmen ya da azınlık haline getirmek değil mi?" sorusunun öznelerine dönüşüyorlar. Bulgaristan'a geri dönenler rejim yanlısı kişiler için "devlet haini" ve/ya "neden gittin de neden döndün" sorularını yanıtlama zorunluluğu olan kişilerden sayılıyor. 10 Kasım 1989 öncesi geri dönenlerin medyaya yansıyan birkaç yüzü var. "Yanlışlarını anladılar", "Bizim Anavatanımız Bulgaristan", "Geri dönüyorlar" gibi başlıklar gitmek isteyenlere seslenen köşe yazarlarınca gazetelerde yer alıyor. Ayrıca gitmek isteyen ve vize başvuruları için kuyruklarda bekleyen kişilere dair haberler ve "Türkiye sizi istemiyor" şeklinde başlıklar "kötü olmasa geri dönmezlerdi" söylemi ile desteklenen bir duruma dönüşüyor. Alanın her öznesi için geri dönüş nedeninin farklı olduğunu bir defa daha belirterek sınır öznesi olmanın gitmek, kalmak, geri dönmek arasında bocalamaya benzer olduğunu görüyoruz. Göç etmek, hiç göç etmemek, göç edip geri dönmek, göç etmek isteyip göç edememek gibi durumlar öznelerin hayatlarında hangi ulus-devlet sınırı içerisinde yaşarlarsa yaşasınlar farklı iktidar söylemlerine eklemlenmeyi ve bellek politikaları ile "Yeniden Doğuş Süreci"ni hatırlamalarını sağlıyor. Bulgaristan için azınlık, göçmen, Türk, Müslüman, "öteki" ve vatandaş pozisyonundayken Türkiye için göçmen, soydaş, "Bulgar Türkü", Bulgaristan Türkü, Balkan göçmeni, Türk, Müslüman ama... ve vatandaş pozisyonunda. Alanın öznelerinin kimliklerini kurgulama şekilleri yukarıda belirtilenden farklılık göstermiyor. Her iki ulus-devlet için farklı yanları olan bu kişiler,

[118] S.S. ile 01 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[119] H.K ile 16 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşme. H.K. aynı gün içindeki 3. görüşmecim.

her kimlik gibi kurgusal olduğunu savunduğum, milli kimlikleri yüzünden ya içeride ya da dışarıda kalıyorlar. Bulgaristan'da azınlık olmak ve Bulgar ve/ya Türk milliyetçiliği söylemlerinde yer almak ile Türkiye'de yaşayıp milliyetçilik söylemlerinde yer almak farklı durumlar ve duygular olarak karşımıza çıkıyor. Alana göre Bulgaristan'da Türk ve/ya Müslüman olmak zor. Bunun aksine Türk milli kimliği ve Müslümanlık üzerine inşa olmuş Türkiye'de Türk olmak daha kolay. Alanın bu duygu ve düşüncesini en keskin haliyle Ankara'da B.D.'nin Kırcaali'de ise S.H.'nin anlatı ve sözlerinden kolayca görebiliyoruz. S.H. için Bulgaristan'a geri dönmek ve Mestanlı'daki atalardan kalma topraklara ve değerlere sahip çıkmak önemli ve gerekli. B.D. ve Ankara'da yaşayan birçok görüşmeci için "Yeniden Doğuş Süreci"ndeki baskı ve şiddetten sonra Bulgaristan'da yaşamak istememek ve Türk olma durumu ile aidiyet kurduğu Türkiye'de yaşamak çocuklarının kuracakları aidiyetlik ve *"onlar bizim gibi olmayacak"* ile açıklanıyor.

3.3.5. Mekan Ve Bellek

Bu çalışmanın özneleri iki farklı coğrafyada hayat sürüyor. Ankara'daki alanın özneleri için Kırcaali'ye, Deliorman'a kısacası Bulgaristan'a sık sık gitmek, ziyarette bulunmak mümkün. Diğer yandan Kırcaali'de yaşayanlar için Ankara ya da Türkiye gidilmesi muhtemel, akrabaların olduğu ve "anavatan" olma özelliğine sahip bir coğrafya. Bu ve benzeri farklılıkları temele alarak karşılaşma ve karşılaştırma üzerinden alanın dinamiklerine ve bu dinamiklerin bellek kavramı ile nasıl bağdaşıp ayrıştığına bakmak uygun görünüyor. Araştırmacı olarak her iki alanda bulunmak ve aralarındaki farkları ve ortaklıkları gözetmek benim için oldukça heyecan vericiydi. Buna ek olarak "Yeniden Doğuş Süreci"ne ve bu sürecin günümüze kadar gelen izlerine "başka" kelime ve anlatılar ışığında mekana dayalı hatırlama ve unutma pratiklerine "bakmak" araştırma açısından yararlı oldu.

3.3.5.1. Ankara'da Olmak

Göçmen olmak, Ankara'da yaşamak ve 1989 Bulgaristan zorunlu göçü, alanın özneleri için yardım ve yardımlaşma ile özdeşiyor. Genel itibariyle akraba, tanıdık ya da

hemşehri yanına geldiğini belirten alanın özneleri dönemin iktidarının kendilerine yardımcı olduğunun altını çizmeyi özellikle önemli buluyor. Görüşülen kişilerin her biri göçmen olduğunun altını çizerek Türk ve Müslüman kimlikleri ile birlikte göçmen kimliğini de kullanıyor. Ancak görüşmecilerin sıklıkla ifade ettikleri bir durum Türkiye'de yaşadıkları bir karşılaşmanın sonucu doğan tepkileri sıklıkla dile getirilen şu ifadede belirginleşiyor: *"Biz Bulgar göçmeni değil, Bulgaristan göçmeniyiz"*. Bu cümle alanın aidiyeti, dünyaya bakışı, Türkiye ve Bulgaristan'daki konumlanışına dair bilgiler sunuyor. *"Bulgar Türkleri"* tanımı, alanın Ankara'da yaşayan öznelerinin Türkiye'ye göç ettikleri ilk zamanlarda ve günümüzde karşılaştıklarında açıkladıkları, anlatmaya çalıştıkları hatta kavga ettikleri Aşil topuğunu temsil ediyor. Kimlik en hasas ve darbe alınan noktadan doğru kurulan insana dair ve kurgusal olduğu kadar somut karşılıkları olan bir durumdur. Maalouf'un (2015, s. 27) dediği gibi "kendinizi en fazla saldırıya uğrayan aidiyetinizle tanımlamaya eğilimlisinizdir...". Diğer bir deyişle "Bulgar Türkü" ve "Bulgaristan Türkü" arasındaki fark bir ulus-devlete ulusa aidiyet hisetme(me)k ve bir teritoryayla bağ kurup kurmamak ile ilgilidir. Alanın özneleri için coğrafya, teritorya olarak göç ettikleri yer Bulgaristan olduğu için *"Bulgaristan Türkü"* doğru bir tanımken *"Bulgar Türkü"* milli aidiyetliklerine saldırıdır.

Ankara'daki görüşmeciler, göç sürecinde yaşadıkları zorluk ve karşılaşmaları anlatmak için daha fazla istekliler. Bellek olarak göç sonrası deneyim ve karşılaşmalara bağlanmak ve onları anlatıya dökmek bugünkü hayatın inşasını anlatmak anlamına geliyor. Dil problemleri, "öteki" olarak kabul edilme, sistem farklılıkları, coğrafi ve mekansal farklılıklar gibi konular, görüşmecilerin ifade etmiş oldukları karşılaşmaları ifade ediyor. S.A. göçmen olma ve *"yarın kaygısı"* üzerinden yaşadığı bir durumu şu sözlerle paylaşıyor:

> *Hepimiz oturmuşuz gömülmüşüz bir yemek yiyoruz, rahmetli babam masaya, kendi yemiyor yemek yetmiycek diye, bir yumruk bastı. Ne yiyorsunuz dedi, Kırcaali'de mi bulunuyorsunuz dedi. Yarın kaygısı, biz var ya kaşıklar ellerimizden düştü. Gözleri sulandı yiyin yiyin dedi. Annem ne yiyeceğiz lokmayı boğazımızda bıraktın zehrettin dedi. O kendince haklı yarın belli değil ve 91 yılında biz 2 katlı ev yaptık*[120].

[120] S.A. ile 07 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

Ankara ile ilk karşılaşmalarını anlatan görüşmeciler Ankara'nın kendilerinin yaşadıkları yerlere oranla daha farklı coğrafi özelliklere sahip olduğunu ifade ediyorlar. İklim, bitki örtüsü ve toprak olarak Ankara Kırcaali ve Deliorman'a göre *"çorak bir memleket"*[121]. 1989 Bulgaristan göçmenleri yaşadıkları alanlara ağaçlar dikip, küçük bahçeler yaparak kendi alışkanlık ve alanlarını Ankara'ya taşımaya çabalıyorlar. Nedeni sorulduğunda, *"Bulgaristan'da da böyleydi"* diyorlar. Fark sadece coğrafik özellik değil elbette, alışkanlıklar, geride kalan yere duyulan özlem vb.. Dikilen her ağaç, toplantı yeri olarak tasarlanan masa ve banklar, salça yapma düzenekleri eskiden içinde yaşanılan kültürün geride kalmaması adına yeni gelinen mekanı benimseme, kendine yer edinme pratiklerini ifade ediyor. Doğaya dair olan farkların dışında Ankara'daki görüşmecilerin ifade etmiş oldukları bir diğer nokta ise sistem farkıyla ilgili. Komünist sistemin dışında bir sistemle karşılaşınca, eşit kazancın dışında bir kazanç biçiminin mümkün olabileceğine, göç sonrası karşılaşmaları ve deneyimleri üzerinden inanmaları mümkün oluyor. Görüşmecilerin çoğu birden fazla işte çalıştığını ve bu şekilde ev alabildiklerini ya da yapabildiklerini ifade ediyor. Kendi evinin olması neden bu kadar önemli? sorusunun cevabı da açık onlar için: *"Başka türlüsünü bilmiyorduk ki"*[122] diyorlar. Ankara'da olmak ve yaşanan bazı karşılaşmalar günümüzde de etkisini sürdürüyor. Göçmen olmak ve yabancı olarak kabul edilmek konusunda*"zamanla bir birimizi tanıdık"*[123] diyor alanın özneleri. Karşılıklı tanıma gerçekleşene kadar bir çok şey yaşanıyor. Yerli halk 1989 Bulgaristan göçmenlerinin Pursaklar mezarlığına defnedilmesini istemiyor. Bu durum alanda göçmenlerin yaşadıkları en büyük karşılaşma deneyimlerinden. Bulgaristan'da "Yeniden Doğuş Süreci" esnasında mezarlıklarının kapatılıp ortak mezarlık açıldığını hatırlamadan edemiyorlar. *"Orda da Türk olamadık burada da olamadık diyoruz. Biz söyliycez de çocuklarımız belki söylemez"*[124] ifadesi "orada" ve "burada" yaşanan karşılaşmaların bir özeti şeklindeDiğer bir deyişle yaşadıkları iki yerde de göçmen kalmak; hem Ankara'da hem de Kırcaali'de. Onlar Bulgaristan için göçmen olarak "gidenler", Türkiye için ise

---

[121] A.Ş. ifadesi: 23 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

[122] Bu ifade Ankara'da duyduğum ifadeler arasında yer alıyor. İki farklı sistem üzerinden düşünen, karşılaştıran ve günümüzden geçmişe bakan alanın özneleri bir nevi değerlendirme yapıyor ve sesli düşünüyor.

[123] *"26 yıl geçti göçmenlik mi kaldı artık"* (A.Ş., 23.12.2014 tarihindeki görüşme); *"Biz kendimizi buralı görüyoruz ama..."* (F.Ö., 13.12.2014 tarihindeki görüşme) gibi ifadeler memleket ve Ankaralı olmak konularını birbirine dolayan ifadeler olarak karşımıza çıkıyor.

[124] A.Ç. ile 23 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

göçmen olarak "gelenler". Bu kadar kaba bir yerleşik olamama halini göçmenin kendisi kırıyor. Çünkü artık onlar için memleket hem Kırcaali, hem Deliorman hem de Ankara. Fiziki mekan olarak Ankara'da bulunan görüşmeciler bellekleri ile Kırcaali'ye, Deliorman'a, Bulgaristan'a bağlanabiliyor. Ayrıca bellek aracılığı ile bir de geçmişe bağlanıyorlar; bugünkü Ankara'yı anlatırken oradan eski memleketlerine yol alıyor bellekleri. Hatırlama süreci bir yolu geriye doğru yürümeye benziyor. Ama bu yol tam olarak çizgisel değil, daha karmaşık. Çünkü anılar anıları çağırıyor, mekanlar, memleketler, olaylar yüküyle geçmiş bir bütün olarak kişinin anlatısını örüyor. Ankara'dan sonra bir de Bulgaristan'daki karşılaşmalara göz atmadan, Kırcaali ve Ankara arasında hatırlama ve unutma süreçlerini değerlendirmemiz mümkün değil.

3.3.5.2. Mestanlı [Momçilgrad] Kırcaali'de Olmak

"Yeniden Doğuş Süreci"nin deneyimlendiği coğrafyada; Kırcaali bölgesinde yaşayan kişiler bu araştırmanın ikinci alanını temsil ediyor. Kırcaali bölgesinde karşılaştığım kişilerin arasında Türkiye'ye göç edip geri dönen kişiler olduğu gibi, gitmek istemesine rağmen gidememiş ve hiç gitmek istememiş kişiler de yer alıyor. Buradaki alan dinamikleri anlatının "Yeniden Doğuş Süreci" ve günümüz üzerinden kurulmasına neden oluyor. Diğer bir deyişle Kırcaali'deki karşılaşmalar 1990 sonrasına dair kurulan bir anlatı üzerinden bilgi veriyor. Birkaç döneme bölünüyor anlatılar. Tarihsel dönemler birbirinin içerisine girerek kişilerin belleklerinden anlatılarına sızıyor. 1984 öncesi, "Yeniden Doğuş Süreci" ve 1990 sonrası şeklinde çerçevelendirilebecek bir anlatıya dönüşüyor Kırcaali. Günümüzde burada yaşamak karşılaşmaları geçmiş ve bellek üzerinden kurmak ile yakın ilişki içerisinde. Kırcaali, Mestanlı'da yaşamayı tercih ederek, Türkiye'den dönen asla pişman olmadığını belirten kişiler olduğu gibi *"gidemedik"* diyen birden fazla kişi bulunuyor. Bu *"gidemedik*" kelimesi ihtimalleri ve pişmanlıkları içinde barındırabiliyor. Görüşmeciler kendi hayatlarını göç eden yakınları ve tanıdıkları ile sık sık karşılaştırıyor. *"Ekonomi battı burda"*[125] en çok duyulan ve komünizm sonrası karşılaşılan gerçeklik ve sıkıntı olarak belirtiliyor. Diğer yandan Kırcali'deki görüşmeciler için burada olmak, yaşamak "evde" olmak anlamına geliyor.

[125] Kırcaali'deki alanın 25 yıllık süreç ve serbes piyasa ekonomisine geçiş sürecini değerlendirirken sıklıkla kullandığı ortak bir ifade olarak karşımıza çıkıyor.

Daha önce de ifade edildiği üzere, bağlanmalarını ve buradaki topraklara ait hissetmelerini açıklarken başvurdukları tarih Osmanlı İmparatorluğu'na dayanıyor. *"Biz Osmanlı torunuyuz"* Balkanlarda sıklıkla duyabileceğimiz bir söylem ve aidiyetlik kurgusu. Nitekim aynı sözleri Kırcaali'de de duymak mümkün. Oysa ki bu söylem yaşanan coğrafyada bellekte çatışmalar da üretebiliyor. Karşılaşmalar üzerinden yaşanan çatışmalar sadece bununla sınırlı değil. "Yeniden Doğuş Süreci" gündelik hayatın içinde siyasi bir konu olarak tartışılmaya her zaman hazır ve nazır bir konu.

Görüşmecilerin anlatılarında halk ve dönemin *Komünist Partisi* birbirinden farklı olgular olarak ele alınıyor. Kırcaali araştırmanın konu edindiği sürecin başlangıç noktası olarak kabul ediliyor. Bu coğrafyadaki mekanlar, anıtlar, yürüyüşlerin yapıldığı sokaklar, emniyet binaları, tarih kitapları Nora'nın (2006, s. 36) "tarih nasıl olaylara bağlanıyorsa hafıza da mekânlara bağlanır" düşüncesini onaylayan bir hatırlama mekanı olarak karşımıza çıkıyor. Tüm bunlar belleğin uyanması ya da hiç uyumaması için bir neden. Ayrıca mekanı geniş bir yelpazeye yayan Nora'nın (2006, s. 34) dediğini Kırcaali bölgesinde yapılan görüşmelerde de gözlemledim; "tarih kitaplarından bazıları, hafızanın bizzat yeniden elden geçirilmesine dayanan ya da onları küçük pedagojik el kitaplan haline getiren hafıza mekânlarıdır". Bulgaristan'da yaşayan ve eğitim sisteminin içerisinde Bulgarca dersler görüp, Bulgar tarihini dinleyen "Yeniden Doğuş Süreci"ni deneyimlemiş kişiler ya da onların çocuk ve torunları ile Türkiye'ye göç etmiş kişilerin çocukları ve torunları arasında hatırlama ve unutma açısından kaçınılmaz olarak farklar olacaktır. Bu ve benzeri nedenlerle Ankara'da ve Kırcaali bölgesinde olmak arasında kuşkusuz farklar vardır. Hatırlama pratiklerini tetikleyen mekansal farklardan dolayı, sınırı ve içerisinde yaşanılan ulus-devletin gündeliği ve özneleri azınlık olarak mı yoksa egemen olarak mı tanımladığı bellek konusunu tartışırken önemli noktaları işaret ediyor. Mekanlar, sokaklar, anıtlar, anma törenleri Kırcaali bölgesinde hatırlamaya durmadan ilişen ve belleği canlı tutan unsurlar olarak karşıma çıktı.

Görüşmeciler için ise Kırcaali ve bu mekanlar, içinde yaşadıkları, yılların geçtiği ve kendileri burada olsalar da olmasalar da yaşanılmış bir gerçekliği temsil ediyor. Diğer bir deyişle Kırcaali'de olmak geçmişle karşılaşmak ve onunla birlikte yaşamak

anlamına geliyor. *"Evde bir gün geçmez geçmişi hatırlamadan. O gözünün önünden gitmez"*[126] diyen A.S., hatırlamanın unutmadan güçlü olduğunu ifade ediyor.

1990 sonrası Bulgaristan'da kalan ya da Türkiye'ye göç edip geri dönen görüşmeciler deneyimlerini iki farklı sistem üzerinden karşılaştırmalarla paylaşıyorlar. Karşılaştırmalar sadece sistemler arası değil. Kırcaali'de kalanlar açısından aynı zamanda Türkiye'ye göç etmiş kişiler ve kendileri üzerinden yaptıkları bir kıyaslama söz konusu. Kırcaali'de yaşayan alanın özneleri için *"orası"* Ankara değil; Türkiye *"orası"* olarak gördükleri ve "anavatan" olarak kabul ettikleri yer. Memleket ve anavatan kavramları *"biz buralıyız aslen, ama Türkiye anavatan"*[127] cümlesiyle kurulan bir anlatıda bir kez daha birleşiyor. Peki Kırcaali'de olmak ve Ankara'da olmak arasında nasıl bir özdeşlik ya da fark var? Her iki coğrafyada birbirinden farklı insanların hikayelerine ve anlatış biçimlerine dokundukça, hikayelerarası karşılaştırmaların değil hikayelerin birbiriyle konuşması gerektiğini düşünüyorum. Diğer yandan ise mekanlar arası bir karşılaştırmanın mümkün olabileceğine inanıyorum. "Orada" ve "burada" olmak arasında bir farkın hatırlama ve unutma eylemleri üzerinde nasıl bir etkisi olduğunu soruyorum. Değerlendirilmeye açık iki farklı durum beliriyor karşımda. Ankara'da yaşayan alanın özneleri geride kalmış bir memleket ve geçmişe "nostalji" üzerinden bakıyor. Bu bakış "Yeniden Doğuş Süreci"ne dair anıların hemen canlanmalarını sekteye uğratıyor. Uzunca bir süre "Yeniden Doğuş Süreci"nin neden olduğu göç ve göç sonrası deneyim ve karşılaşmalardan bahsediliyor, "orada" kalan anılar biraz da "geçip gitmişlik" üzerinden ele alınıyor. Ancak Kırcaali'de yaşayan alanın özneleri için "Yeniden Doğuş Süreci" hala geçmişte olduğu kadar yeni, canlı. Sürekli yenilenen, karşılaşmalar, çatışan bellekler, siyaset ve gündelik hayat üzerinden unutulan ve unutulmayan yanların özenle seçildiği bir dönem olarak karşımıza çıkıyor. Bu iki farkın ortadan kalktığı ve keskinleşerek ayrıldığı noktalara bakabilmek karşılaştırmalar üzerinden mümkün görünüyor.

---

[126] A.S. ile 13 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[127] Y.S. ifadesidir 13 Ocak 2015 tarihindeki görüşmeden. Alanın ortak ifadesi olarak kabul edilebilir. Kırcaali'deki anlatıların tamamında bu cümle ile özdeş söylemler yer alıyor.

Fotoğraf 5: Ankara Pursaklar'da göçmen konutlarına yerleştiklerinde Bulgaristan'daki bahçelerine benzer bahçeler kuran 1989 Bulgaristan göçmeni kişilerin bahçelerine örnek.

3.3.5.3. Nostalji Ve "Hayali Vatan"'ın İzinden Giderken Bugüne Dair

İnsan sesleri, hikayeler ve yaşam daima birbirine dokunarak uzamda iz bırakıyor. Connerton (1999, s. 38) bununla ilgili olarak "bir yaşamın anlatısı, birbiriyle bağlantılı anlatılar dizisinin bir parçasıdır; söz konusu anlatı, kişilerin kimliklerini edindikleri grupların öyküsü içine gömülüdür", diyor. Anlatılar deneyimleri, deneyimler ise geçmişi çağırma özelliğine sahip. Nitekim bu çalışmaya konu olan "Yeniden Doğuş Süreci" de önce deneyime ve oradan da geçmişe doğru açılarak izi sürülen bir olgu oluyor; yaşayanların deneyimi olarak karşımıza çıkıyor. Bu deneyim anlatının biçimini etkilediği gibi günümüzdeki ideolojik tavır, inanç ve duyguları da etkileme özelliğine sahip. Grubun ortak yaşadığı "Yeniden Doğuş Süreci"nin dışında hatırlamayı ve unutmayı, dolayısıyla anlatıyı besleyen faktörler var. Bunlardan bazıları bugün nasıl ve nerede bir hayat içerisinde oldukları; kimlik oluşturmada ortak geçmişten ne kadar beslendikleri ve yaşadıkları coğrafyanın gündeliğinde "Yeniden Doğuş Süreci"nin ne kadar yer edindiği ile ilgili. Ankara'da yaşayan 1989 Bulgaristan göçmenleri ve Kırcaali'de yaşayan, Türk kültürünün içine doğmuş kişilerin anlatılarına bakarak hayali vatan ve nostalji duygusu üzerinden bir karşılaştırma yapmak mümkün. Fakat bu bir o

kadar da karmaşık. Ayrıca bu karşılaştırmanın bir noktadan sonra birleşme ile noktalanacağını baştan belirtmek gerek.

Ankara'daki görüşmeciler göçü, göçmen olmayı ve bu durumun nedeni olan "Yeniden Doğuş Süreci"ni anlatırken, "orada" kalmış bir memleketten söz açıyorlar. Akraba, çocukluk, gençlik ve emekten bahsederken daha ziyade nostalji ile kavramlaşabilecek bir duygulanım aktarıyorlar. Diğer bir deyişle, anlatı ve ifadelerinde eksiklik ve yokluk duygusundan doğan, bir daha geri dönüşün mümkün olmadığı bir zaman dilimine duyulan özlem duygusunu görmek mümkün. Bu doğrultuda, alanın öznelerinin "orası" ile olan ilişkisine geride kalmış bir hayat, deneyimler, tatlar, alışkanlıklar şeklinde bakabiliriz. Öte yandan, özlenenlerin artık kısmen de olsa "buraya", Ankara'ya da taşındığını ifade etmekte yarar var. Tatlar ve ürünler küresel mal dolaşımı sayesinden sınırın her iki tarafında yer alıyor. Diğer bir deyişle Ankara'da Bulgaristan ürünlerinin bulunabildiği marketler varken, Kırcaali'de de Türkiye ürünleri raflarda yerlerini alıyor. Uzakta kalan alışkanlık ve tatları ürünler üzerinden ayağa getiren küresel sermaye pazarı, nostaljiyi ortadan kaldırmak için yeterli olmuyor, dahası nostaljiyi üretmekte bir etkiye ve güce dönüştüğü durumlar da var. Kullanılan ürünler, tatlar "orası" ile kopmayan bir ilişki hali doğuruyor ve alışkanlıklar belleği taze tutuyor.

Bugün Ankara'da yaşayan kişilerin hayatları Kırcaali, Deliorman kısacası Bulgaristan ile sık sık kesişiyor. G.A. zorunlu olarak geride bıraktıkları yerlere geri döndüklerinde yaşanılan ikilemi anlatırken, *"neresi tam benim, bilemiyorum"*[128] diyor. G.A'nın bilemediğini S.S'nin ifadesi tamamlıyor sanki :*"Bir ayak orada"*[129]. Nostalji duygusu üzerinden geçmişi ve "Yeniden Doğuş Süreci"ni Ankara'dan bakarak değerlendirmek, hatırlamak Ankarada'ki görüşmeciler için adım adım gerçekleşiyor. Geride kalan o dönem unutulmamış. Birlikte yaşayan göçmenler hatırlama ve geçmiş deneyimleri paylaşma konusunda bir sıkıntı yaşamıyorlar. Ancak geçmişe dair anlatılarında göç kilit nokta olarak beliriyor. *"Kurtulduk"* kelimesi ile açıklanıyor zorunlu göç. Ayrıca aidiyetin bulunduğu, köklerin Türkiye'de olduğuna dair düşünce ve inanç *"orası eskidendi"* yaklaşımını pekiştiriyor. Çoğu anlatıda Bulgaristan ile olan iletişim ve bağ

[128] G.A. ile 13 Aralık 2014 tahirinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[129] S.S. ile 01 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

geride kalan akrabaların ömrü ile sınırlı. Ancak bu sınırı yıkan bir durum çocukların geçmişe ve *"oraya"* dair olan merakları. Bu merak beslenen, aile içerisinde yeşertilen bir duygu olabiliyor. Beslenip yeşertilmediğinde ise dışarıdan desteklenen bir hal alıyor. İkinci kuşakların merakları, özlemleri, orada doğmuş çok küçük yaşta göç etmiş olanların anlatıları ve şu anda içerisinde yaşanılan grup, merakı oluşturmak için yeterli oluyor. Kültürel belleğe bağlanmak isteği kendini anlamak çabası ile ilgili olarak karşımıza çıkıyor. Her ne kadar Ankara'daki alanın bazı özneleri genç kuşaklara karşı "korumacı" davranarak "Yeniden Doğuş Süreci"ni tüm çıplaklığı ile anlatmamış olsa da, yeni kuşaklar geçmişe dair bilgiyi talep ediyor.

Bulgaristan, Türkiye ve ortak bir mekan olarak geçmişten bahsedebileceğimiz bu çalışmada yaşam alanı, koşulları ve gündelik hayat konularında bir farklılığın olduğu su götürmez bir gerçeklik. Ancak belleğin dinamiklerini sadece "orada" veya "burada" olmak üzerinden değerlendirmek yanlış bir bakış olur. Karşılaşmalar, belleği canlı tutmaya ya da unutmayı desteklemeye dair gelişen söylemler "Yeniden Doğuş Süreci"nin bellekteki yerini belirliyor.

1989 yılında Bulgaristan Kırcaali'de yaşayan, göç etmiş ve geri dönmüş ya da hiç göç etmemiş kişilerin hatırlama dinamiklerine, geçmişe dair olan anlatılarına baktığımızda, göçün ve şiddetin etkilerinin günümüze kadar uzandığını görüyoruz. Nitekim Kırcaali'deki görüşmeciler için "Yeniden Doğuş Süreci" zaten "orada" denilen bir coğrafyada değil, "burada", kendi memleketlerinde yaşanmıştı. Şimdi bellek yoluyla geçmişten şimdiye doğru uzanıyor; bir yanıyla hiçbirşey geçmiş değil; göçün travması "şimdi" içinde varlığını sürdürüyor. Dahası yaşanan süreç ve zorunlu göç çeşitli siyasi söylemler için de geçmişe havale edilmesi istenmeyen, sıklıkla hatırlatılan bir konu.

Ayrıca altının çizmesini yararlı bulduğum bir diğer nokta ise Kırcaali bölgesindeki alanın özneleri için bu konunun "hassasiyet", "travma" ve "haksızlık" üzerinden değerlendiriliyor olmasıdır. "Yeniden Doğuş Süreci"nde yaşanan şiddetin, göçün Kırcaali bölgesinden başlaması, köylerin boşaltılması gibi etkenler günümüzde bu coğrafyadaki kişilerin Türkiye ile mutlak bir bağlarının olmasını açıklıyor. Mutlaka birileri Türkiye'de yaşıyor, akraba, tanıdık, arkadaş hatta görüşmecilerin neredeyse tamamının çocuğu ya da torunu Türkiye'nin farklı şehirlerinde yaşıyor. Bu bağın

dışında Bulgaristan'da kalan ya da geri dönen görüşmeciler için Türkiye "hayali vatan"[130] olma özelliği taşıyor. Alanın özneleri tarafından anavatan olarak kabul edilen Türkiye Osmanlı'nın devamı ve bugün Bulgaristan ulus-devlet sınırları içerisinde yaşayan Türk ve/ya Müslümanların destekçisi olarak kabul ediliyor.

"İyi ki Türkiye arkamızda"[131] diyen A.S. Türkiye siyasetini ve gündeliğini medya ve orada yaşayan tanıdıklar aracılığı ile takip ettiğini ifade ediyor. "Hayali vatan"ın haberleri, siyaseti ve gündemi Kırcaali'deki görüşmecilerce yakınen takip ediliyor. Çifte vatandaş olan iki kişinin dışında diğer görüşmeciler Bulgaristan vatandaşı olmasına rağmen Türkiye'deki siyasi dinamikleri yakından takip ediyorlar. Herhangi bir hukuksal hakkının olmadığının farkında olan bu kişiler Türkiye'deki siyasetin tüm Bulgaristan göçmenlerini etkilediğini ve sınır ötesi politikalar aracılığı ile kendilerini de etkilediğini ifade ediyor.

Günümüz siyasetinden bahsederken S.H. Türkiye ile olan ticaret ilişkilerine değiniyor "*Bu gavurlar bağrıyorlar şimdi Burası Türkiye olacak diye. Burası zaten Türkiye olmuş ki, yimiş olduğumuz ekmek Türk unu, herşey mağzalarda Türk malı. Ekonomiyi almış eline burda milliyetçi bir kaç parti kurmuş bağrıyorlar"*[132].

"Hayali vatan" ile olan ilişki ve duygu dinamiği gerçekçi bir zemine oturuyor. Takip edilen gündelik hayat; Bulgaristan'a ziyaret ya da yatırım amaçlı geri dönen göçmenler ya da göçmen olmayan Türkler; sınırın çok yakın oluşu ve bu coğrafyada ulaşımın Türkiye odaklı oluşu gibi etkenler, Kırcaali bölgesindeki görüşmecilerin Kırcaali'yi "kurtarılmış bölge" olarak ilan etmelerini anlamamıza yardımcı olabilir. Bu söylem özellikle *DPS (HÖH)* üzerinden desteklenmekte ve sürdürülmektedir. Siyasetin ve gündeliğin birbirine karışan dinamikleri Kırcaali bölgesinde doğal ve olması gereken olarak kabul görüyor. Diğer bir ifadeyle "Yeniden Doğuş Süreci"nin siyasi söylemlerde yer alması alanın öznelerini rahatsız etmiyor. Görüşmeciler hangi siyasi parti bu süreci siyasi söylemlerde kullanırsa kullansın, pekişen ve yeniden kurulan belleğin kendi

---

[130] "Hayali" kavramı Benedict Anderson'dan ödünç almış olduğum bir karvamdır. Ayrıca hayali olmasının nedeni şu an gitme planı yapılmayan ama daima hayali kurulan bir durum olarak karşımıza çıkmasında gizli.
[131] A.S. ile 13 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[132] S.H. ile 14 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

yaşadıkları ile bağdaştığını ifade ediyorlar. Görüşmecilerin bu duruşu karşısında unutmanın da hatırlamanın da siyasi olduğunu hatırlayıp, her iki eylemi de kişilerin kendilerinin seçtiğini gözden kaçırmamak gerekiyor.

Kırcaali'de yaşamak ve Ankara'da yaşayıp sıklıkla Kırcaali ve/ya Deliorman'la bağlantıda olmak hatırlamayı, geçmişi anıtlar ve törenlerle anmayı, siyasi duruş ve oy kullanma pratiklerini belirliyor. Geçmiş üzerinden ortaklaşmak, bugün farklı gündeliklerin içerisinde yer alırken oy kullanma pratiklerinin siyasi söylemlerden etkilenmesi ve kimliğin kurulumunda "Yeniden Doğuş Süreci"nin kilit nokta olması Kırcaali/Bulgaristan'da ve Ankara/Türkiye'de yaşayan Bulgaristan Türklerinin ortaklığı olarak kabul edilebilir.

Farklara ve karşılaştırmalara baktığımızda ise coğrafya, gündelik hayat, ulus-devlet hukuksal çerçevesi gibi durumlar göze çarpıyor. Belleğin hatırlama yanını hikayelerden damıtmaya çalışan ve unutulanları da araştırmaya çalışarak ilerleyen görüşmeler neticesinde görüşmeciler her iki coğrafyada farklı çıkış ve varış noktaları arasında anlatılarını kurdu ve durmadan kuruyor.

"Yeniden Doğuş Süreci" ve geçmiş Ankara'da nostalji, geride kalan yıllara özlem, göç deneyimi ile bağdaşarak anlatıya dökülürken, Kırcaali'de geçmişe özlem ve nostaljiden bahsedilse bile *"hala suçlular yok"* deniyor. 1984 öncesi hayat, göç ve günümüz üzerinden hatırlanıyor.

Anlatılardaki kesişme ve farklılaşma noktaları 1984-1989 yılları arasında yaşananlara geldiğinde tek bir ifadede bütünleşiyor: *"o unutulmaz"*[133]. Hatırlananlar ve bellekte kalıcı yer edinerek iletişimsel bellekten kültürel belleğe aktarılanlar ise her iki alan için farklılık gösteriyor.

Ankara'daki ikinci nesil göçmenler "Yeniden Doğuş Süreci"ni, ailelerinin hikayelerini ailelerinin kendileriyle paylaştığı ölçüde biliyorlar. Bu durum Kırcaali'deki 1990 sonrası doğumlu çocuklar için de geçerli. Ancak yaşanan karşılaşmalar Ankara'da

[133] Unutma konusunda özellikle yaşlıların sıklıkla tekrar ettikleri bir unutmama hali söz konusu. Ankara'da ve Kırcaali'de kişiler unutmanın mümkünsüzlüğünden bahsederken unutmak istediklerini rüyalar şeklinde gördüklerini ifade ederek günümüzde geçmişin hükmünün varlığını ifade ediyorlar.

göçmen olma üzerinden iken Kırcaali'de Türk olma üzerinden. Ortak bir kültürel belleğe bağlanmayı ve geçmişin bu belleğin oluşumundaki önem ve yerini öğrenmek kişilerin merak ve kimlik arayışı duyguları ile yakından bağlantılı.

Bugün Ankara ya da Kırcaali'de olmak farklı yaşam koşulları, gündelik sorunlar ve geçmişe bakış pencereleri sunuyor. Ancak bu farklar "orada" ve "burada" olan kişilerin anlatılarında birbirine dolanarak belli noktalarda buluşuyor. Görüşülenler için her iki yer de memleket, vatan. Sınırlar somut ve soyut olarak sadece birer çizgi, kişiler diledikçe sınırın bir o tarafında bir bu tarafında dolaşabiliyor. Kişilerin kararları ile bağlantılı aşılması zor olan sınır olarak ise günümüzden geçmişe doğru çekilmiş görülmez bir çizgi, geçmiş çizgisi. 1984-1989 yılları için alan hatırladığı, hatırlamak istediği kadarını aktardı. "Asla unutulmaz" dediklerini paylaştı. Unutulmaz olana görsel üzerinden bakmak ve imgeleşen göç fotoğraflarını, *BKP* döneminin basınını ve egemenin bakışını anlama çabası araştırmanın bir sonraki kısımda yer aldı.

3.3.6. Bellek Ve Fotoğraf

Assmann (2001, s. 41) düşüncenin soyut, hatırlamanın somut bir eylem olduğunu söyler. Ayrıca kavram ve görüntülerin birbirilerinin içine işlemişliğinden kaynaklı olarak düşüncelerin belleğin bir parçası olduğunu belirtir. Kavram ve deneyimlerin arasındaki ilişki "hatırlama figürleri" üzerinden gerçekleşirken, bellek kendini mekan, zaman, gruba bağlılık gibi bileşenler üzerinden kurar. Hatırlama ve bellek pratiklerini sözlü tarih anlatıları üzerinden dinlediğimiz bu çalışmada, Assmann'ın sunduğu çerçeveden hareketle, görselin, mekanın hatırlatma gücüne bakmak anlatılara bütünlük kazandıracaktır.

Alanın özneleri anlatılara ilişen fotoğraflar ve kaybolduğu için üzüntü duyulan fotoğraflara dair konuşurken, adeta anlatı içinde anlatı kuruyorlar. "Yeniden Doğuş Süreci"ne ve göçün fotoğraflarına dair sorular bazen cevapsız kalıyor. Z.K. evden ayrılmadan önce eski fotoğrafları da yanına aldığını ama taşınırken kaybolduklarını anlatıyor. *"Kızların çeyizinden birkaç parça aldım"*[134] diyor. Ankara'daki görüşmecilerin anlatılarında geçmişe ait fotoğraflar çoğunlukla kaybolmuş ya da

[134] Z.K ile 23 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

"orada", arkada bırakılan yurtta kalmış. Bugün evlerde yer alan çerçevelenmiş fotoğraflar, "buradaki" hayata ait; düğünleri, mezuniyetleri, yeni aileleri temsil ediyor. Aile albümlerindeki fotoğraflar ve bu albümlerde yer alan bazı resmi belgeler ve fotoğraflar, Bulgaristan'dan ayrılmadan önceki son fotoğrafların pasaport için çektirildiğini gösteriyor. Pasaport için çektirilen bu son fotoğrafın bazı özellikleri var. Pasaport için ailenin her üyesinin ayrı ayrı fotoğrafı olduğu gibi ailenin toplu fotoğrafı da var. Nedeni ise *"nasıl olacağını, kime gidiyorsun denileceğini bilmediğimiz için"*[135] ile açıklıyor M.T. Bulgaristan'da çektirdikleri son fotoğrafın Türkiye'deki göçmen kağıtlarında yer aldığını ifade ediyor. İş yerinde hep elinin altında olan bu kağıdı gösterdiğinde artık yazıların, fotoğrafın silikleşme ve yıpranmasından da öte sadece M.T.'nin anlayabileceği bir hal kazandığını görüyoruz. Ankara'daki alan "orada" kalan fotoğraflarına yıllar sonra Internet ve sosyal medya üzerinden akraba paylaşımları aracılığı ile ulaştığını ifade ediyor. Göçe dair imgeleşen bir fotoğrafla daha yukarına B.D.'nin hikayesinde karşılaşmıştık (Fotoğraf 3). B.D.'nin ofisinde olan bu poster Internette karşımıza çıkan ilk fotoğraflar arasında yer alıyor. Ankara'daki görüşülenler ellerinde göç ve "Yeniden Doğuş Süreci"ne dair herhangi bir fotoğrafın olmadığını söylüyor. Bu durumu farklı şekillerde yorumlayanlar oldu. O dönemde her ailede fotoğraf makinesinin bulunmuyor oluşu dönemin ve teknolojinin bir göstergesi olarak kaydedilmeli. Ayrıca elinde fotoğraf makinesi olduğunu ifade eden B.D. *"akıl edemiyorsun, sonra pişman oluyorsun ama onu yaşarken, o göçü, o travmayı aklının ucundan bile geçmiyor fotoğraf"*[136] şeklinde özetledi. Öte yandan bugün dolaşımda olan ve 1989 Bulgaristan göçüne ait olan fotoğrafların nasıl çekildiklerine baktığımızda medyanın o dönemin görsel kaydına yoğun ilgi gösterdiğini izleyebiliyoruz. Türkiye'deki dönemin gazete sayfalarında gelen kişilerin bayrak ve toprak öpme fotoğrafları yer alırken, sınırın diğer tarındaki görsel ve haberler farklı bir politika izliyor. Orada göçün sürdüğü aylar boyunca fotoğraf "Mayıs Olayları"nı, gidenlerin gönderdiği mektupları, sınıra dair haberleri ve Türkiye iç ve dış politikasını temsil ediyor. Sınırın iki farklı fotoğrafı aylarca dolaşımda olan fotoğraflar ile kaydediliyor. İki farklı objektiften iki farklı 1989 zorunlu göç fotoğrafı aylarca dolaşımda kalıyor (bkz. Fotoğraf 6 ve Fotoğraf 7).

---

[135] M.T. ile 19 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[136] İ.D. ile 17 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

Това дете, този малък човек е почти без минало. Знае ли той, че отвъд ще е и почти без бъдеще!

Прочетено във в. „Възход“, бр. 143

Fotoğraf 6: 2 Haziran 1989 tarihli *Rabotniçesko Delo* gazetesinin haberindeki görsel. Fotoğrafın altındaki metnin tercümesi: “Bu çocuğun, bu küçük insanın neredeyse geçmişi yok. O biliyor mu ki dışarıda geleceği de olmayacak?”.

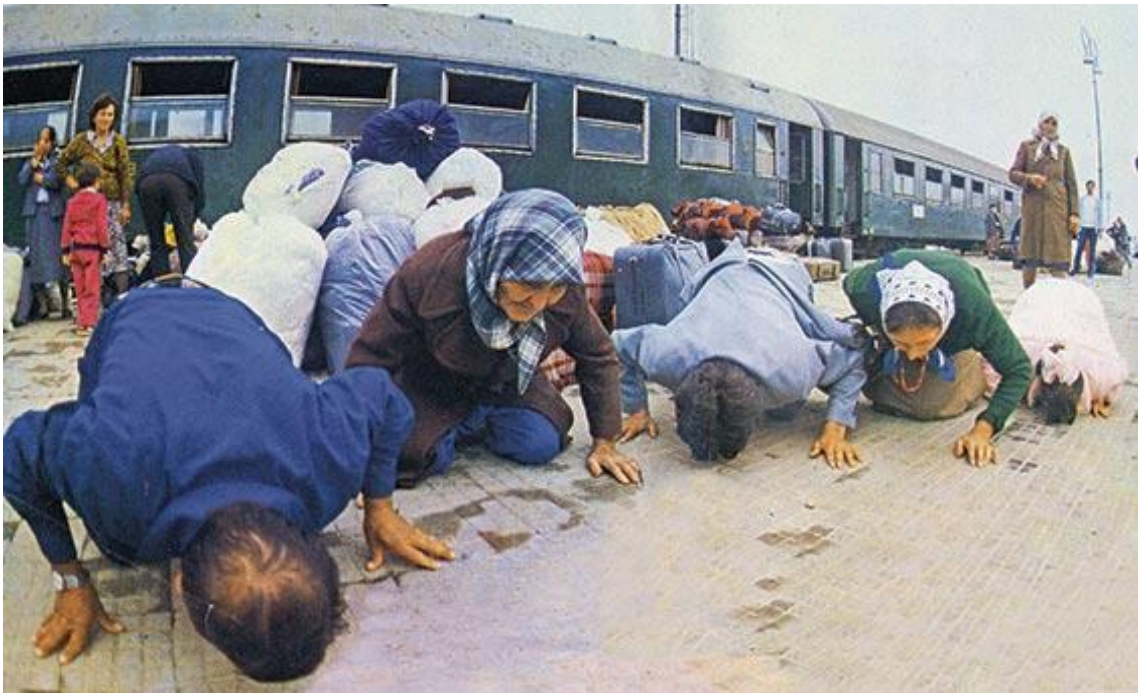

Fotoğraf 7: 1 Haziran 2014 tarihli *Zaman gazetesinin* kullandığı, 1989 göçüne ait bir kare.

1984-1990 yılları arasında *Rabotniçesko Delo*, *Narodna Mladej*, *Oteçestven Front* adlı gazetelere baktığımızda "Yeniden Doğuş Süreci"ne dair görsel ve haberler göç ile birlikte başlıyor. Gidenler hakkında "vatan hainliği" propagandası yürütülüyor. Geri dönenler hakkında ise "Bizim evimiz Bulgaristanmış" başlığı altında okuyucu mektuplarına, geri dönen kişiler ile yapılan röportajlara yer veriliyor. Gitmek isteyenleri Türkiye'nin istemediğine, bu yüzden sınırın kapatıldığı ve gitmiş olanların kötü koşullarda yaşadıkları haberleri veriliyor. Diğer bir deyişle basın göçün zorunlu olmadığına dair *BKP* propagandasını sürdürüyor. Göç ettiği için "hain" ilan edilen kişiler geri dönme kararı aldıklarında "neden döndünüz?" sorusu yoluyla hem basın hem de toplum tarafından sorgulanıyorlar. Gazetelerin satır aralarında gizli olan kinayenin toplum içinde de karşılığını bulduğunu ifade eden görüşmecilerim oldu. Kırcaali bölgesine geri dönen görüşmeciler *"Madem gittiniz neden geri geldiniz?"* sorusuyla kaçınılmaz olarak karşılaştıklarını ifade ettiler.

Basındaki fotoğraflar göç aylarından sonra sona ererken haberlerin sona ermesi 1989 yılının sonunu buluyor. 10 Kasım 1989 tarihinden sonra değişen rejim, "Yeniden Doğuş Süreci"nin siyasiler ve basın tarafından farklı yorumlanmasına neden oluyor. Dönemin Bulgaristan ve Türkiye objektiflerinden çıkan fotoğraflar bugün belgesellere, haber metinlerine görsel sağlarken, bir diğer yandan da aile albümlerinde ve kültürel bellekte kendine yer açıyor. M.S.[137] ile Mestanlı'da yaptığımız görüşmede ilginç bir karşılaşma yaşadım. *"Kendi tarihimi oluşturup, muhafaza ediyorum"* diyen görüşmecim, gazete küpürünü aile albümünün bir parçası yapmış. 1989 yılında zorunlu gönderildiği Avrupa'ya ulaştığı an Türkiye'ye sığınma talebinde bulunuyor. Buraya ayak bastığı an verdiği röportajı ve o güne ait fotoğrafı (Fotoğraf 8) aile albümüne eklemiş. Bu vesileyle fotoğrafa farklı bir "bakış" pratiği gerekiyor. M.S. gazete küpürünün fotokopilerini çektirmiş paylaşıyor ve o güne dair yorum getirirken gençliğini, eşinin genç ve hayatta oluşunu, kızlarının yanlarında oluşunu ve gazetecilerin haber yapma konusunda istekli oluşlarını hatırlıyor. Bu fotoğraf M.S.'nin hikayesinin görseli, *"direndik, susmadık, bugün de gençleri bilinçlendirmek için geri döndüm"* diyen görüşmeci için bu fotoğraf korunması dosyalanması ve gösterilmesi gereken bir an.

[137] M.S. ile 15 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşme.

Fotoğraf 8: M.S.'nin kişisel albümünden, arşivinden gazete küpürü.

Elbette fotoğraf ile kurulan ilişki her görüşmede farklılaştı. Bazen fotoğraf mahremi temsil ettiği için albümler gösterilmedi, sadece çerçevelerde olan fotoğraflar ile yetinildi. Sosyal medyanın fotoğraf paylaşımında "orası" ve "burası"nı yakınlaştıran unsur olarak tarif edilmesi ise fiziken bir araya gelemeyenlerin aynı albümlerde buluşmasını örnekliyordu. Aile somutta birlikte olamasa da albümlerde varlığını devam ettiriyordu. Sınırın farklı taraflarında yaşayan insanların anma törenlerinde, kutlamalarda ve benzer özel günlerde bir araya geldiklerinde çektirdikleri fotoğraflar, onlar için hiç ayrılmamışçasına ortaklık anlatıları kuruyordu.

Sadece biz fotoğrafa bakmayız fotoğraf da bize bakar. Diğer bir deyişle kimliğimizi nereden doğru kurduğumuza dair anlatılar ya da gelecek nesillere anlatılan göç, "Yeniden Doğuş Süreci" anlatıları, eskiye dair düğün, doğum günü, okul, askerlik, yemin töreni fotoğrafları dile geliyor, *"orada böyleydi"* diyerek geçmişi pekişiyor. Bulgaristan'da ise anma törenleri belleğin yeniden ve yeniden kurulmalarının aracı oluyor.

Fotoğraf belleği temsil etme gücüne sahiptir. 1989 yılında Kapıkule sınır kapısında yaşananları kendi belleği ile asla anlatamayacak bir kişi bugün Internet üzerinden, farklı medyalarda dolaşımda bulunan görsellerle kendine bir bellek kurabiliyor. Kendi deneyimi olmasa da grup belleğine başvurarak deneyimini ve kimliğini kuruyor ve rehabilite ediyor.Bunu yaparken bir yandan kültürel bellekten beslenirken bir yandan da kültürel kimliği besliyor. Belki de, belleği beslemede ve kurmada önem taşıyan fotoğrafın en büyük gizi zamanı ve mekanı aşarak, "gerçekten olmuş olan bir anın" taşıyıcısı olmasında gizlidir (Barthes, 1996, s. 81). Bu yüzden anlatılara iliştirilen fotoğraf belleğin kurulumunda ve aktarımında etkili oluyor.

O dönemde elbette *"Makine herkeste yoktu"*. Teknoloji ve fotoğrafın hangi durumlarda gündeliğin bir parçası olduğuna dair düşündüğümüzde, her ailenin bir fotoğraf makinesi olmadığı gibi özel günlerde dışarıdan fotoğrafçılar gelip fotoğraflar çekiyorlardı ve onları sonradan aileye iletiyorlardı. Ayrıca düğün, doğumhaneden çıkış, lise ve üniversite mezuniyeti, askerlik yemin töreni gibi durumlarda fotoğrafın hediye ve hatıra olması için kutlama sahibinin fotoğrafta yer alan tüm kişilere birer fotoğraf hediye ettiğine dair anlatılar dinledim. Aynı anlatılara dönüp baktığımda hangi durumlarda fotoğraf çektirildiği önem taşıyor. Fotoğrafı kutlamalarla mutlu anlarla bağdaştıran alanın özneleri için "Yeniden Doğuş Süreci" bu duyguları taşımayan bir dönem olarak ifade ediliyordu. O yüzden bu fotoğraflar albümlerde yoktu. Haber fotoğraflarındaki eşya taşıyan insanlar, yorgun yaşlı, çocuk, kadın, erkek fotoğrafları; bayrak ve yer öpme fotoğrafları alanın geneli tarafından albümlere eklenmemekle birlikte farklı duygu yelpazelerinde yer alıyor. Ortak duygu ise *"garip"* olarak niteleniyor. Bugünden geçmişe bakan ve 1989 yılında sınıra dair imgeleşen fotoğrafları göz önünde bulunduran alanın özneleri için göç mutluluk ve burukluk ile karmaşayı çağrıştırıyor. S.A.[138] *"Anavatana kavuştuğumuz için mutluluk elbette var ama yarın ne olacak düşüncesi, o hep var"* ifadesi ile bu duygunun tercumanı oluyor.

Aşınarak bugünlere gelen, bugünün koşulları içerisinde yeniden inşa edilen ve her kuruluşunda değişen bellek kesin bir yapıya sahip değildir. Tam da buyüzden öngörülebilir bir şeması yoktur. Hangi imge ile hangi anın çağrışımsal olarak "hatırlama

[138] S.A. ile 07 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

figürleri"ne çarparak bellekten süzüleceğini bilemediğimiz için, belleğin "her zaman güncel bir olay, sürekli şimdiki zamanda yaşanan bir bağ" olduğunu ve "somuta, uzama harekete, imgeye ve nesneye kök salmış" (Nora, 2006, s. 19) olduğunu unutmamak gerekir.

"Yeniden Doğuş Süreci"nin fotoğrafına ve bu fotoğrafın basında yer alışına bakmanın görüşmecilerin belleklerine farklı bir açıdan bakmak olduğunu vurgulamak önemli. İmgeleşerek günümüze gelen bu fotoğraflar her geçmiş konusu açıldığında medyada karşımıza çıkan görseller olarak hatırlamanın imgeselliğine vurgu yapıyor. Hatırlamanın bir yerden başlayıp başka bir noktada sonlanması beklenemez. İmgeleşen Türkan bebek ve annesinin fotoğrafı (Fotoğraf 9) ve onların hikayelerinden bahseden alanın bir öznesi için geçmişi hatırlamak o fotoğrafın konuşulduğu an farklı yönlere doğru ilerliyor: Nitekim ben de görüşmecilerin anlatılarında o dönemde kendi çocukları için hissettikleri korkuları izledim. Diğer bir deyişle göze takılan, akla gelen her fotoğraf "başka" anlatıları doğurdu.

Fotoğraf 9: Türkan bebek ve annesinin fotoğrafı: Hürriyet gazetesinin 26 Aralık 2008 tarihli haberinden alınmış görüntü.

Fotoğraf ve görselin öneminin izini sürdüğümüz bu bölümde mutlaka ifade edilmesi gereken bir nokta da basının, görüşmecilerin anlatılarında önem kazanan "Mayıs Olayları"nı neredeyse hiç yansıtmamış oluşudur. Günümüzde "Yeniden Doğuş

Süreci"nin siyasete konu olması ve zorla verilen isimlerin devlet kayıtlarından silinmesi durumu, kültürel bellekte yerini koruyor. İsimlerin silinmesine dair yasa tasarısı ile ilgili çıkan tüm haberler ve yorumlarda karşımıза Fotoğraf 10 çıkıyor. Fotoğraf o dönemi bilmeyen ve hatırlamayanlar için de bunu öğrenme, merak etme ve bugünde yeniden kurma gücüne sahip.

Fotoğraf 10: Pankarttaki yazı: "İsimlerimizi istiyoruz" Bulgaristan Radyo ve Televizyonu tarafından "Mayıs Olayları" esnasında 1989 yılında çekilmiş fotoğraf.

Geçmişi "ses", "mırıltı" ve "imgeler" üzerinden bir bütün olarak dinlediğim anlatılar bir iz olma çabası ile "sesini" duyurmamış kişilerin kendi kültürel belleklerine yatırımları, iz bırakma çabaları olarak değerlendilebilir. Bir sonrakı bölüm de aynı çerçevede 1989 ve sonrası günümüze kadar gelen izlerin neler olduklarına odaklanıyor.

3.4. 1989 SONRASI GÜNÜMÜZE KADAR GELEN İZLER

09 Kasım 1989 tarihinden itibaren dünyadaki değişiklikler Bulgaristan'ı da etkiledi. Komünist rejimden serbest piyasa ekonomisine geçiş Bulgaristan için kolay geçilen bir yol değil. Bugün hala "prehod"/"geçiş" adı altında dönemselleştirilen bu dönemin

tamamlanıp tamamlanmadığı tartışma ve araştırma konusudur. Bu çalışmada 1989 yılından itibaren yaşananlar önem taşıyor ancak bu dönem ayrıca araştırılmayı hak eden bir dönem olarak karşımıza çıkıyor. Bu çalışmada etraflı bir şekilde değinmemizin sebebi ise alanın öznelerinin "Yeniden Doğuş Süreci"ne dair anlatılarına durmadan ilişen geçmiş ve şimdi mukayesesidir. Her iki ülkedeki görüşmeciler genel olarak 1989 sonrası Bulgaristan değerlendirmesi yaparken başvurdukları bazı kilit noktalar aslında "geçiş" sürecinin başarısı hakkında fikir edinmemize yardımcı oluyor. 1990 sonrası yaşanan ekonomik ve siyasi krizler, ekonomik koşulların Avrupa Birliği üyeliğine rağmen düzelmemiş olması, Avrupa'ya doğru verilen emek göçü ekonomi altbaşlığında toplanıyor. Diğer yandan siyaset ve siyasiler, geçmişten günümüze gelen söylemler, azınlık politikaları, milliyetçi partiler, durmadan çatışan bellekler siyaset ve gündelik hayat altbaşlığını oluşturuyor.

3.4.1. 1989 Sonrası Bulgaristan'da Ekonomi, Siyaset Ve Gündelik Hayat

Kelbeçeva'nın ifadesini sıklıkla kullanarak komünizmin "tokluk" ile bağdaştığını ifade etmiş olduğum Bulgaristan'da, günümüzde süren bir ekonomik kriz, işsizlik ve dar gelirden bahsedebiliriz. Ayrıca Kırcaali'deki görüşmelerde dikkat çekici bir yan komünizm hatırlarının ayrışarak *"eskiden ta iyidi"*[139] ifadesi ile vurgulanması, bu yönde bir geçmiş-şimdi karşılaştırması yapılması. Kırcaali'deki görüşmeciler liberal ekonomiye geçiş döneminde yaşananları ve günümüzü işsizlik, Avrupa'ya doğru artan emek göçü, suçun yükselişi, yolsuzluklar, mutsuz insanlar ve Türklere karşı geliştirilen milli söylemler üzerinden değerlendiriyor. Tarımın ve çiftçiliğin para getirmemesi A.S.'nin anlattığı durumda özetleniyor:

> *Ekonomisi batık da batık. 10 kişi 1000 kilo tütün bütün yaz. Kilosu 5 leva e nerde adalet, gene Türkiye'deki iyi. Başka yerde iş yok. Var öyle haneler 10 kişi 5 bin leva para aldı, bereket biraz kompil[patates] ekiyer adam, biraz suvan[soğan], samsanı[sarımsak]ekiyır de geçinme bakeri. Gel bak Rodoplar'a da bak bakalım nasıl yaşıyor insanlar.*[140]

---

[139] Komünizim dönemi ile yapılan kıyaslama üretim ve tüketim, iş ve işsizlik, eşitlik ve eşitsizlik üzerinden yapılıyor ve alanın tamamının sesi olarak bu kelimeler ile ifade buluyor.
[140] A.S. ile 13 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntıdır.

Kıyaslamalar ve "tokluk" belleği hakkında Kelbeçeva bu bellekten beslenen ve güzellemelerle anılan geçmişle ilgili gençlerin de yaşlılar gibi bazı bağlantıları görmediğini ifade ediyor:

> Komünizm ve post-komünizm arasındaki bağı, o dönemki elitler ile bugünkü yöneticiler arasındaki bağlantıları idrak edemeyen ve günümüz ekonomik krizlerinin aslında komünizmin de kendi içinde yaşadığı krizlere dayandığını bilmeyenler hala komünizmi Bulgaristan'ın Altın çağı olarak görüyor (Marçev, 2014).

Bulgaristan göçmenleri Ankara'dan bakınca ve Bulgaristan'a yaptıkları ziyaret ve tatillerde kendilerinin Bulgaristan ekonomisini canlandırdığını ifade ediyorlar. B.D., tatilleri ziyaretlerle birleştirerek Bulgaristan'ı ziyaret etmeleri ve buradaki harcamaları konusunda detaylı bir şekilde bilgi veriyor:

> *En büyük ekonomik katkı Bulgaristan Türkleri sağlıyor, gelip gitme, ailelere para gönderme. Hemen hemen senede 1 kere gider 1 gitmede 2-3 bin leva altında para harcamaz. Eskiden ilk senelerde her şey yasaktı şimdi bakmıyorlar bile. Hafif sanayiye katkı. Geçen sene kurban bayramında Razgrad'da bayramın 1. Günü Razgrad'da bak bir büroda bozdurulan Türk parasını söyleyeyim 600 bin TL. Bu benim bacanağın arkadaşı. Korktum bu parayı napacağım diyor. Eurosu, TL ayrı, kredi kartları ayrı, tatlılar ve sucuk rayonları tam takır, raflar hepsi boşalmış. Şimdi Razgrad'da 10 tane dövüz bürosu var 600 bin TL o zamanki kurla 400 bin leva 10 büro var 200 bin leva. 2 milyon leva para girmiş sana Razgrad en küçük vilayetlerden birisi bunun Şumnu, Silistra, Burgas, Tolbuhin, Ruse bir de benzin, market, kredi kardı, Bulgaristan'dan aldığımız paralar var onları da orda harcıyoruz. Bu yönüyle medyada yer almaz göçmen. Siyasi programların içinde de bu yönüyle yok göçmen şu anda sadece karşı tarafta kimlik üzerinden. Yani kimlik de demeyelim korkutma Bulgarları Türkler geliyor bizi alacak. Sen ekonomik olarak yoksan sen yoksun zaten.*[141]

Göçmenler Bulgaristan ekonomisinde B.D.'nin ifade etmiş olduğu tüm bölgelerde etkin olduğu gibi Kırcaali bölgesinde de etkin. Kırcaali'ye sık sık seyahat eden kişilerin bazı damak zevklerine, alışkanlıklarına uyan ürünleri Bulgaristan'dan Türkiye'ye götürmek genel bir pratikleri. Bu ekonomide de bir etki yapıyor. S.A.'nın aktarımına göre:

> *Ortalama bir aile 500-1000 Euro arası harcıyor, bu diyor bana geliyor Bulgar. Taksisinden tut, alışverişe, gelirken mutlaka 10-15 kilo sucuğunu alıyor, tatlısını alıyor, işte arkadaşına hediyesini alıyor, Kırcaali'yi canlandırıyor*[142].

---

[141] B.D. ile 17 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[142] S.A. ile 07 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

"Geçiş" dönemi boyunca ekonominin gelişimini, krizlerini ve göçmenlerin bu döngü içerisindeki yerini değerlendirmek kapsamlı bir araştırmanın konusu olabilecek özelliğe sahip. Bu çalışmada konuya ancak alanın öznelerinin anlatılarına, belleklerine ve gündeliklerine dahil olabildiği ölçüde yer vermekle yetinildi. Ama şunu söylemeden geçmemeli: Sonuçta göçmenlerin yaşamları önemli ölçüde iki coğrafyada birden sürmektedir. Bulgaristan "orası" olarak geride kalmış olsa da, her zaman geri dönmek, yatırım yapmak ve birilerine destek olmak için Türkiye'deki Bulgaristan göçmenlerinin ilk tercih ettikleri yer oluyor. Bulgaristan'ın ekonomik durumu Türkiye'deki göçmenleri kişisel olarak doğrudan ilgilendirmiyor olsa bile, "orada" kalan akrabalar ve arkadaşlar var. O nedenle "orası"nın politik ve ekonomik koşulları "burası" için hala bir gündem. Ayrıca Bulgaristan'da yurttaşlık hakları bulunan göçmenler bugün oradaki ekonomik denge ile ilgilendiği gibi, siyaset ve gündelik hayatın akışı ile de ilgileniyor.

"Yeniden Doğuş Süreci"nde yaşananlar için özür dileyen siyasiler, geçmişe dair acıyı gündem eden haberler ve tüm bu sürecin siyasilerce konuşulmaya ve "kullanılmaya" açık oluşu, bugün farklı belleklerin çatışmalarına neden oluyor. Son zamanlarda artan milliyetçi söylemler, 2014 yılında parlamento seçimlerinden önce kurulan milliyetçi partiler gibi konular, alanın öznelerinin değindiği konular arasında yer alıyor.

Bir karşılaşmadan bahsediyor Y.S.; bunlar her zaman *"hayatımızın parçası"* diyor:

> *Bulgar milleti gibi ırkçı Balkanlar'da başka görmiyrim. Sofya'da çalışırken bir Bulgara öyle dedim ben. Siz bizi 45 yılın içinde yok ettiniz, tarihten de yok etmek istiysiniz dedim. Biz 500 yıl içinde sizden 5 kaybetmiş olsaydık bizim ecdadımız Osmanlı dedim dünya üzerinden yok olurdunuz dedim. Ama biz öyle bir milletiz herkes selamet buluyor bizim yanımızda dedim. Bütün dünya öyle bütün Avrupa Müslümanlığı kullanarak politika yapıyr*[143].

Bu karşılaşmanın Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar geri dönmesi, günümüzde yapılan anma törenleri ve siyasetçilerin bu törenlerde rol alıyor oluşu, siyasilerin kullandığı dil ve birbiriyle çatışan bellekler gündelik hayatın bir parçası. Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan kurtulması olarak kabul edilen "Nisan ayaklanması"nın 2015 yılında yapılan anma töreninde yaşananlar ve "Türk esareti" kelimesinin geçerli olup olmadığı konusunda kamuoyundaki tartışmalar Bulgaristan'ın siyasi gündemini

[143] Y.S. ile 13 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

oluşturuyor ve milliyetçi söylemleri besliyor. E.H. milliyetçiliğin genel olarak dünyada arttığı bir çağdan geçtiğimizi ifade ediyor:

> *Bulgaristan'da milliyetçiliğin hortlaması normaldir. Dünyada da hortluyor. Bulgar milliyetçiliğine paralel olarak Türk milliyetçiliği artmıyor dersem kendimizi aldatırız. Herşey birbirine baka baka oluyor. Şimdi Bulgar milliyetçiliğinin artması doğaldır. Nüfusu azalıyor, yaşlanıyor, adamlar korku içinde. Bir taraftan Çingene nüfusu artıyor, tamam biz artmıyoruz ama bir taraftan baskı var onlara da mesela Müslümanlığın yayılmasından korkuyorlar.*[144]

Milliyetçilik *"hep var o hep körüklenecek"*[145] diyor bir görüşmeci. Kırcaali'deki görüşmecilerden İ.D.'nin milliyetçiliğe dair yorumu ise şöyle: O çağımızın çatışma alanın daha ziyade din olduğunu düşünüyor. *"Zamanında komünizm vardı kapitalizm vardı şimdi artık Hristiyanlık ve Müslümanlık. Ben belki göremem ama siz şahit olacaksınız bu savaşlara. O günler gelecek siz göreceksiniz bütün dünyada yakmaya çalışıyorlar bu davaları"*[146] . İ.D. buna ek olarak siyasetin *"gıdası"*nın milli söylemler olduğunu ifade ediyor.

Alanın öznelerine göre milliyetçilik suni bir şekilde dış etkiler tarafından yeşertilen bir özelliğe sahip. Halkın milliyetçilik temelli ayrışmalara yatkınlığının olmadığını ancak siyasi söylem ve çatışmalar ile bu söylemin içerisine çekilmeye çabalandığını ifade ediyorlar. Milliyetçiliği sadece belirli bölgelere has bulmuyor B.D. Almanya ve Fransa gibi ülkelerin de "*milliyetçilikte başta*" olduğunu söylüyor. Ayrıca retorik bir soru soruyor *"Bulgaristan'daki milliyetçilik Türklere karşı mı Partiye [kastettiği parti:DPS] karşı mı? Bence partiye karşı"* [147]. Komşuluk ilişkilerini ele alan B.D. bugünkü ilişkiler ve göç etmeden, 1984 öncesi ilişkilere dair yorumunu paylaşıyor:

> *Benim iki tarafımdaki komşum Bulgar ha benim ordaki evime bakan da Bulgar. Ben küçükken hatırlıyorum bizim eve 78'de su geldi. 66'da aldık o evi 8 sene biz o Bulgar komşusundan su taşımışız ve o 1 lira bara almamış. Bizim bayramlarda onlar bize gelir biz de onlarınkine gideriz. Hala da böyle devam ediyor, isim değiştirdikten sonra da böyle devam etti. Benim asla Bulgar ismimi sormamıştı hep Türk ismimle hitap etmiştri. Bizim komşu iç güvesiydi toprağı bol olsun Plevleniydi ben Vlahım diyodu bir kelime Türkçe bilmiyodu annem bir kelime Bulgarca bilmiyor ikisi süper anlaşıyolardı, anlıyo konuşamıyo, o Bulgarca söylüyo anneme, annem ona Türkçe söylüyo ve anlaşıyolar.*

---

[144] E.H. ile 15 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[145] S.Sel. ile 24 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[146] İ.D. ile 19 Ocak 2015 tarihinde Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[147] B.D. ile 17 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

Siyaset ve milliyetçi politikaların gündelik hayatı etkileme nedenlerinin oy kaygısında gizlendiğini ifade ediyor görüşmeciler. B.D. ise etnik kimlik üzerinden oluşturulan söylemler ve siyaset için *"öcü gerekli siyasetçilere"* ifadesini kullanıyor.

Milliyetçiliğin çatışan bellekler üzerinden ve farklı siyasi partilerin söylem pratikleri ve tarih okumaları üzerinden ele alınması günümüz Bulgaristan siyasetini, ekonomisini ve gündelik hayatını anlamada yardımcı olacaktır. Günümüzde Bulgaristan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler sorunsuz ve komşuluk üzerinden ilerliyor. Ayrıca ticaret, eğitim, turizm ve hizmet sektörü üzerinden birden fazla karşılaşma söz konusu. Bu süreçte Bulgaristan'da milliyetçi söylemlerin artması belirli politikaların ve geçmişten güç alan korkuların yeniden ortaya çıkmasına neden oluyor. Bulgaristan'da 2014 parlamento seçimlerinde "Bulgaristan'da Türk yoktur" söylemini "Yeniden Doğuş Süreci"nin üzerinden 26 yıl geçtikten sonra yeniden duyuyoruz. İlk başta fısıltı olan bu söylemler radikal milliyetçi partilerin seçim kampanyaları ile daha belirginleşiyor. Avrupa Birliği üyesi olan ve azınlıklar politikasını bünyesinde barındırmak zorunda olan Bulgaristan'da siyasetin gündelik hayattaki karşılaşmalardaki dinamikleri belirlediğini iddia etmek yersiz değildir. Geçmiş deneyimlerin üzerinden bugünkü karşılaşmaları gözden geçiren alanın özneleri "Yeniden Doğuş Süreci"ne dair herhangi bir suçlunun bulunmamasına dair düşüncelerini ifade ederken *"üzüntü verici"* ifadesini kullanıyor. Bir sistemin suçlanarak kişilerin aldığı kararların ideolojiye yıkılan bir suç olarak kabul edilmesine ve geçmişte de bugün de siyasi hayatın içinde olan kişilerin suçlarının meşrulaştırıldığına tanık oluyoruz. *"Bizim Bulgaristan'da bir sürü şehidimiz var, gazimiz var bunlara kimse destek olmadı aynısı onlar da te öylece geçti. Göz yumuleri, siyaset öyle ilerliyor"*[148] diyor M.S.

2014 parlamento seçimlerinden sonra *DPS* tarafından, 1984 yılında zorla verilen Bulgar isimlerinin ülkenin kayıtlarından silinmesi ve suçluların bulunup davaların yenilenmesi konusunda bir girişimde bulunuldu. Yasa tasarısı meclisten ilk oylamada geçti ve şu anda ikinci oylamayı bekliyor. Bu durum ülke genelinde, milliyetçi partiler ve *DPS*'nin seçmeni tarafından çok farklı tepkiler doğuruyor. Bazılarına göre *DPS* hükümet koalisyonun içerisinde yer almadığı için bu durum bir siyasi hamle, bazılarına göre

[148] M.S. ile 15 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

olması gereken, bazılarına göre ise belleğin tazelenmesi üzerinden gelecekteki seçmen dinamiklerini etkileyecek bir siyasi oyun. Diğer bir deyişle bellek ve "Yeniden Doğuş Süreci"nin yolları dur durak bilmeden milliyetçi söylemler ve siyaset ile kesişiyor.

Araştırmanın alan çalışması ve parlamento seçimlerinden sonra geri dönüp siyasi söylem ya da haberlerin içeriklerine bakıldığında isim değişikliği ve buna dair yasa tasarısı farklı tartışma dinamiklerini doğuruyor. Daha önce de belirttiğim gibi milli söylemler "Osmanlı bunları Türkleştirmişti" üzerinden ilerliyor. Haber sitelerindeki okuyucu yorumları farklı duygu ve düşünceleri içeriyor. Çoğu zaman *"bunlar trol"* şeklinde yorumların karşımıza çıktığını ve suni bir milliyetçiliğin her iki milli duyguya sahip olan kişileri kışkırtmak için çıkarı olanlarca yapıldığı ifade ediliyor. Uyanmaya ve yeniden kurulmaya, bilenmeye hazır olan belleğe eklemlenen milli duygu geçmişi günümüz üzerinden farklı çalışmalar kapsamında yeniden ve yeniden tartışma ve araştırma konusu olabileceğinin belirtisidir.

1989 sonrası Bulgaristan'ı ve günümüzdeki dinamikler üzerine yürütülecek her çalışma alan yazınına destek sağlayacaktır. Ancak bu çalışma, daha önce de ifade edildiği üzere, 1989 yılı sonrası Bulgaristan "Yeniden Doğuş Süreci"nin bellek manzaraları ve çok sınırlı ölçekte de olsa söylemsel kullanımı ile sınırlıdır.

3.4.2. Anıtlar, Anma Törenleri, Mekanlar Ve Kültürel Bellek

Kaybedilen, geride kalan ya da arada gidip geri gelinen bir yer olarak Bulgaristan, 1989 Bulgaristan göçmenleri için geçmişin yaşandığı mekanı ifade ediyor. Bugün Kırcaali ve bölgesinde yaşayan kişiler için "Yeniden Doğuş Süreci"nin deneyimlendiği bu mekan, bölgenin gündelik hayatının somut mekansal bir parçası. Fiziki mekanın dışında daha önceden belirtmiş olduğum gibi belleğin de bir mekanı var. Özellikle bizim çağımız belleği kaşıyan niteliğiyle, unutmanın önüne set çekme isteği ile karakterize oluyor. Bununla bağlantılı olarak, Pierre Nora'nın (2006, s. 18) "bugün hala hafızamızda yaşıyor olsaydık mekanları ona adama ihtiyacı duymazdık" ifadesi bizi, kişisel belleğin mekanı ile kolektif belleğin mekanının çakıştığı/buluştuğu bir noktaya ulaştırıyor. Göç belleği kolektif bir hatırlama pratiği olarak kültürel belleğe ekleniyor; anıtlar, törenler ve kimi mekanlar kültürel belleğin yaratım yerlerine dönüşüyor. Bu yerlerde kültürel

bellek pekiştirilme, iletilme ve muhafaza edilmeye çabalanıyor. Assmann'ın (2001, s. 42) belirttiği gibi,

> Hatırlama figürleri belli bir mekanda cisimleştirilmek ve belli bir zamanda güncelleştirilmek isterler, yani coğrafi ya da tarihi anlamda olmasa da her zaman somut bir mekan ve zamana dayanırlar. Ortak belleğin bireylere somut bir dayanak noktası vermesi, ayrışma noktaları yaratır... Hatıralar aynı şekilde yaşanan bir mekana dayanırlar.

Ortak belleğin beslenmesi ve canlanması anma törenleri, anıtlar ve geçmişin izlerini ya da isimlerini taşıyan mekanlar aracılığı ile pekişir. "Yeniden Doğuş Süreci"ne bu doğrultuda dikkat yönelttiğimizde, kültürel belleği işaretlemek oluşturulan bir dışsal bellek figürüne, "resmi" anıtlara rastlamıyoruz. Ancak birden fazla anıt görevi üstlenmiş ve imgeleşmiş mekan bulunuyor.

Nora'ya göre içinde bulunduğumuz çağın geçmişe duyduğu yoğun ilgi, toplumsal hafızanın özel bir süreçten geçmekte oluşuyla ilgili. Anıtlar ve anma törenleri kaybedilmiş ya da bitmiş bir geçmişin kalıntılarından hareketle kültürel belleği beslemek ve zenginleştirmek adına önemliler. Diğer bir deyişle Nora'nın "hafıza mekanı" dediği mekanlar tarihe paralel bir şekilde onu pekiştirmek için yaratılmış anıtlar olarak yorumlanabilir. Ayrıca anıtlarla bağlantılı ve ulus-devlet söylemini güçlendiren bir diğer konu da anma törenleridir. Nora'ya (2006, s. 259) göre anma törenleri ulus denetiminden çıktığı anda artık "anma törenleri çağı kesinkes bitecektir". Bu öngörünün gerçekleşmesinin bu çağda mümkün olmadığının altını çizen Nora'ya katılmamak elde değil.

Bu çalışma özelinde anılacak olan anıtlar ve anma törenleri hegemonik olanın, devletin yetkisinde değil elbette; onlar daha ziyade ulus-devletin açtığı yaraya karşı bellekle direnmenin olanakları olarak karşımıza çıkıyor. Öte yandan bu siyasiler için de kendi politik bakışları doğrultusunda eklenme fırsatı kollayacakları bir bellek. Haliyle, "Yeniden Doğuş Süreci"ni hatırlatan anıtlar ve törenler bir yandan kültürel belleğe bağlanıyor, öte yandan aynı zamanda siyasi angajmanlar olarak da görünürleşiyor. Nora *Hafıza Mekanları* (2006, s. 234) adlı kitabında Fransa örneğinden hareketle, "tastamam ulusal ve sivil anma törenleri de siyasete batmış durumdadır" diyor. Bu durumun bugün yapılan anma törenleri ve anıtlarda da söz konusu olduğunu iddia edebiliriz.

Bulgaristan Mestanlı'da 26 Aralık 1984 tarihindeki yürüyüş, "Yeniden Doğuş Süreci" ve Komünist rejim boyunca Mestanlı'da ve bu bölgede hayatını yitirenler için bir anıt bulunuyor. Ayrıca "Yeniden Doğuş Süreci"nin imgeleşmiş bebeği Türkan bebek için yapılmış olan Türkan Çeşme de anıt görevi üstleniyor. Her iki anıt da anma törenlerinde çiçekler ile dolup taşıyor. Siyasetçiler buralarda konuşmalar yapıp "Yeniden Doğuş Süreci"nin yıldönümü için hazır bulunuyor. Diğer bir deyişle kutlamalar da mekanlar da siyasi angajmana sahip.

Mestanlı, Kırcaali bölgesinde yaşayan kişiler bu anıtları önemli buluyor. Bu önem "geçmişe saygı" vurgusu ile açıklanıyor. Anıtların geçmişin canlı tutulmasını sağlayacağını, yaşananların unutulmasını önleyeceğini ifade ediyorlar. Y.S. ve A.S. kardeşler imgeleşmiş olan anıtların dışında sadece "Yeniden Doğuş Süreci"ne dair sivil bir anıtın eksikliğine işaret ediyorlar. *"Unutturma politikası. Bugün para toplasalar herkes verir, anıt yaparız. Ama öncü olan yok"*[149], şeklinde ifade ediyorlar. Anıtlar ve anma törenleri Bulgaristan'da yaşayan kişiler için merkezi bir noktaya oturmuş durumda. Çünkü geçmişin unutulmasının engellenmesi, kültürel belleğe aktarım, *"gençlerin kim olduklarını bilmeleri için"*[150] önemli bulunuyor. Başka bir ifadeyle yaşadıkları ulus-devletin içerisinde bağlandıkları farklı bir ulus-devlet, kimlik algısı ile pekiştirilen, aktarılmak istenen ve aktarılan geçmiş deneyim, bellek ve kimlik söz konusu. Aidiyetlerini *"Osmanlı torunuyuz"*[151] şeklinde kuruyorlar. Fakat öte yandan aslında kültürel bellekleri ile bağlandıkları birden fazla aidiyet bulunuyor.

Kırcaali'de yaşayanlar geçmişin yaşanmış olduğu yerlere yeni isimler vermişler. Örneğin Mestanlı'da 26 Aralık 1984 yürüyüşünün yapılmış olduğu sokağın adı bugün *26 Aralık* adını taşıyor. Sokak isminin "Yeniden Doğuş Süreci"nin izlerini taşıyor oluşu, mekanın yaşanmışlıklarının silinmesini engelliyor. İsim verme etkinliği duygusal bir ağırlığa yol açmaktan ziyade bir tür "iyileşme" sağlıyor. *"Türk olarak boyun eğmedik,*

---

[149] Y.S. ve A.S. kardeşlerle 13 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[150] M.S. ile 15 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[151] Bulgaristan'da ve Türkiye'deki görüşmelerin tamamında Osmanlı Devleti tarihine göndermeler yapılmıştır ve kültürel bellek olarak oraya bağlanılmıştır. Diğer bir deyişle "Osmanlı torunuyuz" oradaki ve sıklıkla Ankara'daki alanın kendisi için kullandığı ifadedir.

gururluyuz"[152] diyerek açıklıyor S.H. bu belleğin özet sonucunu. Direnişi simgeleyen bu sokak günümüzde gençlerin kendi belleklerini oluşturmalarında bir yol öneriyor, merak uyandırıyor, dönem anlatısının aktarılmasında görev üstleniyor.

Fotoğraf 11: Mestanlı, Kırcaali'de "Totaliter Rejimde Hayatını Kaybedenler için Anıt

"Yeniden Doğuş Süreci"nin en büyük imgeleşmiş ve anıtlaşmış mekanı Belene kampı. Korku politikasının uygulanmasında, belirsizliğin ve baskının pekiştirilmesinde isminin bile yettiği bir yer burası. Belene kampı Tuna nehrinde bir ada ve devletin hapishaneler zinciri görevini üstlenmiş durumda. Bugün, o dönemde Belene kampında kalan kişiler her 29 Mayıs tarihinde anma töreni için geri dönüyor. Günümüzde Belene kampında kalmış kişilerin çoğu Avrupa ya da Türkiye'de yaşıyorlar. M.S.'nin sözlerine göre dileyen kişiler her yıl Belene'ye gelip anma töreninin bir parçası olabiliyor. Ayrıca siyasi bir desteğin varlığının altını çizen M.S. belleğin taze tutulmasının önemli olduğunu ifade ediyor.

> *Oraya girmek yasak ama biz her sene 29 Mayısta burda yatanlar devlet bize yattığımız yerleri ziyaret etme izni vereri gidip geleriz. DPS de bize bu imkanı*

[152] S.H. ile 14 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı. S.H. o gün için 1. görüşmecimdir.

> *sağleri. Arzu edenler isteyen Türkiye'den ister burdan. Türk devleri de yardımcı oleri isterlerse onları göndereri ben de Kırcaalı bölgesinde bu işten sorumlu olduğum için ben organize ederim.*

Belene adasına dair hiçbir iyi yan olmamasına rağmen her yıl anma törenleri için geri gittiklerini paylaşan M.S.'ye soruyorum *"Ağır gelmiyor mu aynı mekanda bulunmak?"*. Cevabı ise kesin: *"biz onları yaşadık, unutmayacaz, unutturmayacaz, torunlarımız da bilsin"*[153]. Belene kelimesi kampta kalanlar ve kalmayanlar için farklı anlamlar taşısa da, ortaklaştıkları nokta şu oluyor: Bugün de Belene denildiğinde "Yeniden Doğuş Süreci"nde kulaktan kulağa dolaşan, sesli ifade edilmekten korkulan bir korku imgesi akla geliyor. Diğer bir deyişle yıllar Belene'yi kültürel belleğe toplama kampı, şiddet, üzerine tartışma yürütülmesi sakıncalı yer, milli kimliğe saldırı olarak kazımış durumda. Mekanın özellikleri ve orada yaşananlar ise Belene'yi birden fazla "hafıza mekanı"na dönüştürüyor. Günümüzde Ankara'da yaşayan, fiziki mekan olarak Belene'de hiç bulunmamış kişilerin Bulgaristan ile hiçbir fiziki bağı olmamış. Ancak Belene'yi dinlemiş, dizi ve film olarak izlemişler. Onların iletişimsel belleğinde Belene kötü ve korkutucu özelliğe sahip. *"İnsanları öldürdürdüler, amcam Belene'de kaldı, biz çocuktuk hiç anlatmadılar"*[154] diyen N.E. için Belene *"işkence adası"*. Bireysel deneyim olarak orada hiç bulunmamış olan kişi kendi belleği ile kültürel belleğe bağlanırken kendi grubundan yola çıkarak, ona aktarılanları kabul ederek bir diğerine aktarıyor. Diğer bir deyişle bugün Ankara'da yaşayan N.E.'nin çocukları Belene'yi annelerinin de bildiği şekilde biliyor*"işkence adası"*. Ayrıca bu bir genelleme olmamakla birlikte N.E. çocuklara geçmişin aktarılmasını önemli bulan ve deneyimlerini aktaran alan öznelerinden.

Anma törenleri ve mekan olarak Belene siyasi angajmanı bellek kavramı ile yan yana getiren yerler listesinde yer alıyor. Belleğin ideoloji ile bağlantısını gözden kaçırmadan tekrarlamayız ki neyin nasıl hatırlanacağı ve/ veya unutulacağı kişinin kendine ve grup aidiyetine bağlı. Belene kampı ve burada yapılan anma törenleri, kültürel belleğe bir aktarım, bir iz bırakma çabasıdır. Bu çabaların başka tezahürlerine biraz daha değinmemiz gerekirse çocuklar ve torunlarla geçmişe, geçmişin bugündeki izlerine dair kurulan dialoglar önemli rol oynuyorlar.

---

[153] M.S. ile 15 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılmış görüşmeden alıntı.
[154] N.E. ile 08 Aralık 2015 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

Fotoğraf 12 : Belene Kampı'na dair bir görüntü

Kültürel bellek sadece anıtlar ve anma törenleri aracılığı ile var olmaz. Assmann'ın (2001, s. 55) ifade ettiği gibi "kültürel bellek geçmişin belli noktalarına yönelir. Geçmiş onda da olduğu gibi kalmaz, daha çok anının bağlandığı sembolik figürlerde yoğunlaşır". Törenler, anıtlar, ritüeller "hatırlama figürleri"dir ve tarihte olduğu gibi kalmayan geçmiş kültürel belleğe kişilerin iletişimsel belleklerinden süzülenler aracılığı ile eklemlenir. Hatırlanan tarih olma özelliğini taşıyan kültürel bellek kişilerin kendi deneyimlerinden, düşünce ve duygularından kalan izleri aktarması ile oluşur. Çalışmanın her iki alandaki katılımcıları da, deneyimlerini aktardıklarını ve bu şekilde çocuklarının ve torunlarının kimlik oluşumuna destek olduklarını ifade ediyorlar. Ancak bazı görüşmeciler çocuklarına yaşadıkları ve hatırladıkları her şeyi aktarmadıklarını ifade ederken, bunu onları korumak adına yaptıklarını belirtiyor.

> *Biz bunu sık anlatmıyoruz neden anlatmıyoruz bunun iki yanı var. Bir tarihsel hafızamız milli bilincimiz iyi oluyor ama onarılmaz travmalara neden oluyor. Çocuklar bunu algılamıyor. Çocukların bunu yaşamasını bilmesini istemiyoruz. Gene Türkiye'ye daha ileri bakmalarını istiyoruz. Örneğin ben çocuklarla konuşurken diyorum eğer bir başbakan olmayacakasınız yazıklarım olsun size diyorum. Neden gelmişiz diyorum.*[155]

G.A. aslında çocuklarının konuyu genel olarak bildiğini ifade ediyor; ana hatlarıyla anlatmış onlara. Fakat "*size anlattığım gibi anlatmadım"* diyerek devam ediyor:

[155] S.A. ile 07 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

> *Bir masal gibi biliyorlardır. Acıyı bilmezler. Ya konuşmuşumdur ama öyle çok fazla şimdi konuştuğum gibi detaylı konuşmamışımdır. Daha güzel günleri düşündüğüm için onlar daha güzel günler yaşasın diye söylememişimdir. Geçmişin izleri hayatlarını etkilemesin diye".*[156]

Çocukların ve torunların göç hikayesini ve göç nedenini bilmeleri Ankara'daki alan tarafından önemli bulunuyor. *"Kim olduklarını bilsinler, dedeleri neler çekmiş. Oraya gidince de gösteriyorum yerleri. Nerde ne olduğunu."*[157] diyen M.T. gördüğü fiziksel şiddetin en küçük ayrıntısına kadar anlatılmasının gerekli olmadığını ifade ediyor. Diğer bir deyişle iletişimsel bellekten kültürel belleğe kişilerin karar verdikleri kadarı aktarılıyor. Kuşaklararası bilgi alışverişi birinci kuşağın karar ve izin verdiği ölçüde gerçekleşebiliyor. Kırcaali'deki alan için aktarım ise siyaset ile yakınen bağlantılı. Y.S çocukların küçük yaşlardan "öteki" ile karşılaşmaları üzerinden meraklı olduklarını ifade ediyor. *"Dede ba Türk ne demek"* diye soruyor torun., *"İlerde bu çocuk zaten merak etmese de öğrenecek içinde yaşiyri"*[158] diyor Y.S.. Ayrıca bu coğrafyadaki "öteki" ile karşılaşmaların dışında, anma törenleri, siyasilerin söylemleri de yeni kuşakların geçmiş ile ilgilenmesine neden. İ.D. bu durumu açıklarken kültürel belleğe bağlanmanın gruba üyelik ile ilgili olduğunu pekiştiren bir noktaya yöneliyor, *"ilgilenmeseler bile, öğreniyorlar öyle ya da böyle"*[159]. A.Ş.'nin *"Biz onu yaşadık, anacağız, çocuklarımız belki unutur ama"*[160] , ifadesi Ankara'da yaşayan ikinci kuşağın unutmaya Kırcaali'deki ikinci kuşaktan daha yatkın olduğunu gösteriyor. Kültürel belleğin zenginleştirilmesi, "Yeniden Doğuş Süreci"nin tarihin dışında kişisel anlatılarda kalması için siyasetle ilgilenen, röportaj veren, anma törenleri düzenleyen, hatta tez görüşmesini kültürel belleğe yatırım olarak kabul eden kişilerle karşılaşmış olmayı, aktarımın ve belleğin kişilerin ömürleri ile sınırlı olmadığının bir göstergesi olarak kabul ediyorum.

Ricoeur'un da aktarmış olduğu gibi "kuşak, hafıza ve tarihin karışımıdır, hep böyle olmuştur, ancak zaman içinde tersyüz olmuş bir ilişki ve orantılar içinde" (2012, s. 452). Kendi başımıza anımsayamadığımız için başkalarına ihtiyaç duyarız. Bu başkaları

---

[156] G.A. ile 13 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[157] M.T. ile 19 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[158] Y.S. ve A.S. kardeşler ile 13 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[159] İ.D. ile 19 Ocak 2015 tarihinde Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı. İ.D. aynı gün içerisinde görüştüğüm 1. görüşmecim.
[160] A.Ş. ile 23 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.

deneyimlerini sınırlı bir şekilde aktardıkları sürece ise aktarılanı dinliyor onun üzerinden yeni bir bellek ve kimlik kuruyoruz. Tıpkı Assmann'ın (2001, s. 35) dediği gibi "hatırlamak eylemi, seçilmiş olma ilkesine dayanıyor. Çünkü seçilmiş olmak, hiçbir şekilde unutulmaması ve unutturulmaması gereken en yüksek düzeyde sorumluluklar kurumu anlamına geliyor". Unutulması ve yeni kuşaklarca bilinmesi gerekene "Yeniden Doğuş Süreci"ni yaşamış kişiler karar veriyor. Diğer yandan ise sözde kişilerin verdiği bu karar siyasetten, günümüz koşullarından ve karşılaşmalardan etkilenerek canlanan belleğe dönüşebiliyor. Karşılaşma anlarında anımsananlar bazen aktarılıyor bazen de unutmuş gibi yapmak tercih ediliyor.

"Yeniden Doğuş Süreci" hem o dönemleri yaşayanların, hem de farklı siyasi yaklaşımların gündeminde olmakla dikkat çekiyor. Öte yandan elbette kişilerin seçerek hatırlaması ulus-devlet söylemini pekiştirmeyen, kişinin kendi iradesine bağlı olan bir durumken, siyasilerin seçerek hatırlaması ya da unutması tesadüfi değil. Nora'ya (2006, s. 239) göre "siyasal başarısızlık ancak hafıza açısından başarı demektir".

Bulgaristan'da 1989 yılının sonunda, *Bulgaristan Komünist Partisinde* yaşanan iç çatışmalar ve değişiklikler devamında rejim son buluyor. Son bulan rejimden sonra serbest piyasa ekonomisine geçiş süreci için "Prehod"/"Geçiş" adı veriliyor. Bugün Bulgaristan'ın bu süreci tamamlayıp tamamlamadığı hala tartışmalara konu oluyor. Kültürel belleğe iz bırakma çabaları olarak komünizmi anlatmak, "Yeniden Doğuş Süreci"ni anlatmak ve iki sistem arasındaki farka dair ailelerin çocuklarını bilgilendirmeleri sadece aile kararı değil. Geçmiş, siyaseten önemli bir konu. Peki siyaset ve söylemler üzerinden "Yeniden Doğuş Süreci"nin kültürel bellek ile ilgisi nasıl kuruluyor? Bu sorunun cevaplarını alan milliyetçilik, ekonomi, çatışma, bugün ve geçmiş kıyaslaması üzerinden yapıyor. Bir sonraki altbaşlıkta siyaset ve söylemlerin kültürel bellekteki ehemmiyetine dair alanın ifadeleri yer alıyor. Bir nesilden diğerine aktarımın varlığını ve alan için önemli olduğunu bir kez daha ifade edip S.H.'nin sözlerine yer verelim:

> *Çocuklar, sonradan doğanlar için bu bir hikaye gibi gelicek. Ama benim çocuklarım sağ oldukça onlar bunu yaşadılar, benim birkaç kitapta adım geçiyor,*

o yüzden sen tez yazıyorsun. Yani demek istiyorum çocuklara muhakak yazıp da anlatmak lazım onların dedeleri ne çekmişler.[161]

3.4.3. "Yeniden Doğuş Süreci"nin Günümüz Bulgaristan Siyasetinde Yeri

"Yeniden Doğuş Süreci"ne dair hikayelerini paylaşan tüm alanın özneleri dönemin *Bulgaristan Komünist Partisi* ve halkı arasında farkların olduğunu ifade ediyor. Siyasetin gündelik hayata etkilerinden de bahseden alan ayrıca günümüzdeki dinamikleri kendi ya da Bulgaristan'da kalmış akrabalar aracılığı ile takip ediyor. Çifte vatandaş olanlar oy kullanma pratiklerini ifade ederken, amaçlarının Bulgaristan'da kalan Türklere destek olmak olduğunu belirtiyorlar. Oy kullanma pratikleri kültürel bellekleri ve günümüzde Türklerin Bulgaristan siyasetindeki yerleri ile bağdaşık bir şekilde gerçekleşiyor. 4 Ocak 1990 tarihinde kurulan *DPS (HÖH)* Türkler tarafından kurulmuş bir parti olma özelliği taşıyor. Ancak parti azınlık partisi değil, çünkü Bulgaristan'da anayasal olarak etnik parti kurmak yasaktır. Alanın özneleri *HÖH* için *"bizim parti"* ifadesini kullanarak anma törenlerinde siyasilerin de bulunmasının gerekliliğini savunuyor. Ayrıca siyasetin içerisinde "Yeniden Doğuş Süreci"ne dair konuşurken İ.D.'nin ifadesi görüşülenlerin genelinin fikrini özetler nitelikte: *"Çeza yok, kaç yıl oldu hala tek bir suçlu yok"*[162]**.** Görşümeciler haksızlığın, cezasızlığın ve bu durumun meşruiyeti olarak kabul edilen "Yeniden Doğuş Süreci" boyunca yaşananların, günümüz siyasetindeki önemini milliyetçilik kavramı ile bağdaştırarak değerlendiriyor.

Siyasetçiler her daim geçmişi kullanacak. Her zaman öyle olacak. Kırcaali'de yaşadığımı milletin arasında Bulgar ve Türk milletinin arasında çok azdır bu gösteriş, benim ne kadar Türk dostum varsa o kadar da Bulgar dostum var, güvendiğim insanlar var. Fakat siyasetçiler bunu kullanırlar. Çünkü bunlar azınlıklar, bu siyasetler onların gıdasıdır. Aynı zamanda millete hizmet ederler[163]**.**

Milliyetçilik Bulgaristan'da günümüz siyasetinde sıkça duyduğumuz ve karşılaştığımız bir kavram olma özelliğini taşıyor. Alanın özneleri tüm geçiş sürecini, günümüz ekonomisini, geçmişin siyasi bir olay olarak siyasetin içinde yer alışını doğal ve olağan bir durum olarak kabul ediyor. Geçmişin siyaset ile olan bağını *"kullanmak"* üzerinden

---

[161] S.H. ile 14 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[162] İ.D. ile 19 Ocak 2015 tarihinde Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[163] İ.D. ile 19 Ocak 2015 tarihinde Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

değerlendiriyor. A.S. *"düşünmeyi geçtim, eminim kullanıldığına"*[164], dediğinde milliyetçiliğin Türkler üzerinden bilendiğini ve ters bir etki olarak da ulusal Türk milliyetçiliğinin artış dinamiklerine yaslandığını düşünüyor. Aynı zamanda *"seçim zamanıdır milliyetçilik ve geçmiş, sonra normale döner"*, ifadesini kullanıyor. Seçim zamanı bilenen bir milliyetçilikten bahseden alanın özneleri gündelik hayatta yaşadıkları karşılaşmalar ve siyasetçilerin söylemlerine aşina olduklarını da eklediler. Alanın tüm öznelerinin milliyetçilik kavramına ve kendi kimlik kurulumlarına baktığımızda milliyetçiliğin artışını, daha doğrusu bu söylemlerin 1984 sonrasından günümüze kadar durmadan aşamalı bir şekilde ilerlemesini doğal bulduklarını söyleyebiliriz. Bu doğrultuda "Yeniden Doğuş Süreci"ne dair iletişimsel bellekten kültürel belleğe aktarılanlar sadece birer anlatı değil kimlik aktarımı, günümüzde her iki ülkede de yaşayan gelecek nesillerin kimlik kurulumunda önemli noktalardır. Hatırlamak için başkalarına ihtiyaç duyduğumuz gibi kimlik inşasında da bir başkasına ihtiyaç duyarız. Buradan hareketle milli kimlik ve geçmiş anlatısı "gurur" kaynağı olarak karşımıza çıkıyor ve nesilden nesile aktarılıyor. Belleğe ve aidiyete ayna tutmak hatırlamayı ve yeniden kurulmayı sağlıyor. Hatırladıkça belirginleşen kimlikler, iktidarın bilerek unutturduklarının farkına varmadıkça/varamadıkça keskinleşerek çarpıklaşan bellek ve aidiyet ilişkisi geçmişi anla(t)maya çabalayan her çalışmada olduğu gibi bu çalışmada da karşımıza dikiliyor.

Hatırlamak ve kolektif belleği canlı tutmak adeta bir buyruk. Bu buyruk için Ricoeur "hafıza ödevi" diyor ve ulusal/etnik topluluğun ya da siyasal gövdenin yaralanmış bölümlerinin yaşanan olayları sakin biçimde belleğe dönüştürme konusunda çektiği zorlukla anlam kazandığını ifade ediyor. İletişimsel bellek ve kültürel bellek arasındaki köprüler, hatırlamak ve aktarmak üzerinden kurulabildiği gibi unutmak üzerinden de kurulabiliyor. Bu yüzden unutma eylemi ve unutmanın önemi üzerine tartışmak önemli. Çok derin noktalara indiğimizde affetmek, unutmak ve barışmak gibi kelimeler sıyrılıyor alanın dilinden.

[164]Y.S. ve A.S. kardeşlerle 13 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

3.4.4. Geçmişle Barışma(ma)k

Geçmiş yıllardan, "Yeniden Doğuş Süreci"nden bahsetmek alanın her öznesi için farklı ilerliyor ve paylaşımlar onların bugünden bakışla hatırladıkları, paylaşmak istedikleri kadarı üzerinden kuruluyor. Hatırlama, unutma ve geçmişteki duyguların tortusuna dair alanın genel kanısı *"asla unutulmaz"*. Bu yaklaşım her özne için farklı unutulmazları içinde barındırıyor. Kişinin deneyimi neyin unutulmaz olduğunu belirliyor. Görüşmecilerin bir kısmı için unutulmaz olan isminin değiştiği gün iken, bir diğer kısım için tutuklandıkları gün. Ayrıca göç süreci ya da göçten sonra deneyimlenenler olabiliyor. Unutulmayan karşılaşmalar olabildiği gibi düşünceler, duygular ve o dönemde yaşanan duygu yoğunlukları şeklinde kişiden kişiye anlatıdan anlatıya farklılaşıp tek bir unutmama, unutamama halinde birleşiyor. Geçmişle halleşme ve yüzleşmenin duygu ve düşünce yelpazesi geniş. Nefret, affetme ve unutma kelimeleri ile yan yana getirilerek anlatılara şöyle yerleşiyor. N.E. *"Nefret başka hiçbir şey yok o günlere dair"*[165] diyor. Aynı duyguyu B.D. *"nefret var da yok da. Halka karşı hiç olmadı ama komünist partiye çok var"*[166] diyerek açıklıyor. Duygu ve düşüncelerin sınırları olmadığı gibi bazı duygular toplum içerisinde yaşarken onları yöneltmiş olduğumuz noktalara göre soğuyabiliyor. Bu soğuma eskiyi günümüzde anarken gündelik ilişkilere ve karşılaşmalara bağlı olarak ilerliyor. Bu noktayı Bulgaristan'da yaşamayı *"tercih"* ettiğini söyleyen S.H. ifade ederken şöyle diyor: *"benim içimde o kadar büyük kin var onlara karşı hiçbir zaman affetmiycem benim yaşadığım hele bu rezilliği, beni anadan doğma bırakmalarını hiçbir zaman affetmiycem, nasıl unutayım"*[167]. *"Affetmek"* kelimesi alanın öznelerinin kullandığı *"suçlular yok"* ile bağdaşan bir özelliğe sahip. Kırcaali'deki alanın özneleri için "Yeniden Doğuş Süreci"ne dair herhangi bir davanın ya da hukuksal bir cezanın olmayışı üzüntü verici.

> *Bu zaman geldi 25 sene demokrasiden sonra cevabı yok, suçlu yok, suçlu yok, bir insan bir şahısı çıkarıp da suçlamadı. Şimdi uğraşıyrlar artık, öldüler, çoğu öldüler kimi suçlayacaksın yarın öbür gün. Partinin başından olan birinci Todor Jivkov, gizli polisler, emir verenler, sonra milletten kendi içinden merak duyanlar, kincilik yaratanlar, ve milletin Türk milletinin üzerine yürüyenler ayrıldı, gençler*

[165] N.E. ile 08 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[166] B.D. ile 17 Aralık 2014 tarihinde Ankara'da yapılan görüşmeden alıntı.
[167] S.H. ile 14 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

yapmadı mı. Cezalı insan yok şu zaman geldi geçti, İnsanların yaraları duyuyor, ölülerimiz duruyor.[168]

Günümüzde "Yeniden Doğuş Süreci"ne dair konuştuğumuzda tarih olan ve belleklerde canlı bir şekilde duran yakın geçmiş Bulgaristan'ın gündemini siyaset, tarih, yakın geçmiş ve milliyetçilik gibi konular üzerinden meşgul etme özelliğine sahip. Belleklerin çatışması, suçlayanlar ve suçlananlar söz konusu olduğunda bellek çatışmaları daha eskilere Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar ilerlemekte. Yarışan ve çatışan bellekler "affetme" ve "suçluluk" üzerinden ilerlediğinde bir sonuca ve çözüme ulaşmak mümkün olmuyor. Tarih okumaları ve belirli dönemlerde farklı tarihi olaylara ve kültürel belleklere seslenen siyasiler ve yaratılan gündem farklı karşılaşmaları beraberinde getiriyor. Günümüzde Bulgaristan'daki ekonomik koşullar, 2014 yazında olan parlamento seçimlerinden sonra koalisyonun kurulması, ekonomik ve siyasi krizden çıkma çabalarına, milliyetçiliği besleyen bellek çatışmaları eklemleniyor. Tam da tüm bu günümüz koşullarından dolayı geçmiş ile halleşmek üstünü örtmek o kadar kolay değil. Acıların, kayıpların ve tarihte yaşananların haksızlık üzerinden ele alındığı bir platformda milli söylemlerden ve pekişen bir kopukluktan öteye ilerleyemiyoruz. "Yeniden Doğuş Süreci"ni yaşayan kişiler unutmanın geçerli bir kelime olmadığını ifade ederken anlaşmanın ve anlaşılmanın da ortaklıklar üzerinden siyasete bulaşmamış ilişkilerce mümkün olacağından bahsediyor. Diğer bir deyişle M.S.'nin dediği gibi *"biz Bulgarlarla yine kardeşçe yaşeriz, iyisi de var kötüsü de, bizden de öyle"*[169]. Günümüzde geçmişin tartışılması ve belleğin taze tutulması Osmanlı İmparatorluğu üzerinden ve Komünizm (Todor Jivkov dönemi) üzerinden ilerlerken, her iki dönemin kendi içinde değerlendirilmesi gerektiğini gözden kaçırmamakta yarar var. Ancak siyasetin içinde bu farklı dönemlerin arasında bir sınır bulunmuyor. "Hatırlanan geçmiş fazlasıyla yakındır, bu yüzden bugün üzerinde güçlü siyasi etkileri vardır" (Sarlo, 2012, s. 55). Sarlo'nun bahsettiği bu siyasi etkiler "Yeniden Doğuş Süreci" bağlamında unutma, hatırlama, "affetme" ve geçmişle halleşme konularında da geçerliliğini koruyor. Sancar'ın da belirttiği doğrultuda "geçmişle hesaplaşma, doğrudan geçmişte yaşananlara odaklanan bir tarihsel ilgiden ziyade geçmişin bugüne yansıyan etkileriyle uğraşmayı ifade eder" (2006, s. 18-26). Aynı zamanda geçmişle hesaplaşmak,

[168] İ.D. ile 19 Ocak 2015 (aynı gün için 1. görüşmeci) tarihinde Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.
[169] M.S. ile 15 Ocak 2015 tarihinde Mestanlı, Kırcaali'de yapılan görüşmeden alıntı.

halleşmek bireysel ve kolektif kimlik meselelerinin tartışıldığı kamusal bir iletişim süreci olma özelliğine sahiptir. Kimlik bugün de eskiden olduğu kadar hassas ve müdahalelere açık olma özelliği taşıyor.

SONUÇ

Bu çalışmada tarihi bir döneme iletişimsel bellekte kalanlar ve günümüzde yeniden kurulan hikayeler üzerinden bakıldı. Araştırma veriler ve analiz ışığında alan anlatısını kurarken bazen millet olmanın geçmişi çarpıtmaktan ve unutmaktan geçtiğini savunan Ernest Renan'ı doğrularken, bazen de kimliğin kurgusallığını savunan Anderson'dan yana oldu. "Yeniden Doğuş Süreci" deneyimi ve sürece dair belleklerde kalan, aktarılan hikayeler birbirinden farklılık göstermelerine rağmen ortak bir noktada toplandı: Zorunlu göçün temellerini atan bu süreç ulus-devlet anlatısını, azınlık eritme politikaları ve kimlik politikalarını güçlendirmek adına o dönemde devlet eliyle yürütülmüştür.

Çalışma "Yeniden Doğuş Süreci"ne dair betimler ve alanın seslerinden yansıyan hikayeler olarak üç tarihsel döneme bölündü. Bu bölümler: 1984 yılı öncesi; "Yeniden Doğuş Süreci" ve 1989 sonrası "Geçiş" adı taşıyan günümüze kadar uzanan dönemler olarak incelendi. Araştırma boyunca bu tarihsel izlek dahilinde kişilerin anlatı ve deneyimlerine yer verildi. Bu doğrultuda, zorunlu göçü Ankara'ya gelerek deneyimlemiş kişilerin ve Kırcaali bölgesinde kalmış kişilerin anlatılarında, "Yeniden Doğuş Süreci" öncesi, kendisi ve sonrası şeklindeki ayrımın hatıralardaki izini görmek mümkün oldu. Bu ayrıma ek olarak yaşadıkları ulus-devlet sınırı, mekan ve bulundukları koşullar doğrultusunda hatırlama ve unutma pratikleri farklılıklar gösterdi. Bu doğrultuda mekana dayalı hatırlamak ve aitlik hissedilen grupla birlikte hatırlamak ya da unutmak, alanın özneleri için geçerliliğini koruyor. Neyin nasıl hatırlanıp aktarılacağının "seçilmiş olma ilkesine" bağlı olduğunu savunan Assmann'ı doğrulayan anlatılar alanın belleğinden süzüldü. Şüphesiz belleğin de bir sosyo-politiği var ve hatırlamak yaşanılan yere bağlı olduğu kadar kimlik kurulumu, aidiyet ve yaşananların yoğunluğuna göre öznel olarak farklılıklar gösteriyor. Aidiyet ve bellek birbirini durmadan kovalayan ve destekleyen iki kavram olarak kişilerin anlatılarında bir bütünlüğe kavuştu. Bu anlatılarda Türk kültürünün içine doğmuş olmanın 1984 öncesi bir sorunu teşkil etmediğini paylaşan alanın öznelerinin, devamında, Bulgaristan'ın etnik temizlik politikalarının ve periyodik göç dalgalarının akabindeki kimlik ve aidiyet deneyimini izlemek gerekir; Bulgaristan'dan Türkiye'ye gönderilen kişilerin varlığından bahsetmemiz gerekir. Diğer bir deyişle etnik temizlik ve göç, Bulgaristan ve Türkiye arasında yapılan anlaşmalarla kişilerin yeni konumlara yönelmesini getirdi:

İçinden geçilen süreç, alan öznelerinin "Türkiyecilik", anavatana göç, kendi topraklarına geri dönmek olarak deneyimledikleri evrelerde gerçekleşti. 1984 öncesinde başlayarak yıllarca yürütüldü. Elbette bu göçler 1989 göçünden çok daha farklı, isteğe bağlı ve anlaşmalar üzerinden ilerlemişti. Fakat "Yeniden Doğuş Süreci"nin nüveleri ve "tek devlet tek millet" ilkesini uygulamayı hedefleyen kimlik politikaları yavaş yavaş geldi.

1989 sonrası yaşanan etnik göçlerin politik ve ekonomik makro bağlamlarını analiz etmek bu tezin odak noktası olmamakla birlikte üzerine düşünmemiz gereken bir soru olarak karşımıza çıkıyor. Aynı dönemde farklı coğrafyalarda yaşanan etnik temizlik amaçlayan göç ettirme politikalarının şüphesiz ortaklık ve farklılıkları var. 1989 Bulgaristan-Türkiye zorunlu göçü Berlin Duvarı'nın yıkılışı ve Bulgaristan'daki rejim değişikliğinden sonra ülkeler arası anlaşma ile çifte vatandaşlık uygulamasına doğru evrildi. Ancak daha önce Bulgaristan'dan gelen kişiler için bu haktan yararlanmaları söz konusu değildi. Karşılaştırılabilir nitelikte göçler olmasa da, Türkiye bağlamında daha erken yıllarda ve çok daha yakıcı koşullarda gerçekleşen Rum, Ermeni ve Süryani göçleri ile Bulgaristan göçü deneyimini konuşturmak gerekir ise şunu söylemek mümkün olur: Deneyimlerin şiddeti farklılaşsa da artık geride dönülecek bir yurt yoktur. Tüm bunları aynı anda düşünmek de birbiriyle konuşturmak ortak bir eleştiri sunuyor: Ulus-devletin tek bir millet üzerine kurmaya çalıştığı sistem insanların hayatları ile kurmaca gibi oynuyor. Bu durum günümüzde küreselleşme ile sözde gücünü yitimiş gibi görünse de, göçmenin (göçer de denebilir buna) hikayesi hala devam ediyor. Devlet eliyle yerinden, yurdundan edilmiş, işkence ve etnik temizliğe maruz kalmış kişilerin sesleri egemen tarafından yok sayılıyor, çarpıtılıyor, belirli noktaları unutturulmaya çalışılıp tarih anlatısının içinde sadece geçmiş olarak yer almasını bekliyor.

Şüphesiz "bizden öncekilerin içinde yaşadıkları havadan hafif bir esintiyi" (Benjamin, 1995, s. 34) biz de duyumsarız. Bu doğrultuda tez Bulgaristan örneğinde göçün yapısal mekanizmalarına değil, özellikle göçü yaşayanların deneyimlerine ve sözlü anlatılarına dikkat yöneltti. Hikayelerin peşine düşen bu çalışma "yanı başımızdaki" olanları başlangıç ve sonuç olarak görmenin dışında, devam eden sürecin izlerini bugüne sürüklemiş hikayelerle karşılamayı varsaydı. Alanın belleğinden dökülenler bu

varsayımı doğruladı. Benjamin'in "esinti", Danacıoğlunun (2006) "mırıltılar" dediği "sesler"i dinlerken yaşanılan ilk karşılaşma kendi hikayemle kesişen ve geçişen yollar sayesinde oldu. Çalışma devamında ise tarihin içerisinde yaşanan, bireylerin tarihi ve anlatıları/hikayeleri olarak Assmann'ın "iletişimsel" dediği bellekten "kültürel" belleğe aktarılanları izledi. Yaşanan bir dönemin hikayelerini toplarken hikayelerin sahiplerinin, "Yeniden Doğuş Süreci" öncesine, sürecin kendisine ve devamına dair düşünce ve duygularını peşleri sıra sürükledikleri görüldü. Hikayenizi, deneyiminizi paylaşır mısınız? dediğim alanın özneleri geçmiş bir hikayeyi değil hayatlarını paylaştılar.

Bulgaristan zorunlu göçünün dinamikleri içerisinde, göçe karar verme ya da devlet eliyle gönderilme sürecinde milli kimlik vurgusunun niteliği ve boyutları merak konusuydu. Bu merakın alan tarafından giderildiği noktayı şöyle açıklayabiliriz: İsim değiştirme politikası ve yasaklar sonucunda belirginleşen milli kimlik vurgusu ve bu doğrultuda yapılan direnişler, hapishane ve toplama kampı süreçleri sonuçta zorunlu göçü getirdi. Jivkov rejimi dil, din, gelenek yasakları ile bilinçli etnik temizlik ve sterilleştirme politikası yürüterek zorunlu göçü milli kimlik bazlı olarak kurguladı ve gerçekleştirdi. Bu dönemde rejim karşıtı olan her duruş ülkeden kapı dışarı edilmekteydi, Bulgaristan'daki Türklerin 1989 göçü böyle bir tarihsel dönem özgüllüğünde ortaya çıktı. Alan çalışması süresince, devlet eliyle yönetilen 1989 Bulgaristan zorunlu göçünün içerisinde göç etmek isteyen, istemeyen, göç edemeyen, geride kalan ve göç edip geri dönen kişilerle, onların hikayeleriyle karşılaşıldı. Bu karşılaşmalar "Yeniden Doğuş Süreci"ni ve göçü deneyimleyen öznelerin duygu, düşünce ve anlatılarında, tarih ve siyasi söylemlerin gölgesi ile değil, belleğin seçtikleri ile yer aldı. Anlatılara kaçınılmaz olarak aidiyet ve o dönemde sterilleştirilmek istenen kimliğin belirginliği eşlik etti. Kimlik ve bellek birbirinin yansıması olarak alanın dinamiğini belirledi. Diğer bir deyişle hangi ülke sınırı içerisinde nasıl bir kimliklendirme, grup aidiyeti ve söyleme eklemlendiğine göre kişiler "Yeniden Doğuş Süreci"ni o doğrultuda "hikaye"ye döktü. Çünkü Bulgaristan'da Türk kültürünün içinde yaşadığı için "gururlu" kişi ile Türkiye'de Türk kültürünün içinde yaşadığı için "gururlu" kişi arasında kaçınılmaz farklar vardır. Bu iki "gurur" birbirinden farklı politik ve duygusal tonlar taşır. İktidarların söylemleri ve kişilerin eklemlendikleri aidiyetlikler birbirinin aynı olmasına rağmen farklı dinamikleri ve gündelik hayatta farklı yansımaları vardır. Bulgaristan'da azınlık olan kişi Türkiye'de egemenle daha çok

ortak nokta bulabilmektedir. Bu durum Ankara'da ve Kırcaali'de yaşayan kişilerin anlatılarını kurarken önemli rol oynadı; bu günümüzden "Yeniden Doğuş Süreci"ne bakarken farkların ortaya çıkmasının ana nedeniydi. Ankara'da olanlar için geriden kalan, geçmişte olanı ve göç nedenlerini, kendilerini bu geçmiş referanslarla keskin bir şekilde kimliklendirmelerini ifade ederken, Bulgaristan'da olanlar için aynı dönem geçmemiş geçmişi, suçlularının bulunamadığı bir haksızlığı ifade ediyordu.

Alan araştırması esnasında belirli imgelerin her iki ulus-devlet sınırları içerisinde yaşayan kişiler için önemli olduğu, alandakilerin aidiyetliklerini bu imgelerden yola çıkarak kurdukları izlenebiliyordu. Bayrak, toprağı öpmek pratiği, Bulgaristan'da yaşarken Türkiye'den getirilen bir sakız vb. nesneler üzerinden bağların ifade edilişi, alanın kimlik ve aidiyet konusunda cevabını üretti. Ancak *"biz Osmanlı torunuyuz"* ve *"Bulgaristan, buralar bizimmiş"* ifadeleri, anavatan olarak görülen Türkiye'ye ayak basılınca öpülen toprak ve anlatılarda izi sürülebilen duygulanımlarla bir çatışma içerisindedir; birinde geçmiş referanslı geniş bir teritory anılırken, diğerinde ulus-devlet sınırı merkeze alınmaktadır. Diğer bir deyişle aidiyet açıklamasında bir tutarsızlık vardır Alanın *"zulüm"* dediği etnik temizlik ve sterilleştirme politikaları ve zorunlu göç ile sonuçlanan tüm bu travmatik süreç, Türk milli kimliğinin daha özgür yaşanmasında sakınca görülmeyen Türkiye'de yatışmakta gibidir; zira Türkiye'de göçmen ağırlıkla Türk kimliğiyle kurduğu gurur bağını daha belirgin ortaya koymaktadır. Bu konumlanma bir yandan da Türkiye ulus-devlet sınırı içindeki etnik temizlik ve "zulüm" ile Türkiye'deki Bulgaristan göçmenlerinin nasıl bir politik bağ kurduğu sorusunu araştırılmayı hak eden yeni bir soru olarak kaydetmemize olanak vermektedir.

Çalışmada görüşmecilerin hayat hikayeleri bir "orada" bir de "burada"ki yaşamları doğrultusunda izlendi. Bu bir yandan iki mekan ve iki yaşam arasındaki deneyimi kıyaslamalı olarak dinleyebilmeyi, ama aynı zamanda kişinin anlatısını bütünleşik görebilmeyi sağladı. Göç eden kişilerin gençlik, çocukluk anıları hem mekan hem de zaman olarak geride kalmıştır. Kırcaali bölgesinde yaşayan kişiler için "Yeniden Doğuş Süreci" geçmişi ifade ettiği kadar bugün de onların gündeliklerini oluşturuyor ya da siyaseten sık sık hatırlanıyor, hatırlatılıyor. Bu koşullar içerisinde alanın öznelerinin geçmiş ile barışın, uzlaşının kurulma dinamiklerinde o dönemin rejimi ve halkın tutumu arasında ayrım yaptığını ifade etmek önemlidir. Ayrıca görüşülen kişilerin belleklerinde

"Yeniden Doğuş Süreci" anılarının Komünizm anılarından ayrışması da dikkat çekicidir. Bu durumun temel nedeni olarak "Yeniden Doğuş Süreci" öncesinde yaşanan güzel günlere duyulan özlem ifade edilebilir. Alanın öznelerince Komünist rejim, ideoloji ve hayatı eyleyiş biçimi olarak güzelliğini "Yeniden Doğuş Süreci"nin şiddeti ve kimliğe saldırısı ile yitirdi.

Süreç boyunca yapılan uygulamalarla ve günümüzde izleri devam eden, canlandırılmaya çalışılan suni şekilde beslenen ve hatta kışkırtılan Türk ve Bulgar milliyetçiliği söz konusuyken ve "Yeniden Doğuş Süreci"nde yaşananların ağırlığı, yükü ortadayken, alanın sesi kendi anlatılarında ideolojiyi ve makro politik bağlamları halktan ve onun uygulayıcılarından uzağa yerleştiriyor. Ayrıca kendi milli kimliğine sarılan alanın öznelerinin konuşmalarında bir diğerinin kimliğine saygı duyduğunu, komşuluk ilişkilerindeki dinamiklerin milliyetçilik ve siyaset üzerinden ilerlemediğini mutlaka ifade etmiş olmaları önemlidir. Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin Türk ulus-kimliği üzerine bina olmuş bir ulus-devlet olan Türkiye'ye gelmeleri ve buradaki Türk milliyetçiliği söylemlerine eklemlenmeleri anlatılarda da izi sürülebilen bir olgudur. Elbette bu dinamikler alanın anlatılarının çıktıları ve duygusu olarak karşımıza çıkmanın yanısıra farklı çalışmalarla araştırılabilir olma özelliğini koruyor.

Çalışmanın en önemli sonuçlarından bir diğeri resmi tarih ve alanın öznelerinin kişisel tarih ve bellekleri arasında olan farklılıklara ya da geçişmelere dairdir. Komünizm hatıraları anlatılarda geçmiş ve şimdi, *BKP* ve halk gibi ikilikler içinde bölünürken, bu anlatı içerisinde kendi deneyimlerine dair kesitler göremeyen alanın özneleri, bu durumun sadece ve basitçe tarihte bir noksanlık olmadığını ifade ettiler; makro tarih onları açıkça yok saymıştı. Görüşmeciler siyasetin içerisindeki dinamiklerin değişmesi gerektiğine işaret ettiler, tez kapsamında aktardıkları tarihleriyle ve bellekleriyle görünürlük taleplerini vurgulamış oldular. Çünkü zorla değiştirilen isimlerin hala devlet kayıtlarında duruyor olması, şiddete maruz kalanların bugün dava açma istekleri olsa bile siyasetin çıkar ilişkilerine takılmaları, ve yaşadıklarından bugüne baktıklarında *"tek bir suçlu bile yok"* dendiğini görmeleri, tarih sayfalarının onları saymadığını gösteriyordu. Tam da bu nokta "Yeniden Doğuş Süreci"nin bugün Bulgaristan'ın ve Türkiye'de yaşayan Bulgaristan göçmenlerinin gündeminde olmasının ana nedenlerinden. Herhangi bir suçlunun bulunmamış olmasına ve güncel politik

propagandada göçün siyaseten kullanılan bir dönem olmasına rağmen, sadece siyasi söylemlerde kalan "Yeniden Doğuş Süreci" onu deneyimleyenlerin iletişimsel belleklerinden kültürel belleklerine aktardıkları ile bilinebilecek. Diğer bir deyişle süreci deneyimlememiş, izlemiş, susmuş ya da uygulamış kişilerin aktaracakları hikayeler daima çatışacak. Bu çatışmalar ise yıllardır kemikleşen kimlik politikaları üzerinden ilerleyen ülke siyasetini, milliyetçi söylemleri ve tarih anlatılarında hep karşılaştığımız üzere tek boyutlu geçmişi, sadece egemenin bakışını destekliyor.

Tarih ve bellek arasındaki ilişki ve ilişkisizlik, farklı aidiyet ve kültürel belleklere sahip insanların aynı coğrafyada yaşam sürmeleri ama tarih anlatısına eklenememeleri, bir tür suskunluktan doğuyor. Bu suskunluk Bulgaristan Türkleri için 26 yıl öncesini konuşmamaktan, söze dökememekten, tartışmamaktan kaynaklanıyor. Söze dökülmeyen ve unutulmuş gibi yapılanlar üzerine bir parça daha düşünmeye çalışalım. Tarih bazı olayları ve insanları unuttururken, bazılarını daima ön planda tutuyor. Bu durumda aslında çalışmanın ilk anından son anına kadar sorguladığım bir soruyu ilk kez burada dillendiriyorum: Acaba bellek mekanizması içinde, hatırlamak direnişle ve unutmak ise ideolojik biçimlendirme ile mi ilgili? Evet daha önce de dediğim gibi bellek de bir sosyo-politik ile işler ve ideolojik olanla bağı vardır. Ancak tarihin kurgulanmış nesnelliği ile karşılaştırıldığında şöyle bir farkı vardır: Bellek kişilerin öznelliğinden kopuk değildir. Bu yüzden alanın öznelerinin anlatılarında kendine yer edinen – tarih anlatısı ile ortaklaşıyormuş gibi görünen - milli söylemler, basitçe yönlendirilmiş, manipüle edilmiş söylemler olarak yorumlanmamalıdır. Diğer bir deyişle içine doğdukları kültürün ve deneyimledikleri "Yeniden Doğuş Süreci"nin, kimilerini Türk olmak ile gurur duymaya iterken, kimilerini milliyetçilik kavramını sorgulamaya ittiğini ifade edebiliriz.

"Toplumsal belleğe siyasal karakterini veren, geçmişe kattığı öznellik ve yaşanmışlık duygusudur" (Traverso, 2009, s. 1-2). Geçmişle yüzleşme ya da halleşme iradesini ortaya koyan alanın öznelerini dinlemek için yola koyulduğumda zihnimin reddedeceği hikayeler dinleyeceğimi hiç düşünmemiştim. "Yeniden Doğuş Süreci"nin şiddet, korku, gözetim gibi kavramlarla bağdaşması ve kişilerin kendilerini bir etnik gruba ait hissetmeleri yüzünden fiziksel ve psikolojik şiddete maruz kalmaları, çalışma boyunca tam da ulus-devletlerin erimeye başladığı iddiasının güçlendiği son 30 yılda, devlet ve

milliyet kavramlarının yeniden ve yeniden düşünülmesi ve tanımlanmasını zorunlu koşmaktadır aslında. Bu zorunluluk "başka" kelimeler ile aktarmaya çalıştığım kişilerin anlatılarında aidiyet konusunda da karşıma çıktı. Alanın geneli tarafından anavatan olarak kabul gören Türkiye aidiyet ve milli kimliğin kurulumu noktasında can alıcı bir noktada yer alıyor. Osmanlı devletinin devamı olarak kabul edilen Türkiye, Bulgaristan göçmenleri ya da bugün Bulgaristan'ın Kırcaali bölgesinde yaşayan alanın öznelerince aidiyetin simgesi haline gelmiş durumda. Türkiye'deki göçmenlerin ise bir ayağı, özlem durağı, memleketi Bulgaristan'da. Diğer bir deyişle, mekânsal ve tarihsel olarak hem "orada/geçmişte", hem de "burada/şimdide" yer alan Bulgaristan kökenli görüşmeciler açısından aidiyete dair konumlanma ve hayatlar, aynı yere kök salmak durumunda değil dercesine havada.

Aidiyet ve köklerin havada olduğu bir alanın içerisinde sınır ve kendini "yerinde" hisset(me)me gibi konular, Bulgaristan göçmenleri için bugün, geçmişte olduğundan, "Yeniden Doğuş Süreci"nin yaşandığı yıllardan daha önemlidir. Üzerinden zaman geçen deneyimden sonra günümüz dünyası çerçevesinde değerlendirmeler yapan alan özneleri için *"sınırı onlar koydu"* ortak vurgusu belleğin duygusunu da taşıyan bir cümle. Öte yandan sınır akışı, geçişi, hareketi kesen niteliğiyle bilindiği kadar, geçişi tanımlayan ve olanaklı kılan yanıyla da vardır. Nitekim bugün Bulgaristan Türkleri için her iki coğrafya da ev, memleket ve vatandır. Tercih yapmak mümkün olmadığı gibi "orada"yken burasını, "burada"yken ise orasını özleme, düşünme, merak etme hali bakidir.

Tüm paylaşımlar ve bellekten süzülen her anlatı "Yeniden Doğuş Süreci"nin "hikayesi" olarak karşımıza çıkıyor. Hikaye önemli. Çünkü yeni nesiller bunu sadece (ses, görüntü ve yazı üzerinden) kendilerine aktarıldığı kadar bilebilecek. Hikaye demek kimi zaman tarihin travmatik yükünü hafifletiyor. Böyle mi denmeli, bu tartışmaya açık bir soru. Yoksa hikaye dur durak bilmeden hatırlamak üzere kaşınmalı mı, yüzeyi oyulmalı mı? Bu soruyu ilk alan karşılaşmamdan bugüne kadar hala cevaplayabilmiş değilim. Cevabından emin olduğum nokta ise şu: Daha önce hikayelerini dillendirmeyenler anlattıkça unutmadıklarını, unutamadıklarını fark ettiler. Bugünden geriye doğru yürüdüler, o günleri yeniden gözden geçirirken bellekleri gençleşti, kendi hatırladıklarına şaşırdıkları oldu. Bir yandan da kendilerini sorguladılar. Bu şunu

gösterdi; cevaplar arayan sadece bu çalışma değildi. Yıllarca üzerine hiç konuşmamış, ailesi ile hikayeyi ancak uzak bir masal olarak konuşan kişiler, alan çalışması ile birlikte kendi hikayelerine sahip çıktı. Yanıbaşımızdaki tarih güzellemelerden ya da üstünü örtmelerden sıyrılabildi bir an; o bir an alanın öznelerininin "ses"ini duymak/duyurmak için fırsat olarak görüldü.

Çalışmanın en önemli sonuçlarından bir diğeri ile devam edelim. Bu "Yeniden Doğuş Süreci"nin alanın öznelerinin belleğinde "unutul(a)maz" oluşuydu. Günümüzde farklı coğrafya, ulus-devlet çatısı ve koşullarında yaşayan alanın özneleri için "Yeniden Doğuş Süreci" bugünlerini doğrudan belirlemiş bir dönem. Şüphesiz geçmiş kendi kendisini ifade etmiyor, bizim onu görmemizi bekliyor ve yaşandığı zamanki haliyle kalmıyor, hatırlama edimi içinde bugünden (şimdi içinden) bakılarak yeniden kuruluyor. Yeniden kurulan bu geçmiş bir bellek kaynağı olarak değerlendirilmelidir. Bugünün temel taşları geçmişte yer alıyor ancak o taşlar bugün yerlerine koyuldukları zamandakine oranla farklı. Diğer bir deyişle "Yeniden Doğuş Süreci" göç etmiş, göç etmiş ve geri dönmüş ya da hiç göç etmemiş kişilerin bugünlerini belirliyor. Yaşandığı ilk andaki gibi değil ancak "unutul(a)maz" olarak bellekte durmadan tekrar edilen ve edilmekte yarar görülen bir döngü haline geliyor. Unutul(a)maz oluşunun nedenleri öznel anlatılarda gizliyken en belirgin sebep 1984 yılında önce önemli görülmeyen sadece yaşantı biçimi olan Türk ve/ya Müslüman olmak ilk olarak yok edilmek, sterilleştirilmek istendi. Devamında kişiler aidiyetlerine ve içine doğmuş oldukları kültüre, kimliğe sıkı sıkıya sarıldılar ve bu yüzden kapı dışarı edildiler. Kimlik yaşamı eyleyiş biçiminden bir politikaya evrildi ve günümüze kadar gelen izlerini ve söylemlerini sürdürüyor. Belki de alanın unutul(a)maz dediği insan hakları ihlalinin ağırlığı, zorunlu göçün tedirginliği ve insanın kendinin seçmediği, kimlik ve kurgusal olan bir durumdan dolayı yerlerinden edilmeleridir.

Danacıoğlu'nun (2001, s. 200) ifade ettiği gibi "hiçbir toplum veya kişi geniş ve sonsuz bir 'şimdi' içinde var olmaz ve tam da bu noktada tarih kritik rolünü oynar: Bir bellek bankası olarak tarih bugünün ve yarının inşasına doğrudan katkıda bulunur". Hikayelerini paylaşan alanın özneleri kültürel belleğe yatırım olarak gördükleri paylaşımlarını sözlü tarih alanı içinde "birileri bunları anlatmalı" ile özetledi. Bu anlatılar tarihin kaydetmediği bir belleğin "ses"e dönüşmüş haliydi. Görüşme boyunca

her anlatıcı kendi hikayesini anlattı, kendisini bir başkasının aynasında yansıttı, "yalnız değilim" demenin olanağını araştırdı. Bu yalnız olmama hali bazen güçlü ifade edilen milli duygu, kimlik, grup aidiyetini beraberinde getiriyor.

"Yeniden Doğuş Süreci"nin siyasetin konusu haline dönüşmesi alan öznelerinin diğer konularından biriydi. Güncel siyasi söylemdeki yerlerini dikkatli izledikleri, aynı zamanda kendi tarihlerinin siyasi söylem ve argümanlarda konu olmasından rahatsızlık duymadıkları izlenebilmekte. Bundan rahatsızlık duyulmaması da kolektif kimliğin kendini sağaltma ihtiyacı ile bağlantılı düşünülebilir. Bu özellikle alanın sıklıkla yinelediği "unutulmasın" dileğinde somutlanıyor. Öte yandan, unutmanın ve hatırlamanın ideoloji ile mutlak bir ilişki içinde olduğunu daha önce de ifade etmiştik. Bu bağlamda "Yeniden Doğuş Süreci"ni deneyimleyenlerin ve onların aktarımları üzerinden deneyimlemeyen ama olanları dinleyen kişilerin belleklerinden söz edebiliriz; iki ayrı kuşak ile ayrışan iki bellek türünden yani. Bu iki bellek türü arasında fark olması muhtemeldir. Ancak bugünden kurulan geçmiş ve yarına miras olarak bırakılan anlatıyı merak etmek, "orada gerçekte ne yaşandı"nın altını oymak için de yeterli.

"Geçmişin işlenmesi"[170] makro siyaset ile sürdüğü sürece, anlatıların ve "Yeniden Doğuş Süreci"ni deneyimleyen "seslerin" peşine düşülmediği müddetçe, makro anlatının ve siyasi söylemlerin aktardığı şekilde sabitleşmiş bir geçmişin kapanına düşmek kaçınılmazdır. Anlatılar anlatıları çağırır. Eğer onlar birbirleriyle buluşur ve konuşurlarsa, geçmiş ile halleşme mümkün olur. Geçmişin tehlikesiz gölgesi ile gelecek yaşanabilir. Diğer türlü ise milli kimlik söylemleri ve coğrafya, toprak paylaşımları, ulus-devlet sınırları üzerinden kurgulanan kolektif ulus-devlet belleği öznel deneyimleri baskılar. Bu durum, bellekler arasında çatışmaların ortaya çıkmasını ve hatta şiddetlenmesini beraberinde getirecektir.

Son olarak "hikaye"yi deneyimleyenlerin anlatısına duyulan merak ve akademik alandaki boşluktan yola çıkılarak sorduğum sorulara cevaplar ararken ulaştığımı düşündüğüm cevapların aslında yeni bir soru sorun olduğunu fark ettiğimi söylemeliyim. Ürettiği yeni sorularla birlikte bu çalışmanın, bellek alanındaki sisi

---

[170] Theodor W. Adorno'nun kullanımıdır.

aralayan ve yeni deneyimler için geri dönme isteği uyandıran bir yanının olacağına inanıyorum. Resmi, hegemonik kimlik politikaları ve bellek manipilasyonunu benimsemiş politikalar olduğu sürece her birimiz kendi kimliğini ve belleğini durmadan inşa mı edecek? Bunun cevabı evet olmalı. Alan deneyimim esnasında yaşadığım karşılaşmalar bu soruyu kıran güçteydi. Aidiyet ve belleğin neleri geçmişten bugüne taşıyacağı, kişinin elinde onun ideolojik olduğu kadar da siyasi çıkar gütmeyen bakışındaydı, gücündeydi. "Derinliğinden koparılmış bir çağın derinliği olan tarih, gerçek romanı olmayan bir çağın gerçek romanı"ndan söz eder Nora (2006, s. 38). Benzer bir şekilde yerinden edilmiş kişiler tarihin merkezinde yükseltiyor bellek ve aidiyetlik ilişkilerini, hikayelerini. Sorular sorduruyor, ulus-devlet politikaları yüzünden yerinden edilen, etnik temizliğe maruz kalan tüm halklar gibi "Yeniden Doğuş Süreci"ni deneyimleyen kişiler de egemenin tarihini ve siyasetin çıkar güden söylemlerini bellekleri ile baltalıyor.

KAYNAKÇA

Anderson, B. (2014). *Hayali Cemaatler* (Cilt 7. Basım). (İ. Savaşır, Çev.) İstanbul: Metis.

Асенов, Б. (1996). *Възродителният Процес и Държавна Сигурност*. София: ГЕЯ-ИНФ.

Assmann, J. (2001). *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik.* (A. Tekin, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.

Avar, B. (Yöneten). (2004-2005). *Banu Avar'la Sınırlar Arasında - Bulgaristan'da Türk Olmak* [Sinema Filmi].

Barthes, R. (1996). *Camera Lucida: Fotoğraf Üzerine Düşünceler* . (R. Akçakaya, Çev.) İstanbul: Altıkırkbeş.

Benjamin, W. (1995). *Pasajlar.* (A. Cemal, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bennafla, K., Heyman, J., Wilson, T., & Schendel, W. v. (2014). "Sınır"ı Tartışmak: Yuvarlak Masa Söyleşisi. *Toplum ve Bilim*, 11-31.

Bilgin, N. (2013). *Tarih ve Kolektif Bellek.* İstanbul: Bağlam Yayınları.

Breuilly, J. (1996). Approaches to Nationalism. (G. Balakrishnan, Dü.) *Mapping the Nation.*

Büchsenschütz, U. (2000). *Bulgaristan'da azınlık Politikası. BKP'nin Yahudi, Roman, Pomak ve Türklere karşı Politikası 1944-1989.* Sofya.

Calhoun, C. (1993). Nationalism and Ethnicity. *Annual Review of Sociology , 19*.

Calhoun, C. (2012). *Milliyetçilik* (Cilt 3.Baskı). (B. Sütçüoğlu, Çev.) İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Calhoun, C. J. (1997). *Nationalism* . Minneapolis: University of Minnesota Press.

Chambers, I. (2014). *Göç,Kültür,Kimlik.* (İ. Türkmen, & M. Beşikçi, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.

Connerton, P. (1999). *Toplumlar Nasıl Anımsar?* (A. Şenel, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.

Connerton, P. (2012). *Modernite Nasıl Unutturur?* (K. Kelebekoğlu, Çev.) İstanbul: SEL.

Connor, W. (1994). When is a Nation. A. D. Smith, & J. Hutchinson içinde, *Nationalism.*

Danacıoğlu, E. (2001). *Geçmişin İzleri: Yanıbaşımızdaki Tarih İçin Bir Kılavuz.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Depeli, G. (2009). *Almanyalı Türklerde Evlilik Törenlerinin Dönüşümü Kültürel Bellek Aidiyet ve Kimlik.* Doktora tezi, Radyo Televizyon Sinema Anabilim Dalı. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Depeli,G. (2010).Görsellik ve Kültürel Bellek İlişkisi: Göçmenin Evi. *Kültür ve İletişim*, 13 (9-39).

Dönmez, G. (2010). *21. Yüzyılda Değişen Sınır Algısı.* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi.

Дюлгеров, П. (1996). *Разпрани Души*. София: Хр. Ботев

E.Renan. (1882). What is a Nation? H. K.Bhabba içinde, *Nation and Narration* (s. 8-22). London: Routledge.

Edirneli, M. (Yöneten). (2005). *Balkanlar ve Göç Belgeseli* [Sinema Filmi].

Erll, A. (2011). *Memory in Culture.* United Kingdom : Palgrave Macmillan.

Foucault, M. (1992). *Hapishanenin Doğuşu.* (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge.

Gellner, E. (1995). *Culture, Identity and Politics.* Cambrige: Cambrige University Press.

Göka, E. (2004). *İnsan Kısım Kısım: Topluluklar, Zihniyetler, Kimlikler.* Ankara: Aşinakitaplar.

Gökalp, E. (2007). Milliyetçilik: Kuramsal Bir Değerlendirme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 279-298.

Green, S. (2014). Sınır Araştırmaları: Alanla İlgili Bazı Düşünceler. *Toplum ve Bilim*, 32-43.

Gruev ve Kalyonski. (2008). *Yeniden Doğuş Süreci: Müslüman Toplulukları ve komünist rejim.* Sofya: İnstitut za izsledvane na blizkoto minalo.

Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory.* (L. A. Coser, Çev.) London: University of Chicago Press.

Hastrup, K., & Fog-Olwig, K. (1997). *Siting Culture: The Shifting Anthropological Object.* London: Routledge.

Hobsbawm, E. (2010). *Millet ve Milliyetçilik (Program, Mit, Gerçeklik).* (O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.

Христов, Х. (2008). *Двойният Живот на Агент "Пикадили"*. София: Ecomed.

Христов, Х. (2012). *Секретно Дело за Лагерите. Дело № 4.* София: Сиела

İçduygu, A. (2010). Türkiye'de Uluslararası Göçün Siyasal Arkaplanı: Küreselleşen Dünyada "Ulus-Devleti İnşa Etmek ve Korumak". B. Pusch, & T. Wilkoszewski içinde, *Türkiye'ye Uluslararası Göç: Toplumsal Koşullar-Bireysel Yaşamlar* (M. Çomak-Özbatır, Çev., s. 17-37). İstanbul: Kitap Yayınevi.

(2002). *International Migration from Countries with Economies in Transition : 1980-1999.* Population Division Department of Economic and Social Affairs United Nations Secretariat.

Jennissen, R. P. (2004). *Macro-Ekonomic Determinants of İnternational Migration in Europe.* Amsterdam: Dutch University Press.

Kaderli-Yapıcı, Z. (2008). *Bulgaristan göçleri bağlamında Türk kadınlarının göç anlatıları.* Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karakaş, M. (2000). *Türk Ulusçuluğunun İnşası.* Ankara: Vadi Yayınları.

Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler.* İstanbul: Timaş Yayınları.

Kaya, B. (2002). *The Changing Face of Europe – Population Flows in the 20th Century.* Strasbourg: Council of Europe Publishing.

Kedourie, E. (1994). *Nationalism.* Oxford: Blackwell.

Kekinoğlu. (1985). *Bulgaristan'da Türkler, Köy Hizmet Uygulamaları Genel Envanteri.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını.

Kelbeçeva, E. (2014, Şubat 23). "Unutulmuş" Komünizm. (H. Hristov, Röportaj Yapan)

Kelbeçeva, E. (2014, April 04). Проф. Евелина Келбечева, Историк: У Нас Шества Пародия на Историята на Комунизма. (G. Marçev, Röportaj Yapan) Dnevnik.

Konukman, E. (1990). *Belgeler Işığında Büyük Göç ve Anavatan.* Ankara.

Krıstev, B. (2015, 06 17). Klub Z. Sofia, Bulgaria.

Lazarova, Y. (2014, Ekim 27). *dnevnik.* http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2014/10/27/2408041_dps_iska_nalojenite_bulgarski_imena_na_mjusjulmanite/. adresinden alındı

Maalouf, A. (2015). Ölümcül Kimlikler.(A.Bora, Çev.) İstanbul:YKM.

Marçev, G. (2014, Nisan 03). У Нас Шества Пародия на Историята на Комунизма. (E. Kelbeçeva, Röportaj Yapan)

Marinov, P. (1944). Begayte, kulturata ide. *Rodına*, 83.

Mevsim, H., & Kutlay, M. (2013). *Tarihe Not Düşmek: 1989 Göçü Kitap Serisi.* Ankara: Eflal Marbaacılık.

Miller, M. J., & Castles, S. (2008). *Göçler Çağı - Modern Dünyada Uluslar Arası Göç Hareketleri.* (B. U. Bal, & İ. Akbulut, Çev.) İstabul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Nedeva, İ., & Getov, A. (Yönetenler). (2010). *Гюч/Göç* [Sinema Filmi].

Neyzi, L. (2011). *"Ben Kimim?" Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik.* İstanbul: İletişim.

Nora, P. (2006). *Hafıza Mekanları.* (M. E. Özcan, Çev.) Ankara: Dost.

Ong, W. J. (2013). *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözün teknolojileşmesi.* (S. P. Banon, Çev.) İstanbul: Metis.

Oradaydım Belgeseli 1989 Bulgaristan Göçü (Rıfat Yağcı) (2013). [Sinema Filmi].

Oran, B. (2002). *Türk Dış Politikası* (Cilt 2). İstanbul: İletişim Yayınları.

Özgen, N. (2004). *neseozgen*. http://neseozgen.net/. adresinden alındı

Özkan, V. (2010). *Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nde Siyasi Otorite ile Ulusal Türk Azınlığı Arasındaki Güç İlikileri Bağlamında Belene Toplama Kampı (1985-86).* Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Öztürk, A. (2008). *Hayatım ve Hatıralarım: Bulgaristan'dan Türkiye'ye Rumeli'den Bursa'ya.* Düşünce Kitabevi.

Parmaksız, P. M. (2012). *Neye Yarar Hatıralar?:Bellek ve Siyaset Çalışmaları.* Ankara: Phoenix.

Petersen, W. (1958, June). A General Typology of Migration. *American Sociological Review*, s. 256-266.

Polian, P. (2004). *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR.* Budapest: Central European University Press.

Ricoeur, P. (2012). *Hafıza, Tarih, Unutuş.* (M. E. Özcan, Çev.) İstanbul: Metis.

Rigney, A. (2005). Plenitude, Scarcity and the Circulation of Cultural Memory. *Journal of European Studies 1(35)*, 11-28.

Sancar, M. (2006). Geçmişle Yüzleşme: Bir Adalet ve Özgürleşme Sorunu. *Birikim*, s.18-26.

Sancar, M. (2007). *Geçmişle Hesaplaşma, Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne.* İstanbul: İletişim.

Sarlo, B. (2012). *Geçmiş Zaman: Bellek Kültürü ve Özneye Dönüş Üzerine Bir Tartışma.* (P. Bayaz-Charum, & D. Ekinci, Çev.) İstanbul: Metis.

Saybaşılı, N. (2011). *Sınırlar ve Hayaletler: Görsel Kültürde Göç Hareketleri.* (B. Doğan, Çev.) İstanbul: Metis.

Selek, P. (2009). Methodos: Kuram ve Yöntem Kenarından . &. G. D. Hattatoğlu içinde, *Kenardakilerle Çalışmak Mı?* (s. 115-125). İstanbul: Anahtar Kitaplar.

Smith, A. D. (1991). *National Identity.* London: Penguin.

Smith, A. D. (2002). When is a Nation. *Geopolitics*, 5-32.

Thompson, P. (1999). *Geçmişin Sesi.* (Ş. Layıkel, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Toğrol, B. (1989). *112 Yıllık Göç.* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Traverso, E. (2009). *Geçmişi Kullanma Kılavuzu: Tarih, Bellek, Siyaset.* (İ.Ergüden, Çev.) İstanbul: Versus Yayınları.

Tümer, Ö. (2010). İkili Karşıtlıkların Ötesinde Tarih ve Hafıza. *Dipnot*, 1-7.
(2009). *Uluslararası Göç Hukuku.* Cenevre: Uluslararası Göç Örgütü.

Wimmer, A., & Glick Schiller, N. (2002, October). Methodological Nationalism and Beyond: Nation–State Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks*, 301-334.

Yapıcı, Z. K. (2008). *Bulgaristan Göçleri Bağlamında Türk Kadınlarının Göç Anlatıları.* Yayımlanmış Tez. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

(2003). *Yeniden Doğuş Süreci'nin Gerçekleri. Politbyuro BKP Arşivleri.* Yakın Geçmişi Araştırma Merkezi.

Yıldız, M. (2015, 05 31). *Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler*. Türkalemiyiz: http://www.turkalemiyiz.com/asil/balkanlarrumeli.asp?id=602 adresinden alındı

İnternet Adresleri

Özgen, N. (2004). *neseozgen*. Retrieved from http://neseozgen.net/. adresine 03 Nisan 2015 Tarisinde erişilmiştir.

http://diagnosa.net/wp-content/uploads adresine 23 Mayıs 2015 tarihinde erişilmitir

https://www.facebook.com/287836011268190/photos/pb.287836011268190.-2207520000.1434081276./299945453390579/?type=3&theater/2013/09/0232.jpg adresine 11 Haziran 2015 Tarihinde erişilmiştir.

http://www.highviewart.com/nay-bezumnite-sotsialisticheski-lozungi-1640.html 15 Mayıs 2015 Tarihinde erişilmiştir.

Görsel, Fotoğraf Kaynakları

Fotoğraf 1: Araştırmacının çektiği fotoğraf

Fotoğraf 2: Araştırmacının çektiği fotoğraf

Fotoğraf 3: Araştırmacının çektiği fotoğraf

Fotoğraf 4: http://diagnosa.net/wp-content/uploads/2013/09/0232.jpg adresine 17 Nisan 2015 tarihinde erişilmiştir

Fotoğraf 5: Araştırmacının çektiği fotoğraf

Fotoğraf 6: Haziran 1989 tarihli Rabotniçesko Delo gazetesinin haberindeki görsel.

Fotoğraf 7: 1 Haziran 2014 tarihli Zaman gazetesinin kullandığı, 1989 göçüne ait bir kare.

Fotoğraf 8: M.S. aile albümünden paylaştığı gazete küpürü.

Fotoğraf 9: Türkan bebek ve annesinin fotoğrafı. Hürriyet gazetesinin 26 Aralık 2008 tarihli haberinden alınmış görüntü

Fotoğraf 10: BTA arşiviine ait bu adresten http://kutzarov.org/?p=1536 10 Ağustos 2015 tarihinde erişilmiştir

Fotoğraf 11: Araştırmacının çektiği fotoğraf

Fotoğraf 12: Belene İşkence Kampı, topluluk, Facebook, erişim tarihi: 12 Nisan 2015

EK 1:
GÖRÜŞMECİLERE DAİR BİLGİLER

Tablo 1: Ankara'daki Alan'a Dair

No	İsim	Cinsiyet	Yaş	Meslek	Memleket	Vatandaşlık	Görüşme Tarihi
1.	S.S.	Kadın	50	İşçi	Cebel,Mestanlı	Bulgaristan,Türkiye	01 Aralık 2014
2.	R.S.	Erkek	53	İşçi	Mestanlı	Bulgaristan, Türkiye	06 Aralık 2014
3.	S.A.	Erkek	51	Memur	Kırcaali	Bulgarista, Türkiye	07 Aralık 2014
4.	N.E.	Kadın	48	İşçi	Cebel	Bulgaristan, Türkiye	08 Aralık 2014
5.	Se.A.	Erkek	53	Emekli	Kırcaali	Bulgaristan, Türkiye	11 Aralık 2014
6.	A.A.	Kadın	50	Emekli	Cebel, Kırcaali	Bulgaristan, Türkiye	11 Aralık 2014
7.	G.A.	Kadın	47	İşçi	Akdere, Şumen	Bulgaristan, Türkiye	13 Aralık 2014
8.	F.Öz	Kadın	52	Emekli	Şumen	Bulgaristan, Türkiye	13 Aralık 2014
9.	N.Ö.	Kadın	48	İşçi	Şumen	Türkiye	14 Aralık 2014
10.	B.D.	Erkek	48	Memur	Razgrad	Bulgaristan, Türkiye	17 Aralık 2014
11.	R.T.	Kadın	46	Esnaf	Kırcaali	Bulgaristan, Türkiye	19 Aralık 2014
12.	M.T.	Erkek	48	Esnaf	Kırcaali	Bulgaristan, Türkiye	19 Aralık 2014
13.	Z.K.	Kadın	63	Emekli	Dobriç	Bulgaristan, Türkiye	23 Aralık 2014
14.	A.Ş.	Kadın	46	İşçi	Şumen	Türkiye	23 Aralık 2014
15.	S.S.	Erkek	58	Öğretmen	Kırcaali	Bulgaristan, Türkiye	24 Aralık 2014

Tablo 2: Kırcaali Bölgesindeki Alana Dair

No	İsim	Cinsiyet	Yaş	Meslek	Memleket	Vatandaşlık	Görüşme Tarihi
1.	Y.S.	Erkek	57	Çiftçi	Kran, Kırcaali	Bulgaristan	13 Ocak 2015
2.	A.S.	Erkek	71	Çiftçi	Kran, Kırcaali	Bulgaristan	13 Ocak 2015
3.	S.H.	Erkek	70	Esnaf	Mestanlı	Bulgaristan	14 Ocak 2015
4.	M.S.	Erkek	82	Emekli,Gazi	Mestanlı	Bulgaristan, Türkiye	15 Ocak 2015
5.	E.H.	Erkek	75	Emekli Doktor	Mestanlı	Bulgaristan, Türkiye	15 Ocak 2015
6.	A.Aga	Erkek	76	Emekli	Konçe,Kırcaali	Bulgaristan	16 Ocak 2015
8.	H.K.	Kadın	70	Emekli	Mestanlı	Bulgaristan	16 Ocak 2015
9.	Z.M.	Kadın	78	Emekli	Mestanlı	Bulgaristan	17 Ocak 2015
10.	S.M.	Kadın	74	Emekli	Mestanlı	Bulgaristan	17 Ocak 2015
11.	İ.D.	Erkek	64	Memur	Kırcaali	Bulgaristan	19 Ocak 2015
12.	F.Ç.	Kadın	49	İşçi	Kırcaali	Bulgaristan	19 Ocak 2015

EK 2:

ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLETİŞİM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 20 /10 /2015

Tez Başlığı / Konusu: 1989 BULGARİSTAN-TÜRKİYE GÖÇÜ: "YENİDEN DOĞUŞ SÜRECİ", BELLEK MİLLİYETÇİLİK İLİŞKİSİ

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 222 sayfalık kısmına ilişkin, 28/09/2015 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 2'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
2- Kaynakça hariç
3- Alıntılar hariç/dâhil
4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

20.10.2015
Tarih ve İmza

Adı Soyadı: FATME FEVZİ MEHMED
Öğrenci No: N12221910
Anabilim Dalı: İLETİŞİM BİLİMLERİ
Programı: İLETİŞİM BİLİMLERİ
Statüsü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Yrd. Doç. Dr. Gülsüm Depeli
(Unvan, Ad Soyad, İmza)

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
THESIS/DISSERTATION ORIGINALITY REPORT

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
TO THE DEPARTMENT OF COMMUNICATION SCIENCES

Date: 20 / 10 / 2015

Thesis Title / Topic: BULGARIA-TURKEY MIGRATION IN 1989: "THE REVIVAL PROCESS", MEMORY AND NATIONALISM IN CONSIDERATION

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options stated below on 28/09/2015 for the total of 222 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 2 %.

Filtering options applied:

1. Approval and Decleration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

20.10.2015
Date and Signature

Name Surname: FATME FEVZİ MEHMED
Student No: N12221910
Department: COMMUNICATION SCIENCES
Program: COMMUNICATION SCIENCES
Status: ☒ Masters ☐ Ph.D. ☐ Integrated Ph.D.

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

Yrd. Doç. Dr. Gülsüm Depeli
(Title, Name Surname, Signature)

EK 3:

ETİK KURUL İZİN MUAFİYET FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLETİŞİM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 20/10/2015

Tez Başlığı / Konusu: 1989 BULGARİSTAN-TÜRKİYE GÖÇÜ: "YENİDEN DOĞUŞ SÜRECİ", BELLEK MİLLİYETÇİLİK İLİŞKİSİ

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

20.10.2015
Tarih ve İmza

Adı Soyadı: FATME FEVZİ MEHMED
Öğrenci No: N12221910
Anabilim Dalı: İLETİŞİM BİLİMLERİ
Programı: İLETİŞİM BİLİMLERİ
Statüsü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Etik olarak uygundur.

Yrd. Doç. Dr. GÜLSÜM DEPELİ
(Unvan, Ad Soyad, İmza)

Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr
Telefon: 0-312-2976860 **Faks:** 0-3122992147 **E-posta:** sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS BOARD WAIVER FORM FOR THESIS WORK

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
COMMUNUNICATION SCIENCES TO THE DEPARTMENT PRESIDENCY

Date: 20/10/2015

Thesis Title / Topic: BULGARIA-TURKEY MIGRATION IN 1989: "THE REVIVAL PROCESS", MEMORY AND NATIONALISM IN CONSIDERATION

My thesis work related to the title/topic above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

20.10.2015
Date and Signature

Name Surname:	FATME FEVZİ MEHMED
Student No:	N12221910
Department:	İLETİŞİM BİLİMLERİ
Program:	İLETİŞİM BİLİMLERİ
Status:	☒ Masters ☐ Ph.D. ☐ Integrated Ph.D.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

The thesis is approved in terms of ethical aspects.

Yrd. Doç. Dr. GÜLSÜM DEPELİ
(Title, Name Surname, Signature)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Fatme Fevzi Mehmed

Doğum Yeri ve Tarihi : Burgas, Bulgaristan; 1988

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : İletişim Tasarımı ve Yönetimi Bölümü, İletişim Bilimleri Fakültesi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir

Yüksek Lisans Öğrenimi : İletişim Bilimleri, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hacettepe Üniversitesi, Ankara

Bildiği Yabancı Diller : Bulgarca, İngilizce, Rusça

İletişim

E-Posta Adresi : ffatme.mehmed@gmail.com

Tarih : 28.09.2015